

Дніпровський національний
університет ім. Олесь Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2018 ТОМ 21 № 8

Видається з вересня 1998 року
12 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2018

ГРАНІ

Науково-теоретичний альманах

Том 21 № 8 2018

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 21.12.2015
№ 1328 журналу надано статус
фахового видання з історичних,
філософських, політичних та
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 1 від 31.08.18).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Видавець:
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Святослава Хороброго, 25, оф.21
+38(056)744-42-39
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703

Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2018

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В.,
Шляхов О.Б.
Випусковий редактор: Лиман Д.С.
Коректор української та російської мов: Дерубера А.В.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Редакційна колегія

Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бачинський Я.	д. юр. н. (США)
Венгер Н.В.	д.і.н., проф. (Україна)
Висоцький О.Ю.	д.п.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос., МВА (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Катаєв С.Л.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Квітка С.А.	д.держ.упр., проф. (Україна)
Кирилюк Ф.М.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Лісеєнко О.В.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобанова А.С.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобода Ю.О.	к.філос.н., доц. (США)
Нікілев О.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Ніколенко В.В.	д. соціол. н., доц. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Побочий І.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Пронякін В.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Святець Ю.А.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Суїменко Є.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Третяк О.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Тупиця О.Л.	д.п.н., проф. (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Хижняк Л.М.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Хміль В.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шабанова Ю.О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)
Щудло С.А.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Юрченко С.В.	д.п.н., проф. (Україна)

GRANI

Scientific and theoretical almanac

21(8) 2018

Founders:

Oles Honchar Dnipro national
university,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decree № 1328 of 21 December
2015 issued by the Ministry of
Education and Science of Ukraine the
status of specialized publication on
historical, philosophical, political and
sociological sciences was given.

Published by the decision of the
Academic council of Oles Honchar
Dnipro national university
(protocol № 1 dated 31.08.18).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ

Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Publisher:

Publishing house «Grani»
25, Svyatoslava Khorobroho St., office
21
Dnipro, Ukraine, 49000
+38(056)744-42-39
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not
always share the views and thoughts
expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2018

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputy Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M.,
Krivoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Production Editor: Lyman D.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Derebera A.V.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Editorial board

Ivanenko V.V.

Full Prof. Dr., academician of the
ukrainian academy of historical
sciences (Ukraine)

Ayahan B.H.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Bachynskiy Ya.

J. D. (USA)

Wenger N.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Vysotsky O.Yu.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Vyatr Ezhi

Full Prof. Dr. (Poland)

Gao Tianming

Assoc. Prof. Dr. (PRC)

Gorodyanenko V.G.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Isetti G.

PhD., MBA, Senior Researcher (Italy)

Zhuk S.I.

Full Prof. Dr. (USA)

Kataev S.L.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Kvitka S.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Kyrylyuk F.M.

Full Prof. Dr., academician of the
ukrainian academy of political science
(Ukraine)

Kryvoshein V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Liseyenko O.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Lobanova A.S.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Loboda Y.O.

Assoc. Prof. Phd (USA)

Okorokov V.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Nikilev A.F.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Nikolenko V.V.

Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)

Pobochyj I.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Pronyakin V.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Roberts Ken

Full Prof. Dr. (United Kingdom)

Svitlenko S.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Svyatets' Yu.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Sydykov E.B.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Suimenko E.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Schuurman Paul

Full Prof. Dr. (Netherlands)

Tretyak O.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Tokovenko O.S.

Full Prof. Dr., academician of the
ukrainian academy of political science
(Ukraine)

Tupytsya O.L.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Heinamäa Sara

Full Prof. Dr. (Finland)

Khyzhnyak L.M.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Hmil' V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shevtsov S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shlyakhov O.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shchudlo S.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Yurchenko S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Зміст

Соціологія

С. 5

Верховод Л. І.

Ставлення жителів прифронтових зон Донбасу до нелегальних практик отримання доходів (на прикладі молоді)

С. 12

Проданюк Р. І.

Інформаційна екологічність як ключова умова інформаційної безпеки: соціологічний аспект

С. 20

Гусак В. В.

Методологические подходы к изучению социального типа «чужак» в наследии Г. Зиммеля, А. Шюца

С. 30

Петренко О. С.

Мережеві ефекти комунікації у функціонуванні масової свідомості в період інформаційної війни

С. 40

Максимович О. В.

Вільний час та дозволя підліткової молоді Прикарпатського регіону (за результатами опитування учнів випускних класів закладів загальної середньої освіти)

Історія

С. 51

Шляхов О. Б.

Становлення та розвиток телефонного зв'язку в українських землях Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст.

С. 62

Адыгёзалова Г. Р.

Новые нефтяные проекты и рациональное использование доходов от них в социально-экономическом развитии населения (2004–2014)

С. 68

Колесник О. С.

Внесок часопису «Киевская старина» в розробку проблем української генеалогії

С. 85

Тлеуш В. М.

Формування мережі губернських установ Катеринославської губернії у XIX столітті

Філософія

С. 94

Пашинська А. В.

Опора на тіло як фундамент стійкості самоідентичності особистості

С. 103

Поліщук Н. В.

Особливості трансформації освіти й духовності в епоху глобалізації та космізації

С. 112

Мельник В. В.

Трансцендентальний аргумент Канта проти Декартового проблематичного ідеалізму та його рецепції в аналітичному кантознавстві

Contents

Sociology

P. 5

Verkhovod L. I.

The attitude of the population of the Donbas front-line zones to the illegal forms of the income receipt (for example of young people)

P. 12

Prodaniuk R. I.

Information ecological as a key condition for information security: the sociological aspect

P. 20

Gusak V. V.

Methodological approaches to studying social type 'the stranger' in the heritage of G. Simmel, A. Schutz

P. 30

Petrenko O. S.

The network effects of communication in functioning of mass consciousness in the period of information warfare

P. 40

Maksymovych O. V.

Free and Leisure Time of Teenage Youth in Precarpatian Region (based on the Survey of Students of General Secondary Educational Institutions)

History

P. 51

Shlyakhov O. B.

Formation and development of telephone communication in the Ukrainian lands of the Russian Empire in the late nineteenth and early twentieth centuries

P. 62

Adygozalova G. R.

New oil projects and rational use of their incomes in the socio-economic development of the population (2004-2014)

P. 68

Kolesnyk O. S.

The contribution of the magazine «Kievan antiquities» to the development of problems Ukrainian genealogy

P. 85

Tleush V. M.

Formation of the network of the Katerynoslav province's authorities in the XIXth century

Philosophy

P. 94

Pashinskaya A. V.

Reliance on the body as the foundation of the firmness of the self-identity of the individual

P. 103

Polishchuk N. V.

Features of transformation of formation and spirituality during an epoch of globalization and cosmic

P. 112

Melnyk V. V.

Kant's Transcendental Argument against Descartes' Problematic Idealism and its Reception in Analytic Kant Scholarship

Ставлення жителів прифронтових зон Донбасу до нелегальних практик отримання доходів (на прикладі молоді)

Верховод Л. І., Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

В статті представлені результати соціологічного дослідження щодо особливостей економічної поведінки жителів прифронтових зон Донбасу. Підкреслюється, що нелегальні та напівлегальні практики отримання доходів є невід'ємною складовою повсякденного життя. У якості індикаторів моніторингу даної проблеми розглядаються практики неофіційної зайнятості, уникнення сплати податків, хабарництва та феномен подвійного соціального утримання. На основі ставлення до проблеми неофіційного працевлаштування виокремлено дві групи опитаних. У респондентів, які працюють, означене явище не викликає різкого осуду та в деяких випадках є прийнятною формою поведінки. Студенти, які в більшості своїй поки що знаходяться на утриманні батьків і лише гіпотетично знайомі з проблемами пошуку роботи, вважають недопустимим неоформлення трудових відносин. Мотивацією при цьому є не збитки, які несуть такі практики державі, наприклад, у вигляді несплати податків, а особисті інтереси (пенсія, оплачувана відпустка тощо). Встановлено, що опитані засуджують хабарництво. Водночас вони визнають, що без нього у нашому суспільстві не обійтись. Відповідальність за поширення даного явища покладається здебільшого на систему. Така оцінка хабарництва свідчить про неготовність більшості опитаних розпочинати з себе боротьбу з ним, бо воно спрощує вирішення проблем у повсякденному житті. В прифронтових зонах Донбасу має місце феномен подвійного соціального утримання, до якого населення ставиться неоднозначно. Підкреслено, що постійна міграція населення з невідконтрольних та підконтрольних українській владі територій є джерелом нелегальних та напівлегальних практик отримання доходів. В статті окреслені перспективи подальшого дослідження феномена подвійного соціального утримання, а саме: виявлення витоків даного явища; встановлення мережі задіяних агентів; фіксування динаміки суспільної оцінки.

Ключові слова: війна на Сході України; тіньова економіка; пілотажне дослідження; хабарництво; неофіційна зайнятість; подвійне соціальне утримання; внутрішньо-переміщені особи

The attitude of the population of the Donbas front-line zones to the illegal forms of the income receipt (for example of young people)

Verkhovod L. I., Luhansk Taras Shevchenko National University

The article presents the results of a qualitative study on the characteristics of economic behavior of residents of the Donbas front-line zones. It is proved that a high rate of the shadow economics sector exists in Ukraine.

It is emphasized that illegal and semi-legal incomes are an integral part of everyday life. Practices of informal employment, tax evasion, bribery and the phenomenon of double social dependence are considered as indicators of monitoring of this problem.

Based on the attitude to the problem of informal employment, two groups of respondents were identified. For the respondents who work, this phenomenon does not cause severe condemnation and in some cases is an acceptable form of behavior.

Students, who are still in the care of their parents and are only hypothetically familiar with the problems of finding a job, consider it unacceptable not to formalize labor relations.

The motivation for doing so is not the loss that such practices bear to the state, for example, in the form of non-payment of taxes, but personal interests (pensions, paid leave, etc.).

It was emphasized that the absence of a severe condemnation of informal employment and the declaration of the acceptability of such a form of employment indicate a loyal attitude to the practice of avoiding payment of taxes. This attitude to taxes is already an integral part of the economic culture of our country's population.

It is established that the respondents condemn bribery. At the same time, they admit that people can not do anything without it living in our society. Responsibility for the dissemination of this phenomenon relies mainly on the system. Such an assessment of bribery shows that the majority of respondents are not ready to start fighting with it, because it simplifies the solution of problems in everyday life. In the front-line zones of the Donbas there is a phenomenon of double social dependence, to which the population is ambiguous.

It was emphasized that the constant migration of the population from uncontrolled and controlled territories (to the Ukrainian authorities) is a source of illegal and semi-legal incomes.

The article outlines the prospects for further study of the phenomenon of double social dependence, namely: the identification of the origins of this phenomenon; establishing a network of agents involved; recording of the dynamics of public assessment.

Keywords: war in the East of Ukraine; shadow economics; pilot study; bribery; informal employment; double social parasitism; internally-displaced persons

Отношение жителей прифронтовых зон Донбасса к нелегальным формам получения доходов (на примере молодежи)

Верховод Л. И., Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко

В статье представлены результаты исследования особенностей экономического поведения жителей прифронтовых зон Донбасса. Подчеркивается, что нелегальные и полунелегальные практики получения доходов являются неотъемлемой составляющей повседневной жизни. В качестве индикаторов мониторинга данной проблемы рассматриваются практики неофициальной занятости, неуплаты налогов, взяточничества и феномен двойного социального иждивенчества. На основе отношения к проблеме неофициального трудоустройства выделены две группы опрошенных. У респондентов, которые работают, данное явление не вызывает резкого осуждения и в некоторых случаях является приемлемой формой поведения. Студенты, которые в большинстве своем пока находятся на содержании родителей и только гипотетически знакомы с проблемами поиска работы, считают недопустимым не оформление трудовых отношений. Мотивацией при этом является не убытки, которые приносят такие практики государству, например, в виде неуплаты налогов, а личные интересы (пенсия, оплачиваемый отпуск и т.п.). Респонденты осуждают взяточничество, но признают, что без него в нашем обществе не обойтись. В прифронтовых зонах Донбасса имеет место феномен двойного социального иждивенчества, к которому население относится неоднозначно. В статье обозначены перспективы дальнейшего исследования данной проблематики.

Ключевые слова: экономическое поведение; нелегальные и полунелегальные практики получения доходов; взяточничество; неофициальная занятость; двойное социальное иждивенчество

Постановка проблеми.

Війна на сході України негативно впливає на економіку держави. Падіння ВВП, зростання державного боргу, стрімка інфляція стали прямим наслідком соціально-політичних негараздів. Експерти зазначають, що конфлікт в Україні спричинив «серйозні деструктивні процеси, в т. ч. руйнацію інфраструктури на території бойових дій, дезорганізацію усталених виробничих зв'язків і критично важливих поставок ресурсів, часткову втрату зовнішніх ринків та експортного потенціалу» [16].

У 2016 році вперше за час війни було зафіксовано зростання номінального ВВП (в долл. США) на 2,9 %, у 2017 р. маємо 20,2 % (для порівняння: в 2014 р. цей показник був від'ємним і склав -28,1 %, а у 2015 р. – -31,3% [10]. Разом із тим незначне покращення макроекономічних показників не зумовлює кардинальної зміни добробуту українців. Їм доводиться пристосовуватись до нових умов життя та обирати нові стратегії виживання, які не завжди є легальними. Унікальними у цьому плані стають прифронтові зони Донбасу. Це зумовлено низкою

факторів. По-перше, на підконтрольній Україні території Донбасу мають місце такі ж негативні тенденції у сфері економіки, як і в інших регіонах (зростання цін, інфляція). По-друге, змінюється структура населення в прифронтових зонах за рахунок внутрішньо-переміщених осіб. Наприклад, з 1,59 млн ВПО (станом на 30.03.2017) найбільше їх мешкає на неокупованій території Донеччини (більше 532 тис.) і Луганщини (майже 291 тис.) [9]. Така внутрішня міграція змінює баланс сил на ринку праці (збільшується кількість претендентів на робоче місце) та ринку товарів та послуг (підвищений попит впливає на ціноутворення). По-третє, близькість лінії розмежування, з одного боку, збільшує хвилювання щодо власної безпеки, з іншого – стає джерелом нових форм заробітку (пасажирські перевезення по обидва боки лінії розмежування, практики оплатної допомоги переселенцям в отриманні необхідних документів, контрабанда тощо). За таких умов, на нашу думку, змінюється ставлення до нелегальних та напівлегальних практик отримання доходів. Саме це зумовлює актуальність розгляду обраної тематики.

Отже, **метою статті** є визначення ставлення жителів прифронтових Донбасу до нелегальних практик отримання доходів.

Інформаційною основою дослідження стало якісне соціологічне дослідження (пілотаже), проведене на підконтрольній українській владі території Донбасу навесні 2017 р. (поглиблені інтерв'ю (n=10); опитувалися молоді люди віком 18-35 років, метод відбору респондентів – сніговий ком). Отримані результати не претендують на повну репрезентативність, проте вони дозволяють окреслити певні тенденції, які мають місце у сучасному українському суспільстві.

Ступінь розробленості проблеми.

Нелегальні та напівлегальні практики отримання доходів також стають предметом дослідження науковців із різних галузей знання. Найбільший інтерес на пострадянському просторі викликає тіньовий сектор економіки. В літературі розглядаються наукові підходи до вивчення тіньової економіки (С. Тertiшний [15]), визначаються соціальні функції тіньової економіки (Ю. Латов [5]), аналізуються її витoki та наслідки (Р. Ривкіна [12]), вивчається структура (В. Буров [2], С. Мельков, А. Перенджієв [8]). У вітчизняному науковому дискурсі дана проблематика потрапляє до кола інтересів переважно економістів (І. Мазур [6], В. Мандибур [7], В. Базелевич [1] та ін.). Напрацювання І. Попової [11] дозволяють скласти уявлення про соціологічний підхід до даної проблематики. Разом із тим в науковій літературі поки що мало освітленою залишається економічна поведінка жителів прифронтових зон Донбасу, зокрема їх нелегальні практики отримання доходів.

Виклад основного матеріалу.

Тіньові практики в економіці стали вже звичними в Україні. Їх наявність є аксіомою, яка не потребує доведення. Ю. Левада відзначає, що пострадянській людині доводиться вертатися, підробляти, братися за будь-яку справу, аби забезпечити собі та своїм дітям більш-менш терпиме життя [11, с. 48].

Війна спричинила збільшення частки тіньового сектору економіки. Спеціалісти Мінекономрозвитку зазначають, що в періоди кризи тіньова економіка виконує роль амортизаційної подушки, дозволяючи бізнесу підтримувати свою конкурентоспроможність [4]. Так, у 2014 р. її частка становила 43 % офіційного ВВП [14]. Покращення стану економіки зумовлює зменшення долі тіньового сектору. За розрахунками Мінекономрозвитку у 2016 р. рівень тіньо-

вої економіки склав 34 % офіційного ВВП, що на 6 % менше, ніж у попередньому році [14]. Тенденція є позитивною, проте третина економіки України залишається в тіні. Деякі експерти, аналізуючи події останніх років, дають невтішні прогнози. Вони відзначають, що для 1 % детінізації потребується ріст ВВП на 15,63 % [4].

Такий стан речей впливає на економічну поведінку пересічних українців. Одним із проявів тіньової економіки вважаємо поширеність нелегальних та напівлегальних практики отримання доходів. Вони, на нашу думку, є невід'ємною складовою економічної поведінки та культури українців. Нелегальними формами отримання доходів називають «приховані форми зайнятості, а також різні незаконні, кримінальні форми, включаючи економічні злочини (хабарі, незаконні підприємницькі операції та ін.) та інші форми придбання грошових і натуральних доходів як на добровільній, так і на насильницькій основі» [13, с. 27]. До основних індикаторів моніторингу даної проблеми пропонуємо відносити наступні: неофіційна зайнятість, уникнення сплати податків, хабарництво, подвійне соціальне утримання [3, с. 165].

Неофіційна зайнятість. Під неофіційною зайнятістю розуміємо не оформлення трудових відносин у встановленому законом порядку між роботодавцем та працівником. Означена проблема завжди була актуальною для незалежної України. Вона є прямим наслідком процвітання тіньової економіки. В ході поглибленого інтерв'ю респондентам пропонувалося проаналізувати дії абстрактних людей: «Зараз я вам окреслю дві ситуації. Висловіть свою думку з цього приводу. А) «Олександр, житель Старобільська, працює неофіційно. Його роботодавець пропонував офіційне працевлаштування, але підкреслював, що зарплата стане меншою за рахунок сплати податків. Олександр відмовився». А як ви ставитесь до таких випадків? Б) «Михайло, житель Старобільська, категорично відмовляється працювати неофіційно. Він вважає, що офіційне працевлаштування – це запорука гарної пенсії, оплачуваної відпустки, надходжень у бюджет, які повинен сплачувати роботодавець за кожного працюючого». Чи розділяєте ви думку Михайла? Чому?». На основі відповідей на дане питання ми умовно виділили дві групи респондентів: перша група – ті, хто працюють; друга група – студенти (деякі з них підробляють). З огляду на те, що в останніх наразі головне завдання – отримання освіти, то

робота не сприймається ними як щось життєво необхідне, вона є або другорядною, або віддаленою перспективою. Перша група опитаних є прихильниками індивідуалістичних цінностей. Вони наголошують, що в першу чергу варто думати про себе тут і зараз. Неофіційна зайнятість не отримала різкого осуду та розглядається як можливий варіант працевлаштування. Наведемо деякі висловлювання з цього приводу: «Процент на 95 я би поступил точно так же, как Александр, потому что, скорее всего, у Александра есть своя семья и в нашей стране, к сожалению, законно деньги получают очень мало, особенно средняя верства населения или, так сказать, бедные, как мы, люди. Поэтому Александр, я думаю, не согласился на этот путь, потому что ему нужны деньги любым путем, потому что иначе он просто даже не сможет жить, даже не просто жить, а выжить» (Олександр, 24 роки, масажист); «Если смотреть по закону и Трудовому кодексу, то это правильно, что его хотят официально устроить. Но, с другой стороны, если ты получаешь денег больше, прежде всего нужно думать о себе, прокормить семью, себя, обустроиться» (Катерина, 21 рік, адміністратор).

Для представників першої групи опитаних такі переваги офіційної зайнятості, як пенсія, є занадто віддаленими перспективами. Вони вважають неможливим планувати на 20-30 років вперед: «Пенсии никакой не будет, когда Миша дорастет до этого» (Олег, 26 років, торговельний представник); «Понятно, что еще не известно, будет у нас эта пенсия или не будет, смысл идти (...) официально» (Людмила, 31 рік, медсестра); «Если ты будешь просто работать, то у тебя будет Пенсионный фонд просто-напросто отбирать, если я не ошибаюсь, 28% зарплаты, ты будешь всю жизнь работать, а в итоге получишь примерно 1400 грн пенсии. Есть ли смысл такой работы, я даже не знаю, думайте сами исходя из цифр» (Олександр, 24 роки, масажист).

Друга група опитаних – студенти, для яких проблема працевлаштування є не такою актуальною. Припускаємо, що багато хто з них знаходиться на утриманні батьків, тому вони не мають гострої необхідності підраховувати кожен копійку. Студенти, на відміну від першої групи, не згодні працювати неофіційно. Вони вважають, що офіційне працевлаштування – це фіксований стаж, оплачувана відпустка, у перспективі – гарантована пенсія. Наведемо декілька висловлювань з цього приводу: «Если работать официально всегда будут денежные средства, будет от-

пуск, и хороший стаж идти на пенсию» (Олеся, 22 роки, студентка); «Не все предприниматели дают отпуск оплачиваемый» (Вікторія, 21 рік, студентка, підробляє викладачем); «Я считаю, нужно зарабатывать стаж и работать по трудовой» (Анастасія, 20 років, студентка). Щоправда, для них офіційне / неофіційне працевлаштування – це уявна ситуація, і ми маємо надію, що їх думка з часом не зміниться.

Уникнення сплати податків. Це ще один показник поширення нелегальних практик в економіці. Таке ставлення до податків вже є невід'ємною складовою економічної культури населення нашої країни. Відсутність різкого осуду неофіційної занятості та декларування прийнятності такої форми працевлаштування свідчить про лояльне ставлення до практик уникнення сплати податків. До того ж одна з респонденток зазначила: «Облагать работодателя такими налогами на каждого наёмного работника, какие у нас в стране существуют! Естественно, им это не выгодно. Им выгоднее платить черную зарплату и платить, не оформляя человека официально. И человеку самому так выгоднее. А это все теневая экономика... Когда работодатель должен оплатить налог на каждого работника больше, чем (смея) он может позволить платить ему зарплату, это уже ни в какие ворота... (Тетяна, 34 роки, актриса). Отже, існує думка, що саме державні інституції своїми діями породжують нелегальні практики в економіці.

Опитані студенти (друга група) згадували про стаж, пенсію, відпустку, тобто про те, що стосується їх особисто. Лише одна респондентка зазначила: «Налоги нужно платить» (Вікторія, 21 рік, студентка, підробляє викладачем).

Хабарництво. Парадокс українського суспільства полягає в тому, що ми засуджуємо хабарництво, але, якщо нам потрібно терміново вирішити якесь питання, стаємо учасниками (а іноді ініціаторами) корупційних дій з власної волі. В ході поглибленого інтерв'ю опитані дають типові визначення поняття «хабарник», як то «человек, который берет дополнительную сумму за то, что он обязан делать по долгу своей службы» (Тетяна, 34 роки, актриса); «человек, который берёт деньги за какую-то услугу, которая обходит закон» (Катерина, 21 рік, адміністратор); «Человек, который берёт деньги в личных целях, за предоставление каких-то услуг» (Максим, 34 роки, менеджер).

У масовій свідомості склався стійкий стереотип, що корупція – це зло, з яким необхідно

боротися радикальними методами. У якості покарання за дане правопорушення Катерина (21 рік, адміністратор) говорить про довічне ув'язнення, а Тетяна (34 роки, актриса) та Олександр (24 роки, масажист) – про смертну кару. Джерелом даного феномену є не лише дії чиновників, а й простих людей. Наведемо декілька висловлювань з цього приводу: «Я не приветствую взятки, это очень плохо, это неправильно через кого-то договариваешься... С другой стороны, это упрощает жизнь, получить ту же субсидию, пенсию повышенную, паспорт» (Катерина, 21 рік, адміністратор); «Люди сами разбаловали чиновников всякими там подарочками, денежками дополнительными в конвертиках... Каждый хочет получить себе благо... Они вроде бы благодарят, но тем не менее приучают человека к нехорошим вещам» (Тетяна, 34 роки, актриса). Міркування опитаних із приводу хабарництва дозволяють говорити про присутність даних практик у їхньому повсякденному житті: «К сожалению, в нашей стране без взяток обойтись невозможно, потому что всё основано на такой системе «ты мне – я тебе»» (Олександр, 24 роки, масажист); «Уже заложена система, которая не то чтобы пропагандирует, она кричит: «Дай денег и тебе будет лучше, если не дашь денег, тебе будет хуже» (Олег, 26 років, торговельний представник); «Если бы я хотя бы 10 тысяч получала, это уже неплохо. Тогда бы и взятки люди не брали» (Людмила, 31 рік, медсестра); «Просто у нас это даже не скрывается, и каждый знает, что вот этот человек берет взятки, к нему можно подойти и решить проблему» (Анастасія, 20 років, студентка). Звинувачення знову пред'являються системі.

Мова не йде про те, що змінювати суспільство потрібно починаючи з себе. Лише представниця творчої професії зазначила: «Я никогда не давала взяток и давать не буду. Потому что, если человек занимает определенную должность и имеет на этой должности определённую оплату труда, он посажен на эту должность для того, чтобы выполнять какие-то функции. Если то, что я хочу от него получить, входит в сферу его деятельности, почему я должна за это платить?» (Тетяна, 34 роки, актриса).

Подвійне соціальне утриманство. Це відносно нове явище в нашому суспільстві, яке добре відоме жителям прифронтових зон. Воно передбачає, що людина з окупованих територій оформлює різні види допомоги в Україні і одночасно в так званих «республіках». В рамках

нашого дослідження, на жаль, ще не вдалося всебічно дослідити даний феномен. Робота в цьому напрямку продовжиться. Ознайомимо лише з першими результатами. В ході поглибленого інтерв'ю встановлено, що до переселенців ставляться або лояльно, або з розумінням: «Собратья, я сама переселенка, им хочется помочь, люди не виноваты в этом. Не каждый ходил на этот референдум, не каждый голосовал» (Катерина, 21 рік, адміністратор); «Я отношусь к ним с пониманием, большинству некуда было идти, как ни приехать к нам. Пусть иногда они создают трудности в виде очередей больших, пробок, но людей тоже можно понять, им некуда идти (Олеся, 22 роки, студентка); «Та ну, я сам переселенец... я их понимаю, я нахожусь в такой ситуации». Разом із тим бувають і виключення. Один респондент зазначив: «Из-за них увеличился спрос на том же рынке. В аптеках переселенцы пакованами лекарства берут. Я думаю, что все это влияет на цены» (Олег, 26 років, торговельний представник). Постійна міграція ВПО через лінію розмежування створює цілу систему, яка їх обслуговує. У прифронтовому місті Старобільську поширення набуває щодобова здача квартир, кімнат. До війни таких практик взагалі не було, а потреби приїжджих цілком задовольняв єдиний на той час готель «Айдар». Сьогодні невід'ємною частиною візуального образу Старобільська є безліч об'єктів (друкованих, рукописних) щодо надання житла.

Подібного роду об'єкти у великій кількості розміщені у місцях потенційного попиту – на автовокзалі, біля Пенсійного фонду. Їх незмінним супутником є інформація про пасажирські перевезення, надання посередницьких послуг у оформленні різного виду допомоги, реєстрація переселенців.

Кількість таких об'єктів свідчить про високий попит на подібного роду послуги, а також про поширення економічних практик, виникнення яких пов'язано з військовими діями на Сході України. Ще один аспект подальшого дослідження даної проблеми криється у наступному висловлюванні одного із респондентів щодо перевізників: «Кому война, кому мать родная» (Катерина, 21 рік, адміністратор).

Отже, аналіз ставлення молоді прифронтових зон Донбасу до нелегальних практик отримання доходів дозволяє зробити наступні висновки:

1. В перші роки військового конфлікту в Україні спостерігається збільшення долі тіньо-

вого сектору в економіці. Стабілізація ситуації в державі зумовлює зменшення темпів інфляції, падіння реальної зарплати та зростання ВВП. Разом із тим доля тіньового сектору залишається високою – близько третини офіційного ВВП. Такий стан речей зумовлює залученість більшості населення до напівлегальних та нелегальних економічних практик, зокрема у сфері отримання доходів.

2. В ході якісного дослідження встановлено, що нелегальні та напівлегальні практики в економічній підсистемі є закономірним явищем. Практикуються неофіційна зайнятість, уникнення сплати податків, хабарництво. Вони викликають осуд, але це не є підґрунтям для повної відмови від них. Щодо неофіційної зайнятості, то думки молоді розділилася. Ті, хто працює, знаходять виправдання таким практикам. Студенти, для яких працевлаштування поки що віддалена

перспектива, вважають неприйнятним неоформлення трудових відносин у законному порядку. Мотивом при цьому є особисті вигоди – стаж, оплачувана відпустка, пенсія. Для порівняння: уникнення сплати податків не є такою зловбоденою проблемою та викликає менше осуду.

3. Респонденти у більшості своїй ставлять-ся з розумінням до ВПО. Постійна міграція населення підконтрольних та непідконтрольних українській владі територій є джерелом напівлегальних та нелегальних практик. Ми пропонуємо зосередити увагу на феномені подвійного соціального утримання, який має місце в прифронтових зонах Донбасу. В ході пілотажного дослідження вдалося лише окреслити напрямки його подальшого вивчення, а саме: виявлення витоків даного явища; встановлення мережі задіяних агентів; фіксування динаміки суспільної оцінки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Базилевич В. Методичні аспекти оцінки масштабів тіньової економіки / В. Базилевич, І. Мазур // Економіка України. – 2004. – № 8. – С. 36-44.
2. Буров В. Ю. Теневая экономика и малое предпринимательство: теоретические и методологические основы исследования / В. Ю. Буров. – Чита: ЗабГУ, 2014. – 204 с.
3. Верховод Л. І. Економічна поведінка в прифронтових зонах Донбасу за умов гібридної війни: методологія та методика дослідження / Л. І. Верховод // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2016. – Вип. 37. – С. 162-166.
4. Кукуруза Г. Почему растет теневая экономика и как с ней должно бороться государство / Г. Кукуруза // Forbes Украина. – Режим доступа: <http://forbes.net.ua/opinions/1400265-pochemu-rastet-tenevaya-ekonomika>
5. Латов Ю. В. Социальные функции теневой экономики в институциональном развитии постсоветской России: автореф. дис. на соискание уч. степ. д-ра социол. Наук / Ю. В. Латов. – Тюмень, 2008.
6. Мазур І. Тінізація економіки України в сучасних умовах / І. Мазур // Вісник Донецького університету. Сер. В: Економіка і право. – 2011. – Т. 2. – Режим доступу: <http://www.stattionline.org.ua/ekonom/64/9523-tinizaciya-ekonomiki-ukra%D1%97ni-v-suchasnix-umovax.html>
7. Мандибур В. О. Тіньова економіка як об'єкт системного наукового дослідження: публікація Науково-аналітичного управління Секретаріату Верховної ради України / В. О. Мандибур. – 2007. – 120 с.
8. Мельков С. Террористическая угроза и «теневая экономика»: есть ли взаимосвязь? / С. Мельков, А. Перенджиев // Власть. – 2016. – № 10. – С. 178-185.
9. Міграція з окупованих територій: як змінилася кількість переселенців у регіонах з початку року // Слово і діло: Аналітичний портал. 20.04.2017. – Режим доступа: <https://www.slovoidilo.ua/2017/04/20/infografika/suspilstvo/mihracziya-okupovanyh-terytorij-yak-zminylyasya-kilkist-pereselenciv-rehionax-pochatku-roku>
10. Номинальный ВВП Украины с 2002 по 2018 гг. – Режим доступа: <https://index.minfin.com.ua/economy/gdp>
11. Попова И. Моральное оправдание и нормативная составляющая теневых практик (К постановке проблемы) / И. Попова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 30-50.
12. Рывкина Р. Тенезация российского общества: причины и последствия / Р. Рывкина // Социс. – 2000. – №12. – С. 3-12.
13. Сергиенко А. М. Виды и формы экономического поведения россиян в период реформ: теоретические подходы и опыт регионального исследования / А. М. Сергиенко // Известия Алтайского государственного университета. – 2002. – № 2. – С. 27-32.
14. Тенденції тіньової економіки в Україні в 2016 р. – Режим доступа: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a>
15. Тертышный С. А. Институциональные основы теневой экономики современной России / С. А. Тертышный // Проблемы современной экономики. – 2011. – № 4. – С. 67-72.
16. Українець Л. Комплексна оцінка економічної ситуації в Україні у 2014–2015 рр. (Частина 1: Загальна оцінка макроекономічної ситуації) / Л. Українець, А. Яблонська, Ю. Кравець, Ю. Стасина. – Режим доступа: <http://iac.org.ua/kompleksna-otsinka-ekonomichnoyi-situatsiyi-v-ukrayini-u-2014-2015-rr-chastina-1-zagalna-otsinka-makroekonomichnoyi-situatsiyi/>

REFERENCES

1. Bazylevych, V., & Mazur, I. (2004). Metodichni aspekty ocinky masshtabiv tinjovoyi ekonomiky [The Methodological Aspects of Assessments The Scale of Shadow Economy]. *Ekonomika Ukrainy*, 8, 36-44 [in Ukrainian].
2. Burov, V.Iu. (2014). *Tenevaia ekonomika i maloe predprinimatel'stvo: teoreticheskie i metodologicheskie osnovy issledovaniia* [The Shadow Economy and Small Business: Theoretical and Methodological Bases of Research]. Chita: ZabGU [in Russian].
3. Verkhovod, L.I. (2016). Ekonomichna povedinka v pryfrontovykh zonakh Donbasu za umov ghibrydnoyi viiny: metodologhiia ta metodyka doslidzhennia [Economic behavior along the Donbas frontline areas in the conditions of hybrid war: methodology and methodology of research]. *Visnyk Kharkivskogo nacional'nogo universytetu imeni V. N. Karazina. Ser. Sociologichni doslidzhennia suchasnogo suspilstva: metodologhiia, teoriia, metody*, 37, 162-166 [in Ukrainian].
4. Kukuruza, G. (2015). Pochemu rastet tenevaia ekonomika i kak s nei dolzhno borotsia gosudarstvo [Why Shadow Economy Is Growing And How The State Should Struggle With It]. *Forbes Ukraina*. Retrieved from: <http://forbes.net.ua/opinions/1400265-pochemu-rastet-tenevaya-ekonomika> [in Russian].
5. Latov, Iu.V. (2008). *Sotsialnye funktsii tenevoi ekonomiki v institutsionalnom razviti postsovetsoi Rossii* [The Social Functions of Shadow Economy In Institutional Development of Post-Soviet Russia]. Extended abstract of Doctor's thesis. Tiumen [in Russian].
6. Mazur, I. (2011). Tinizaciia ekonomiky Ukrainy v suchasnykh umovakh [The Shadowing of The Economy of Ukraine in Modern Conditions]. *Visnyk Doneckogo universytetu. Ser. V: Ekonomika i pravo*, 2. Retrieved from: <http://www.stationline.org.ua/ekonom/64/9523-tinizaciya-ekonomiki-ukra%D1%97ni-v-suchasnykh-umovakh.html> [in Ukrainian].
7. Mandybura, V.O. (2007). *Tinjova ekonomika jak ob'ekt systemnogo naukovogo doslidzhennia: Publikaciia Naukovo-analitychnogo upravlinnia Sekretariatu Verkhovnoyi rady Ukrainy* [The Shadow Economy As An Object of Systematic Scientific Research: Publication of the Scientific-Analytical Department of the Secretariat of the Verkhovna Rada of Ukraine] [in Ukrainian].
8. Melkov, S., & Perendzhiev, A. (2016). Terroristicheskaia ugroza i «tenevaia ekonomika»: est li vzaimosviaz? [The Terrorist Threat and «Shadow Economy»: Is There Any Interrelation?]. *Vlast*, 10, 178-185 [in Russian].
9. Migraciia z okupovanykh terytorij: jak zminylasja kil'kist' pereselenciv u rehionakh z pochatku roku [Migration from Occupied Territories: How Has The Number of Immigrants Changed Since The Beginning of The Year]. *Slovo i dilo: Analitychnyj portal*, 20.04.2017. Retrieved from: <https://www.slovoidilo.ua/2017/04/20/infografika/suspilstvo/migraciya-okupovanykh-terytorij-yak-zminylasya-kilkist-pereselenciv-rehionax-pochatku-roku> [in Ukrainian].
10. *Nominalnyi VVP Ukrainy s 2002 po 2018 gg.* [Nominal GDP of Ukraine from 2002 to 2018]. Retrieved from: <https://index.minfin.com.ua/economy/gdp> [in Ukrainian].
11. Popova, I. (2004). Moralnoe opravdanie i normativnaia sostavliaiushchaia tenevykh praktik (K postanovke problemy) [The Moral Justification And Normative Component of Shadow Practices (To The Statement of The Problem)]. *Sotsiologiya: teoriia, metody, marketing*, 3, 30-50 [in Russian].
12. Ryvkina, R. (2000). Tenezatciia rossiiskogo obshchestva: prichiny i posledstviia [The Shadowing of The Russian Society: Causes And Consequences]. *Sotcis*, 12, 3-12 [in Russian].
13. Sergienko, A.M. (2002). Vidy i formy ekonomicheskogo povedeniia rossiian v period reform: teoreticheskie podkhody i opyt regionalnogo issledovaniia [Types And Forms of Economic Behavior of Russians in The Period of Reforms: Theoretical Approaches And Experience of Regional Research]. *Izvestiia Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2, 27-32 [in Russian].
14. *Tendencii tinjovoyi ekonomiky v Ukraini v 2016 r.* [Trends of The Shadow Economy in Ukraine in 2016 year]. Retrieved from: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a> [in Ukrainian].
15. Tertyshnyi, S.A. (2011). Institutcionalnye osnovy tenevoi ekonomiki sovremennoi Rossii [Institutional Basics of The Shadow Economy in Modern Russia]. *Problemy sovremennoi ekonomiki*, 4, 67-72 [in Russian].
16. Ukraïniec, L., Jablonska, A., Kravec, Ju., & Stasyna, Ju. (2015). *Kompleksna ocinka ekonomichnoyi sytuacii v Ukraini u 2014-2015 rr. (Chastyna 1: Zaghalna ocinka makroekonomichnoyi sytuacii)* [The Comprehensive Assessment of The Economic Situation in Ukraine in 2014-2015. (Part 1: General Assessment of The Macroeconomic Situation)]. Retrieved from: <http://iac.org.ua/kompleksna-otsinka-ekonomichnoyi-situatsiyi-v-ukraini-u-2014-2015-rr-chastyna-1-zagalna-otsinka-makroekonomichnoyi-situatsiyi/> [in Ukrainian].

Верховод Лілія Іванівна

Кандидат соціологічних наук, доцент
Луганський національний університет імені
Тараса Шевченка
92703, м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1

Verkhovod Liliia

PhD in Sociology, Associate Professor
Luhansk Taras Shevchenko National University
1, Gogolya Sq., Starobelsk, 92703, Ukraine

Email: lebedlili@yandex.ru ORCID: 0000-0002-0089-8389

Цитування: Верховод Л. І. Ставлення жителів прифронтових зон Донбасу до нелегальних практик отримання доходів (на прикладі молоді) / Л. І. Верховод // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 8. – С. 5-11.

Citation: Verhovod, L. I. (2018). Stavlennia zhyteliv pryfrontovykh zon Donbasu do nelegalnykh praktyk otrymannia dokhodiv (na prykladi molodi) [The attitude of the population of the Donbas front-line zones to the illegal forms of the income receipt (for example of young people)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(8), 5-11.

Стаття надійшла / Article arrived: 30.07.2018

Схвалено до друку / Accepted: 14.08.2018

Інформаційна екологічність як ключова умова інформаційної безпеки: соціологічний аспект

Проданюк Р. І., Класичний приватний університет

Статтю присвячено проблемі визначення базових умов інформаційної екологічності як умови функціональності культурного та соціального порядків. Автором зроблено висновок про те, що дослідження інформаційної екологічності як забезпечення інституційних умов збалансованості смислопродукування та реплікації / ретрансляції логічно приводить до формулювання концепції інформаційної рівноваги як базового чинника інформаційної безпеки та інформаційної екологічності.

Інформаційна безпека, отже, визначається як спроможність соціальних груп та інституцій (смислопродукентів та смислореплікаторів), що здійснюють ціннісне цензурування в культурній системі, забезпечувати баланс між циркулюючою в суспільстві вторинною інформацією (фрагментованим знанням) та ціннісним знанням, яке формує єдину, цілісну, несуперечливу картину культурного та соціального порядку.

Нерівнозначною є роль «первинної» і «вторинної» інформації (від смислопродукентів та реплікаторів / ретрансляторів) в формуванні та підтриманні інформаційної екологічності шляхом налаштування відповідних культурних механізмів. Первинна інформація співпадає із ціннісним знанням, яке відповідає формуванню вищих регістрів культури і залежить від рівня групової свідомості смислопродукуючих еліт, зокрема представників священства та вищої інтелігенції, яка утворює групове середовище університетів. Отже, провідна (лідерська) роль в забезпеченні інформаційної екологічності належить священству / церкві та інтелігенції / закладам вищої освіти.

Вторинна інформація обертається в сфері середньої освіти та засобів масової інформації. Вона є адаптованою для масового вжитку і соціального сприйняття, оскільки має узгоджуватися як із ціннісним, так і з теоретичним знанням. Вторинна інформація є основою будь-якого освітнього процесу в сегменті середньої освіти та медіапродукентів. Проте її надлишок може порушувати інформаційну екологічність за умови підміни оригінальних ціннісних першоджерел, які є авторизованими в культурній системі, неавторизованим ціннісним субпродуктом імпортованого походження.

Найважливішим висновком даної статті можна вважати положення про необхідність визначення співвідношення різних видів інформації в культурній системі та інформаційному просторі суспільства, проведення заходів, спрямованих на створення оптимальної інформаційної ситуації. Ця оптимальна інформаційна ситуація може бути визначена як стан інформаційної екологічності в культурній системі, коли авторитетність ціннісного знання (його суб'єктів-продукентів та соціальних інституцій) є підкріпленою відповідністю вторинної інформації цьому знанню.

Ключові слова: інформаційна безпека; інформаційна екологія; інформаційна екологічність; смислопродукенти; медіа продукенти

Information ecological as a key condition for information security: the sociological aspect

Prodaniuk R. I., Classic Private University

The article is devoted to the problem of determining the basic conditions of information ecological as a condition of the function of cultural and social order. The author concludes that the study of information ecological as the provision of institutional equilibrium conditions of the production and replication / retransmission logically leads to the formulation of the concept of information equilibrium as the basic factor of information security and environmental information.

The role of «primary» and «secondary» information (from semantics and replicators / repeaters) in shaping and maintaining information ecological compatibility by setting up appropriate cultural mechanisms is unequal. Primary information coincides with the value knowledge that corresponds to the formation of higher cultural registers and depends on the level of the group consciousness of the smith-producing elites, in particular - representatives of the priesthood and the higher intelligentsia, which forms the group environment of the universities. Consequently, the leading (leadership) role in providing information environmental awareness belongs to the priesthood / church and intellectuals / institutions of higher education.

Secondary information revolves around secondary education and the media. It is adapted for mass consumption and social perception, since it must be consistent with both value and theoretical knowledge. Secondary information is the basis of any educational process in the secondary education and medioproducts

segment. However, its surplus may violate environmental information, subject to substitution of original value sources that are authorized in the cultural system, unauthorized value byproducts of imported origin.

Information security, therefore, is defined as the capacity of social groups and institutions (meaning entrepreneurs and smyselereplicators) who carry out valuable censorship in the cultural system, to balance the circular in the society with secondary information (fragmented knowledge) and value knowledge that forms a single, coherent, consistent picture cultural and social order.

The most important conclusion of this article can be considered the position on the need to determine the relationship between different types of information in the cultural system and information space of society, the implementation of measures aimed at creating an optimal information situation. This optimal informational situation can be defined as a state of information ecological in the cultural system, when the credibility of value knowledge (its sub-producers and social institutions) is supported by the correspondence of secondary information to this knowledge.

Keywords: security; information ecology; information ecology; sensproducers; mediaproducers

Информационная экологичность как ключевое условие информационной безопасности: социологический аспект

Проданюк Р. И., Классический приватный университет

Статья посвящена проблеме определения базовых условий информационной экологичности как условия функциональности культурного и социального порядков. Автором сделан вывод о том, что исследования информационной экологичности как обеспечение институциональных условий сбалансированности смыслопродукции и репликации / ретрансляции логично приводит к формулированию концепции информационного равновесия как базового фактора информационной безопасности и информационной экологичности.

Информационная безопасность, следовательно, определяется как способность социальных групп и институтов (смыслопродукторов и смыслореplikаторов), осуществляющих ценностное цензурирование в культурной системе, обеспечивать баланс между циркулирующей в обществе вторичной информацией (фрагментированным знанием) и ценностным знанием, которое формирует единую, целостную, непротиворечивую картину культурного и социального порядка.

Неравнозначной является роль «первичной» и «вторичной» информации (от смыслопродукторов и репликаторов / ретрансляторов) в формировании и поддержании информационной экологичности путем настройки соответствующих культурных механизмов. Первичная информация совпадает с ценностным знанием, которое соответствует формированию высших регистров культуры и зависит от уровня группового сознания смыслопродукции элит, в частности представителей священства и высшей интеллигенции, которая образует групповую среду университетов. Итак, ведущая (лидерская) роль в обеспечении информационной экологичности принадлежит священнику / церкви и интеллигенции / заведениям высшего образования.

Вторичная информация вращается в сфере среднего образования и средств массовой информации. Она является адаптированной для массового потребления и социального восприятия, поскольку должна согласовываться как с ценностным, так и с теоретическим знанием. Вторичная информация является основой любого образовательного процесса в сегменте среднего образования и медиапродукторов. Однако ее избыток может нарушать информационную экологичность при подмене оригинальных ценностных первоисточников, которые являются авторизованными в культурной системе, неавторизованным ценностным субпродуктом импортированного происхождения.

Важнейшим выводом данной статьи можно считать положение о необходимости определения соотношения различных видов информации в культурной системе и информационном пространстве общества, проведение мероприятий, направленных на создание оптимальной информационной ситуации. Эта оптимальная информационная ситуация может быть определена как состояние информационной экологичности в культурной системе, когда авторитетность ценностного знания (его субъектов-продукторов и социальных институтов) является подкрепленным соответствием вторичной информации этому знанию.

Ключевые слова: информационная безопасность; информационная экология; информационная экологичность; смыслопродукторы; медиа производители

Постановка наукової проблеми.

Масштабність і потужність впливу інформаційних чинників на культурну та соціальну системи актуалізують забезпечення інформаційної безпеки в сучасних умовах формування людства як планетарної спільноти. Спроможність еліт суспільства до створення культурних та соціальних фільтрів захисту від інформаційної агресії, забезпечення інформаційної безпеки населення стає їх найважливішим завданням та обов'язковою умовою підтримання інформаційної екологічності.

У другій статті поняття інформаційної безпеки актуалізується в контексті соціо-системологічного аналізу. Сам термін «інформаційна безпека», як вже відзначалося в першій публікації автора, є відносно новим і мало вивченим, особливо в сфері соціології безпеки як галузевої соціології та соціології інформаційної безпеки як її субгалузі. Донині самим поняттям дослідники оперували переважно в технологічному аспекті. При цьому саме поняття інформаційної безпеки змістовно звужувалося до безпеки засобів зв'язку, охорони джерел інформації і військово-політичних завдань щодо забезпечення секретності даних.

Сьогодні інтерпретація поняття інформаційної безпеки принципово змінюється. Інформатизація суспільства актуалізує завдання щодо захисту достовірної соціально-значимої інформації, джерелом якої є культура. При цьому йдеться про вищі культурні реєстри в сучасному суспільстві, які охоплюють духовно-ціннісне знання.

Культуру в даній статті автором розглянуто з точки зору її інформаційної складової (ціннісно-когнітивна інформація) і носіїв цієї інформації, які функціонально мають гарантувати її екологічність. Тут слід особливо відзначити, що носіями цього рівня знань вищого реєстру культурної системи виступають певні соціальні групи та відповідні їм соціальні інституції. Йдеться, зокрема, про такі фундаментальні соціальні групи, як священство, інтелігенція, медіапродюсенти (актори ЗМІ) та відповідні соціальні інституції: церкву, інституції освіти (вищої та середньої) та засоби масової інформації.

Інформаційна безпека, яка реалізується за допомогою різних складників культури, в теоретичній рефлексії та соціальних технологіях часто плутається з інформаційною безпекою культурного метарівня. Йдеться про те, що на тлі захоплення частковими аспектами захисту окремих сегментів інформаційного простору в поле

уваги не потрапляє така системоутворювальна умова забезпечення інформаційної безпеки, як інформаційна екологічність.

Ще одна проблема полягає в тому, що захист об'єктів культури від знищення і руйнування ще не гарантує безпеку збереження в аспекті інформаційної екологічності і уникнення ключових інформаційних загроз: інформаційної фрагментованості, інформаційного спотворення, інформаційного перекручення та інформаційного приховування.

Цілі статті та постановка завдань.

Метою статті є побудова описової характеристики інформаційної екологічності як умови інформаційної безпеки, яка реалізується через ключових суб'єктів культури та кореспондентні соціальні інституції.

Невизначена наукова проблема, якій присвячено статтю. Статтю присвячено проблемі визначення базових умов інформаційної екологічності як умови функціональності культурного та соціального порядків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання наукової проблеми.

Представлена в статті проблема розглядалася побіжно або системно в працях Р. Абдєєва (в контексті філософії інформаційної цивілізації); У. Бека (в аспекті взаємозв'язку між глобалізацією та суспільством інформаційних ризиків); О. Братімовим (в аспекті практик глобалізації); Н. Вінером (формування інформаційно-кібернетичних засад екологічності інформації); О. Івановим (в контексті ролі індустрії освіти в формуванні ціннісного знання); Є. Мітрохіної (інформаційно-психологічні механізми в соціології безпеки); В. Ярочкіна (соціокультурні засади інформаційної безпеки) [2-6; 10].

Вже згадуваний у попередній публікації Р. Мальхотра аналізує поняття «інформаційна екологія» як один із ключових складників концепції сучасного організаційного менеджменту. Автор називає його «управління знаннями», послуговуючись також поняттям «екологія знання».

На думку автора, традиційне уявлення управління знаннями, перш за все, зосереджується на загальній інформації, яка є поверхневою. Екологія знання має здійснювати інтерпретацію знань, використовуючи так звану метаінформацію, логічні зв'язки і відносини, які можуть бути корисними з точки зору адаптації до постійно змінюваного інформаційного середовища [11].

Автором в статті 1 було здійснено первинну інтерпретацію поняття інформаційної екологічності в структурному функціоналізмі в аспекті чотирьох функцій соціальної системи. До класичного переліку чотирьох базових функцій за Парсонсом можна додати функцію збереження історичної ідентичності.

Таким чином, ми отримуємо п'ять ключових рівнів інформаційної екологічності, яким від-

повідають п'ять соціальних груп та соціальних інституцій, які виступають первинними гарантами цієї екологічності. В даній статті методологічним фундаментом авторської концепції є розвинена в працях Ю. Романенка соціо-системологічна версія неofункціоналізму [9, с. 52-111].

У контексті цієї теорії представимо перелік цих груп, інституцій та забезпечуваних ними функцій у вигляді таблиці (див. табл. 1).

Таблиця 1.
Соціальні групи, інституції та їх функції щодо забезпечення інформаційної екологічності на рівні ціннісного знання

Соціальні групи	Інституції	Функції щодо забезпечення інформаційної екологічності на рівні ціннісного знання
1.1. Священство	2.1. Церква	Встановлення морально-етичних критеріїв самозбереження суспільства (морально-етична легітимація інтересів самозбереження соціальної цілісності)
1.2. Інтелігенція 1.2.1. Вища 1.2.2. Середня	2.2. Освіта 2.2.1. Заклади вищої освіти 2.2.2. Заклади середньої освіти	3.2.1. Встановлення історичного образу суспільства 3.2.2. ідеологія (у вигляді впровадження стандартів оцінювання інформації з точки зору її інформаційної безпечності / небезпечності.
1.3. Чиновництво	2.3. Держава 2.3.1. Апарат пропаганди 2.3.2. Політична поліція	3.3.1. Функція інформаційної фільтрації, селекції, стереотипізації 3.3.2. Формалізація морально-етичних критеріїв у вигляді стандартизованих поведінкових приписів (прескрипцій), які уможливають уніфікацію соціальної поведінки.
1. 4. Медіапродуценти	2.2. ЗМІ	3.4. Функція поширення первинної та вторинної інформації

Доцільною для предмету дослідження даної статті є концепція американського футуролога Е. Тоффлера [12, с. 15-66] щодо того, що ключова проблема людства полягає в надлишку інформаційних ресурсів та психологічному перевантаженні. У цьому ж напрямку працює все більш очевидний синдром футурошоку населення планети, який є зумовленим інтенсифікацією міжкультурного обміну та інфляцією знання, яка посилює загальну не-

впевненість планетарної людської спільноти в своєму майбутньому.

У підсумку реальним наслідком швидкого формування глобального суспільства стають інформаційні та телекомунікаційні революції, які не працюють на збільшення інформаційної стабільності та інформаційної екологічності населення планети, але, навпаки, зумовлюють виникнення проблем інформаційних токсинів та вірусів, які деформують внутрішній світ як

окремих людей, так і впливають на психіку цілих спільнот (суспільств).

Виклад основного матеріалу дослідження та обґрунтування отриманих наукових результатів.

Чинниками порушення інформаційної екологічності в суспільстві стають переформатування історичних образів соціуму, розмивання стандартів оцінювання, формування негативно-го ставлення до соціальної моралі; поширення правового нігілізму.

Взагалі у загальній системі інформаційних засобів особливого значення набуває соціальна інформація як засадничий ресурс, який визначає функціонування групоутворень, професійних, вікових та етнічних спільнот, соціальних інститутів та конкретних осіб.

Екологічна соціальна інформація конституюється як єдність ціннісних, теоретичних та емпіричних знань, які дають можливість зазначеним спільнотам та інституціям функціонувати в суспільстві.

Інформаційна екологічність соціальної інформації забезпечується за рахунок того, що:

1) соціальна інформація є інтегративною метасистемою для особистості, соціальних груп, класів, соціальних інституцій та соціуму в цілому, оскільки виконує культуро- та соціально-формуючу функції;

2) соціальна інформація (через вплив на соціальну та індивідуальну свідомість) визначає ідеологічні, соціально-економічні та політичні орієнтації людей в соціумі та міжкультурних комунікаціях;

3) соціальна інформація забезпечує традицію (передання соціального досвіду) від одного покоління людей до іншого;

4) соціальна інформація визначає практичну поведінку людей.

За умов застосування щодо суспільства різноманітних програм інформаційних інтервенцій (інформаційні спецоперації, інформаційні війни тощо) інформаційна екологічність у соціумі порушується шляхом впровадження інвертованих соціальних уявлень про соціальний світ, що дозволяє інтервенту здійснювати подальше маніпулювання як макросуб'єктами соціального управління, так і населенням, перш за все, за рахунок розбалансовування механізмів контрсуґестії.

Здійснення інформаційної агресії та порушення інформаційної екологічності може відбуватися під аранжування гуманістичних гасел (про впровадження демократичних цінностей,

надання економічної допомоги, культурне співробітництво тощо).

Розбалансовування починається через приховане або відкрите імпортування ціннісного знання, яке реалізується через інтелектуальне ядро суспільства, яким є священство та інтелігенція як смислопродукуючі групи.

Наслідками інформаційних інтервенцій буває не лише посилення соціальної сугестивності, навіюваності, схильності до некритичного засвоєння та переробки інформації, але і соціальна деморалізація та втрата ідеологічної сталості, що має згубні наслідки через аномію та поширення девіацій (соціопатій) різноманітної генези. Йдеться про криміналізацію, наркотизацію, алкоголізацію, суїцидальну поведінку.

Ю. Роза характеризує подібне явище як генералізований соціальний макрострес, і автор цієї статті має зазначити, що його можна вважати фоновим чинником порушення інформаційної екологічності та інформаційної безпеки соціуму загалом [7, с. 45-46].

Порушення інформаційної екологічності супроводжує нездатність (послаблену здатність) підтримувати психічне здоров'я населення. Відтворення інформаційних інтервенцій та генералізація (закріплення) їх наслідків через соціальне наслідування призводить до виховання культуропатичних поколінь, представники яких можуть виявляти всі ознаки психопатичних станів, починаючи від стійких фобій і закінчуючи втратою спроможності до соціальної самоорганізації та саморегуляції (соціальна зазомбованість).

Результатом інформаційних інтервенцій та порушення інформаційної екологічності втрачається спроможність суспільства до культурного відтворення та підтримання функціональності систем смислопродукування, на що вказує у своїх працях Ю. Романенко [8-9]. А оскільки подібні інтервенції можуть відбуватися в доволі тривалому часовому проміжку, то тягар програшу від них має міжгенераційне поширення.

Найнебезпечнішими інструментами порушення інформаційної екологічності є засоби інформаційної зброї як найвитонченішого апарату насильства, який дозволяє здійснювати культурне ураження і, за умов зростаючої інтенсивності і витонченості, руйнувати соціальні інститути, порушувати процеси групоутворення, дезорганізовувати психічне життя і через зазначене призводити до зростання статистик соматичних захворювань.

В арсеналі соціальних технологій значна підтримка інформаційної екологічності залежить від конфігурацій відцентрових і доцентрових механізмів взаємовідносин різних територіальних спільнот у суспільстві. Процедури застосування цих технологій із метою порушення інформаційної безпеки розроблялися століттями, застосовуються з давніх-давен, зберігаючи свою актуальність і понині. Їх узагальнення дозволяє резюмувати їх зміст у наступних положеннях:

- 1) культивування аномій, соціопатій та девіацій в суспільствах;
- 2) дискредитація соціальних ієрархій та авторитетів, знищення їх позитивної репутації;
- 3) мобілізація маргіналів для створення дисфункцій соціального порядку;
- 4) зниження або позбавлення легітимності урядів;
- 5) внесення невизначеності в цінності та ціннісні ієрархії;
- 6) ініціювання та загострення міжгенераційних протиріч;
- 7) культивування емансипації та антитрадиціоналізму;
- 8) насадження меркантилізму та консюмеризму.

Особливістю сучасної інформаційної цивілізації є неминуче вторгнення інформаційних технологій в усі сфери життєдіяльності суспільства. Це є зумовленим їх інструментальною роллю в процесі глобалізації і, головне, формуючими можливостями щодо культурних та соціальних систем за умови відсутності або ж нефункціональності їх інформаційних фільтрів.

Інструментом відновлення інформаційної екологічності та підтримання інформаційної безпеки є інституційна підтримка однозначних стандартів оцінювання інформації в аспекті забезпечення доступу та поширення фактичних, реальних, справжніх відомостей і знань про навколишній світ, історію, справжні реальні події.

Особистісними диспозиціями, які сприяють підтриманню інформаційної безпеки та інформаційної екологічності в сегменті ціннісного знання, можуть бути:

- 1) об'єктивне сприйняття реальності (формується вищою та середньою інтелігенцією, отже, на рівні школи та закладів вищої освіти, а також в середовищі медіапродуцентів);
- 2) розумна свобода в думках і вчинках (формується священством і церквою, інтелігенцією закладів вищої освіти, медіапродуцентами);

3) здатність протиставити технократизму – біофілію (формується священством і церквою, інтелігенцією закладів вищої освіти);

4) почуття гумору і здатність до самоіронії (формується інтелігенцією закладів середньої та вищої освіти);

5) відкритість переживань зі збереженням самоконтролю (формується інтелігенцією закладів середньої та вищої освіти);

6) незалежність, готовність отримувати задоволення від перебування наодинці з самим собою (формується священством і церквою, інтелігенцією закладів вищої освіти);

7) вміння організувати зміни, переходи, зміну вражень в динаміці своєї життєдіяльності;

8) креативність, яка є фундованою на культурному капіталі людини (формується священством і церквою, інтелігенцією закладів вищої освіти).

Умовою відновлення порушеної інформаційної екологічності виступають потенції соціального інтелекту щодо налаштування соціальної свідомості на виявлення критичності, ґрунтовності, спроможності чинити інформаційний опір сутесті, зараженню, спонуканню до непродуктивних форм соціального наслідування.

Ці контрманіпулятивні можливості закладені в культурній системі, в якій дієвість ціннісного знання підтримується всіма зазначеними смілопродуцентами, авторитетний статус яких у суспільстві дозволяє здійснювати щеплення інформаційної опірності представникам різних соціальних груп, долаючи наслідки різноманітних інформаційних інтервенцій шляхом внутрішнього експансіонування в ціннісно-смісловій сфері.

Чинниками порушення інформаційної екологічності є перенасичення і незбалансованість глобальних комунікацій, інформаційна надмірність і асиметричність інформаційних потоків у інформаційних просторах різних суспільств.

Нині як перед смілопродуцентами, так і перед споживачами інформації доволі гостро постають проблеми інформаційної надмірності швидкості і гіпердинамії в нарощуванні обсягів інформації, формування інформаційного шлаку та великої кількості інформаційних фонових шумів.

Таким чином, ключовою загрозою для інформаційної безпеки в сегменті ціннісного знання стає протиріччя, що склалося в умовах відставання технологій аналізу інформації від технологій її передачі (реплікації, мультиплікації, трансляції і ретрансляції). Зазначена обста-

вина стимулює поширення великої кількості недоброякісної інформації, зменшення частки достовірних першоджерел в загальному інформаційному обігу соціально-культурної сфери, виключення значної кількості ціннісного знання зі сфери масового інформаційного споживання.

У соціологічному дослідженні ролі і місця соціальних груп та інституцій, які створюють умови для інформаційної безпеки, їх можна поділити на первинних смислопродуктів та реплікаторів / ретрансляторів, які займаються відтворенням, популяризацією, адаптацією ціннісно-когнітивної інформації.

Відповідно до цього поділу, нерівнозначною є роль «первинної» і «вторинної» інформації (від смислопродуктів та реплікаторів / ретрансляторів) у формуванні та підтриманні інформаційної екологічності шляхом налаштування відповідних культурних механізмів. Первинна інформація співпадає із ціннісним знанням, яке відповідає формуванню вищих регістрів культури і залежить від рівня групової свідомості смислопродукуючих еліт, зокрема представників священства та вищої інтелігенції, яка утворює групове середовище університетів. Отже, провідна (лідерська) роль в забезпеченні інформаційної екологічності належить священству / церкві та інтелігенції / закладам вищої освіти.

Вторинна інформація обертається у сфері середньої освіти та засобів масової інформації. Вона є адаптованою для масового вжитку і соціального сприйняття, оскільки має узгоджуватися як із ціннісним, так і з теоретичним знанням. Вторинна інформація є основою будь-якого освітнього процесу в сегменті середньої освіти та медіапродуктів. Проте її надлишок може порушувати інформаційну екологічність за умови підміни оригінальних ціннісних першоджерел, які є авторизованими в культурній системі, неавторизованим ціннісним субпродуктом імпортованого походження.

Важливі регуляторні функції як щодо смислопродуктів, так і щодо смислореплікаторів виконують апарат пропаганди та політична поліція. Їх регуляторні функції стосуються не стільки роботи з інформаційним контентом, скільки із визначенням суб'єктів та інституцій, які займаються поширенням такого контенту (якщо йдеться про політичну поліцію).

Апарат пропаганди забезпечує підтримання системи інформаційних фільтрів-стереотипів і здійснює стереотипізацію масової свідомості, яка, однак, має спиратися на вище ціннісне знання, а не на фрагментовану вторинну інформацію.

Висновки.

Дослідження інформаційної екологічності як забезпечення інституційних умов збалансованості смислопродуктування та реплікації / ретрансляції логічно приводить до формулювання концепції інформаційної рівноваги як базового чинника інформаційної безпеки та інформаційної екологічності.

Інформаційна безпека, отже, визначається як спроможність соціальних груп та інституцій (смислопродуктів та смислореплікаторів), що здійснюють ціннісне цензурування в культурній системі, забезпечувати баланс між циркулюючою в суспільстві вторинною інформацією (фрагментованим знанням) та ціннісним знанням, яке формує єдину, цілісну, несуперечливу картину культурного та соціального порядку.

Найважливішим висновком даної статті можна вважати положення про необхідність визначення співвідношення різних видів інформації в культурній системі та інформаційному просторі суспільства, проведення заходів, спрямованих на створення оптимальної інформаційної ситуації. Ця оптимальна інформаційна ситуація може бути визначена як стан інформаційної екологічності в культурній системі, коли авторитетність ціннісного знання (його суб'єктів-продуктів та соціальних інституцій) є підкріпленою відповідністю вторинної інформації цьому знанню.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации в иллюстрациях / Р. Ф. Абдеев. – М.: Клинец. гор. тип., 2004. – 94 с.
2. Бек У. Общество риска: на пути к другому модерну / У. Бек. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
3. Братимов О. В. Практика глобализации: игры и правила новой эпохи / О. В. Братимов, Ю. М. Горский, М. Г. Делягин, А. А. Коваленко. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 342 с.
4. Винер Н. Кибернетика и общество; Творец и робот / Н. Винер. – М.: Тайдекс Ко, 2003. – 245 с.
5. Иванов А. Ф. Индустрия образования в современном информационном пространстве / А. Ф. Иванов // Материалы VII Международной конференции «Современные технологии обучения» (СТО-2001) (Санкт-Петербург, 18 апреля 2001 г.). – СПб.: Изд-во СПбГЭТУ «ЛЭТИ», 2001. – С. 80-89.
6. Митрохина Е. Ю. Информационная безопасность личности как социологическая проблема: дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.06. / Е. Ю. Митрохина. – М., 1999. – 156 с.

7. Розя Ю. Ю. Смертність в Україні: теоретико-соціологічний аспект: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01. / Ю. Ю. Розя. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2013. – 218 с.
8. Романенко Ю. В. Сміслопродукування в соціальних системах / Ю. В. Романенко. – Київ: Вид-во «Е та Е», 2006. – 360 с.
9. Этническая идентичность: социосистемологическое измерение геополитики / ред.-коорд. Романенко Ю. В. – Киев: Меркьюри-Подолье, 2016. – 369 с.
10. Ярочкин В. И. Информационная безопасность / В. И. Ярочкин. – М.: Гаудеамус: Акад. Проект, 2004. – 542 с.
11. Malhotra Y. Knowledge Management for Organizational White-Waters: An Ecological Framework / Y. Malhotra // Published in Knowledge Management. – 1999. – P. 18-21.
12. Toffler A. Powershift: Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21st Century / A. Toffler. – New-York: Dornhort, 1990. – 672 p.

REFERENCES

1. Abdeev, R.F. (2004). *Filosofija informacionnoj civilizacii v illjustracijah* [Philosophy of Information Civilization in Illustrations]. Moscow: Klinec. gor. tip. [in Russian].
2. Bek, U. (2000). *Obshhestvo riska: na puti k drugomu modernu* [Risk Society: on the way to another modernity]. Moscow: Progress-Tradicija [in Russian].
3. Bratimov, O.V., Gorskiy, Ju.M., Deljagin, M.G., & Kovalenko, A.A. (2000). *Praktika globalizacii: igry i pravila novoj jepohi* [Practice of globalization: games and rules of a new era]. Moscow: INFRA-M [in Russian].
4. Viner, N. (2003). *Kibernetika i obshhestvo; Tvorec i robot* [Cybernetics and Society; Creator and robot]. Moscow: Tajdeks Ko [in Russian].
5. Ivanov, A.F. (2001). *Industrija obrazovanija v sovremennom informacionnom prostranstve* [The education industry in the modern information space]. Modern Teaching Technologies: Proceedings of the VII International Conference. Saint Petersburg: Izd-vo SPbGJeTU «LJeTI» [in Russian].
6. Mitrohina, E.Ju. (1999). *Informacionnaja bezopasnost' lichnosti kak sociologicheskaja problema* [Information security of a person as a sociological problem]. Candidate's thesis. Moscow [in Russian].
7. Rozja, Ju.Ju. (2013). *Smertnist' v Ukraini: teoretiko-sociologichnij aspekt* [Mortality in Ukraine: Theoretical and Sociological Aspect]. Candidate's thesis. Zaporizhzhja: Klasichnij privatnij universitet [in Ukrainian].
8. Romanenko, Ju.V. (2006). *Smisloprodukovannja v social'nih sistemah* [Smiliesproduction in social systems]. Kyiv: Vid-vo «E ta E» [in Ukrainian].
9. Romanenko, Ju.V. (Ed.). (2016). *Jetnicheskaja identichnost': sociosistemologicheskoe izmerenie geopolitiki* [Ethnic identity: the socio-systemological dimension of geopolitics]. Kyiv: Merk'juri-Podol'e [in Russian].
10. Jarochkin, V.I. (2004). *Informacionnaja bezopasnost* [Information Security]. Moscow: Gaudeamus: Akad. Proekt [in Russian].
11. Malhotra, Y. (1999). *Knowledge Management for Organizational White-Waters: An Ecological Framework*. Published in Knowledge Management, 18-21.
12. Toffler, A. (1990). *Powershift: Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21st Century*. New-York: Dornhort.

Проданюк Роман Іванович

Аспірант
Класичний приватний університет
69002, Запоріжжя, вул. Жуковського 70-б

Prodaniuk Roman

Postgraduate student
Classic Private University
70-b, Zaporizhzhia St., Dnipro, 69002, Ukraine

Email: romanprodaniuk@gmail.com

Цитування: Проданюк Р. І. Інформаційна екологічність як ключова умова інформаційної безпеки: соціологічний аспект / Р. І. Проданюк // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 8. – С. 12-19.

Citation: Prodaniuk, R.I. (2018). *Informatsiina ekolohichnist yak kliuchova umova informatsiinoi bezpeky: sotsiolohichni aspekt* [Information ecological as a key condition for information security: the sociological aspect]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(8), 12-19.

Стаття надійшла / Article arrived: 01.08.2018

Схвалено до друку / Accepted: 16.08.2018

Методологические подходы к изучению социального типа «чужак» в наследии Г. Зиммеля, А. Шюца

Гусак В. В., Институт социологии Национальной академии наук Украины

Статья посвящена сравнению методологических подходов к изучению социального типа «чужак» в теориях Г. Зиммеля, А. Шюца. Проведен сравнительный анализ, проанализированы сходство и развитие в методологических подходах теоретиков к изучению проблемы «чужака». В теории Зиммеля тип «чужак» анализируется как универсальный инструмент типизации личности (Другого) при взаимодействии. В феноменологическом подходе А. Шюца тип «чужак» рассматривается как инструмент для преодоления проблемы кризиса привычного мышления личности в типичной ситуации. Сравняются подходы теоретиков к раскрытию специфики взаимоотношений чужака и группы.

Раскрывается роль пространственных координат в процессе типизации. Показаны характерные различия между чужаком и членом группы / группой, с которой чужак намеревается сблизиться. Раскрыта специфика идентификации социального типа «чужак».

Раскрыта специфика восприятия чужака группой и восприятия самого чужака. Раскрывается роль культурного образца группы в процессе типизации и самотипизации личности. Показано значение разделенного и неразделенного опыта при восприятии Другого, а также влияние полученного неразделенного опыта с мы-группой («родной» группой) на идентификацию, влияние приобретенного опыта на трансформацию восприятия Другого и самовосприятие личности во временных координатах. Проанализирована роль обратимости внутреннего времени при получении нового опыта в процессе типизации.

Выявлено, что, как и Зиммель, Шюц рассматривает чуждость как инструмент интерпретации мира в целом. Выявлено, что оба теоретика показывают, что позиция «чужого» является типичной в повседневном взаимодействии.

Выявлено, что рост индивидуализации, увеличение количества групп, расширение пространственных координат, в которые входит и взаимодействует индивид, на которые указывает Зиммель, актуализируют универсальность типа «чужак». Выявлено, что такие изменения в обществе, как следствие, характеризуются особым восприятием Другого, возрастающим отчуждением одного индивида от другого, обезличиванием индивидуального при взаимодействии.

Показано, что типичность позиции чужака у Шюца связана с проблемой кризиса привычного мышления, сложным процессом освоения новых систем релевантности и схем знания при вхождении индивида в новую группу.

Охарактеризовано закономерности дальнейших трансформаций типа «чужак» / понятия чужести в социологической теории на примере жизненных стратегий личности З. Баумана. Выявлено, что зиммелевская форма чужого мимикрировала в текущей реальности и обрела легитимность через легитимацию самого процесса переходности из круга в круг.

Ключевые слова: *социальный тип «чужак»; процесс типизации Другого; самотипизация; система знаний; «культурный образец»; понятие «дома»; кризис привычного мышления; чужесть*

Methodological approaches to studying social type 'the stranger' in the heritage of G. Simmel, A. Schutz

Gusak V. V., Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine

The article is dedicated to comparison of methodological approaches to studying the social type of 'the stranger' in theories of Georg Simmel and Alfred Schutz. In the article, comparative analysis is performed, and similarity and development in the methodological approaches of the theoreticians towards studying of the issue of the stranger are analyzed. In Simmel's theory, the stranger is analyzed as a universal instrument of typification of an personality (the Other) in interaction. In the phenomenological approach of Schutz, the stranger type is viewed as an instrument for overcoming the problem of crisis of customary thinking of an personality in a typical situation. The approaches of the theoreticians to revealing specific nature of interaction of the stranger and the group are compared.

The article reveals the role of spatial coordinates in the process of typification. It also shows typical differences between the stranger and a member of the group / group the stranger intends to become closer to. Specifics of identifying the social type 'the stranger' is also revealed.

The article clarifies specifics of perception of the stranger by the group and perception of the stranger. The role of the cultural pattern of the group in the process of typification and self-typification of personality

is revealed. Significance of shared and not shared experience of perception of the Other and also influence of obtained unshared experience with we-group ('native' group) on identification, influence of obtained experience on transformation of perception of the Other and self-perception of an personality in time coordinates are shown. The role of reversibility of internal time in gaining new experience in the process of typification is analyzed.

It is revealed that Schutz, like Simmel, views strangeness as an instrument of world interpretation in general. Both theoreticians also show that the position of the stranger is typical in daily interaction.

The article shows that growth of individualization, increase of the number of groups, expansion of spatial coordinates an individual enters and interacts in to which Simmel points actualize universality of the stranger type. It is revealed that such changes in the society, as a result, are characterized by special perception of the Other, growing alienation of one individual from the other, depersonalization of the individual at interaction.

The article shows that Schutz's generic natural of the stranger's position is linked to the problem of crisis of customary way of thinking, complex process of adoption of new systems of relevance and schemes of knowledge at entry of an individual into a new group.

Common patterns of further transformations of the stranger type / notion of strangeness in sociological theory through the example of Zygmunt Bauman's life strategies of an personality are characterized. The article reveals that Simmel's form of the stranger blended into the current reality and became legitimate through legitimation of the very process of transitivity from circle to circle.

Keywords: *social type «stranger»; process of typification of the Other; self-typification; system of knowledge; «cultural pattern»; notion of «home»; crisis of habitual thinking; strangeness*

Методологічні підходи до вивчення соціального типу «чужинець» у спадщині Г. Зіммеля, А. Шюца

Гусак В. В., Інститут соціології Національної академії наук України

Стаття присвячена порівнянню методологічних підходів до вивчення соціального типу «чужинець» у теоріях Г. Зіммеля, А. Шюца. Проведено порівняльний аналіз, проаналізовано схожість та розвиток у методологічних підходах теоретиків до вивчення проблеми «чужинця». В теорії Зіммеля тип «чужинець» аналізується як універсальний інструмент типізації особистості (Іншого) при взаємодії. У феноменологічному підході А. Шюца тип «чужинець» розглядається як інструмент для подолання проблеми кризи звичного мислення особистості в типовій ситуації. Порівнюються підходи теоретиків до розкриття специфіки взаємовідносин чужинця та групи.

Розкривається роль просторових координат у процесі типізації. Показано характерні відмінності між чужинцем та членом групи / групою, з якими чужинець має намір зблизитися. Розкрито специфіку ідентифікації соціального типу «чужинець».

Розкрито специфіку сприйняття чужинця групою та сприйняття самого чужинця. Розкривається роль культурного зразка групи в процесі типізації та самотипізації особистості.

Показано значення розділеного та нерозділеного досвіду при сприйнятті Іншого, а також вплив отриманого нерозділеного досвіду з ми-групою («рідною» групою) на ідентифікацію, вплив набутого досвіду на трансформацію сприйняття Іншого та самосприйняття особистості у часових координатах. Проаналізовано роль зворотності внутрішнього часу при отриманні нового досвіду в процесі типізації.

Виявлено, що як і Зіммель, Шюц розглядає чужість як інструмент інтерпретації світу в цілому. Виявлено, що обидва теоретики показують, що позиція «чужого» є типовою у повсякденній взаємодії.

Виявлено, що зростання індивідуалізації, збільшення кількості груп, розширення просторових координат, в які входить та взаємодіє індивід, на які вказує Зіммель, актуалізують універсальність типу «чужинець». Виявлено, що такі зміни в суспільстві, як наслідок, характеризуються особливим сприйняттям Іншого, зростаючим відчуженням одного індивіда від іншого, знеособленням індивідуального при взаємодії.

Показано, що типовість позиції чужинця у Шюца пов'язана з проблемою кризи звичного мислення, складним процесом освоєння нових систем релевантності та схем знання при входженні індивіда в нову групу.

Охарактеризовано закономірності подальших трансформацій типу «чужинець» / поняття чужості в соціологічній теорії на прикладі життєвих стратегій особистості З. Баумана. Виявлено, що зіммелівська форма чужого мімікрувала в поточній реальності і знайшла легітимність через легітимацію самого процесу перехідності із кола в коло.

Ключові слова: *соціальний тип «чужинець»; процес типізації Іншого; самотипізація; система знань; «культурний зразок»; поняття «дому»; криза звичного мислення; чужість*

Постановка проблемы.

Анализ социального типа «чужак» позволяет раскрыть специфику типизации Другого и самотипизации личности в современном обществе. Хотя в повседневных взаимодействиях базовые категорий типизации / идентификации Свой-Чужой использовались с давних времен, теоретическая их разработка в социологии связана, прежде всего, с именами Зиммеля и Шюца. Предложенный ими методологический подход, основанный на выделении социального типа «чужак» как универсального инструмента типизации, актуален и сегодня. Процессы, обозначенные теоретиками, позволяют понять становление типичных форм взаимоотношений, специфику восприятия Другого и самовосприятия. Как инструмент анализа социальный тип «чужак» получил свое развитие в последующих теориях, которые фиксируют, прежде всего, трансформацию самого понятия чуждости. Намеченные в творчестве Зиммеля и Шюца возможности применения этого инструмента типизации позволяют выделить характерные черты типа личности и актуальны для анализа трансформирующегося общества. Обращение к анализу их наследия позволяет раскрыть возможности применения предложенных методологических инструментов для исследования влияния процессов трансформаций в обществе на формирование и изменение индивида.

Постановка задачи.

В связи с этим важной задачей является анализ становления категории социального типа «чужак» в социологии, прежде всего в творчестве Зиммеля и Шюца, а также рассмотрение дальнейшей трансформации представлений о чуждости в социологическом дискурсе. Ее решение предполагает необходимость коснуться вопросов исследования влияния культурно-исторического процесса на формирование, развитие и трансформацию процесса типизации личности. В этой связи необходимо проанализировать роль культурного образца группы и системы знания в процессе типизации и самотипизации личности, значение разделенного и неразделенного опыта при восприятии Другого, а также влияние полученного неразделенного опыта с мы-группой («родной» группой) на идентификацию, влияние приобретенного опыта на трансформацию восприятия Другого и самовосприятие личности во временных координатах.

Анализ последних исследований и публикаций.

К изучению проблемы «чужака» обращались многие исследователи. Прежде всего следует отметить респонзивную феноменологию Вальденфельса [3-4]. Исследования ученого направлены на изучение специфического социокультурного опыта «чужого», а также на выявление специфики трансформации чужести в современном мире. З. Бауман, анализируя современность, выделяет характерные жизненные стратегии, через которые проявляется трансформация формы чужого [2].

На примере чужака исследуется понятие границ и пространства, показана их роль при типизации Другого [1; 12], анализируется специфика взаимодействий группы и чужака [8]. Теоретический анализ понятия нетипичности проведен Е. Ярской-Смирновой и используется исследовательницей в изучении проблемы детской инвалидности [16]. В. Луков применяет тезаурусный подход к изучению типа «чужак» [9]. Е. Захарова раскрывает проблему становления цивилизационной идентичности путем противопоставления категорий Свой / Чужой [7]. И. Пахоловой проведен философский анализ оснований социокультурного опыта «чужого» [10-11].

Однако полноценное использование этого инструмента типизации в современных социологических исследованиях возможно лишь с опорой на классическое социологическое наследие. Это и обусловило **цель** нашего исследования – раскрыть возможности применения инструмента социального типа «чужак» для анализа форм взаимоотношений и способов восприятия Другого и самовосприятия.

Изложение основного материала исследования.

Типизация Другого у Зиммеля основана на близости / отдаленности социального круга, в который входит индивид. Он может либо полностью принадлежать к социальной группе, либо входить в нее только по роду деятельности, выполняя определенную функцию, либо вообще занимать враждебную сторону.

Зиммель анализирует такие социальные типы, как «бедняк», «чужак», «враг», для которых отчужденность, отдаленность Другого при взаимодействии является основной чертой. В работе «Экскурс о чужаке» тип «чужак» рассматривается как особая форма отношения и восприятия Другого [6]. Характерные и определяющие черты, отличающие восприятие Дру-

гого и определяющие взаимоотношение с ним как с «чужаком», со временем оформляются в некую схему восприятия, которая становится типичной формой взаимоотношений. При анализе «чужака» Зиммель показывает, что данный тип сформирован исторически и представлял первоначально определенные виды деятельности, например, торговец – самый древний вид деятельности. Тот, кто им занимался, расширял пространственные границы в ходе осуществления торговой деятельности и воспринимался как чужак в новых социальных группах. Также этот тип определялся историческим прошлым народа, например, европейские евреи, которые, исторически будучи «безземельными», не имели закрепленного места обитания, в большинстве случаев как раз и занимались торговлей, воспринимались как чужаки.

Зиммель замечает, что эти схемы построений взаимоотношений с «чужаком» в большей или меньшей мере характерны для всех людей и используются в разных ситуациях. Восприятие Другого как «чужака» является определяющим в характере взаимоотношений с ним. Тип «чужака» совмещает в себе оторванность, не закрепленность в пространственных координатах, определенное единство близости и удаленности.

Зиммель выделяет тип чужака как универсальный, развивая свое понимание типизации как инструмента организации социального взаимодействия [5]. Чужак, прежде всего, воспринимается как определенный тип вообще, типизация которого может быть основана на равенстве социального, профессионального либо общечеловеческого рода с группой. «Чужак близок нам, поскольку мы ощущаем между ним и нами равенство национального или социального, профессионального или общечеловеческого рода; он далек нам, поскольку это равенство далеко превосходит и нас, и его, и связывает нас [с ним] лишь постольку, поскольку оно связывает вообще очень многих» [6, с. 13]. Зиммель связывает идентификацию этого социального типа с тем, «насколько обширен тот круг, [элементы которого] имеют одинаковый характер» [6, с. 12].

Однако он делает важное замечание о том, что «общее становится менее действенным» и «не обязывает именно эти элементы [вступать в отношение] друг с другом, ибо именно такая одинаковость могла бы привести к общности каждого из них со всеми возможными другими» [6, с. 12].

То есть при идентификации типа именно как чужака акцентируется то, что не является совместным / общим для чужака и группы, типизируя, его воспринимают на ином уровне различия и / или сходства, «когда речь идет о чуждости для данной страны, города, расы и т. д., чужаков выделяет опять-таки не нечто индивидуальное, но их чуждое происхождение, которое обще или может быть общим для многих из них. Поэтому чужаки также воспринимаются, собственно, не как индивиды, но как чужаки некоторого определенного типа вообще, отдаленность по отношению к ним имеет не менее генерализованный характер, чем близость» [6, с. 14].

При изучении чужака Зиммель делает акцент на восприятии его группой, которое и обуславливает особое отношение к нему. Особую значимость в этом процессе приобретают пространственные границы, пересекая их «чужак» входит в социальную группу, взаимодействует в ней, выполняет определенную функцию, но изначально он перешел эту границу, не был в этой группе: «Он фиксирован внутри некоторого круга – пространственного или такого, который определенностью своих границ аналогичен пространственному, но позиция его в этом кругу существенным образом определяется тем обстоятельством, что он принадлежит к нему не с самого начала, что он привносит в него качества, происхождение которых не связано и не может быть связано с этим кругом. То единство близости и удаленности, которое есть в любом отношении между людьми, приобретает здесь вид конstellации, формулу которой самым кратким образом можно представить так: дистанция в отношениях означает, что близкое – далеко, тогда как чуждость означает, что дальнее – близко» [6, с. 9]. Как видим, здесь речь идет о типизации не только как об инструменте восприятия и формирования отношения к Другому, но и как о средстве структуризации социального пространства. А. Филиппов замечает, что группа идентифицирует себя с пространством, поэтому данный социальный тип «именно пространственно чужой» [12, с. 595]. Особенность чужака и в том, что он находится и взаимодействует в том же пространстве, что и группа, и образует с группой единство пространства, в котором они противопоставляются. «Пространство, занимаемое некоторой общественной группой, мы воспринимаем как единство, причем единство пространства настолько же выражает единство группы, насколько и, напротив, единство группы оказывается основанием единства пространства» [12, с. 594].

Единство включенности в группу и одновременно внеположенности обуславливает специфическое восприятие данного социального типа. По Зиммелю, при взаимодействии с «чужаком» чуждость является особой определяющей формой взаимодействия: «Чужак есть элемент самой группы, точно так же, как бедные и многообразные «внутренние враги» – элемент, чья имманентность группе, положение члена группы одновременно включает в себя внеположенность и противоположность ей» [6, с. 9]. Кроме того, как уже отмечалось в исследовании творчества Зиммеля, именно критерий «чуждости» создает предпосылки для социальных различий, поскольку группа самостоятельно устанавливает границы, определяющие набор социальных практик и моделей взаимодействий с группой тех, кто к ней не принадлежит. Эти границы: с одной стороны, ограничивают то, что находится внутри группы, ее единство и солидарность; с другой – препятствуют сближению чужака с группой, проникновению его во внутреннюю систему взаимодействий [8, с. 24].

«Чужак» воспринимается более абстрактно, чем член своей группы. При восприятии подразумеваются только определенные, более общие качества и нивелируются индивидуальные. Во взаимоотношениях с чужаком присутствует чувство холодности и случайности, отчуждения, обесценивание уникальности и ценности отношений с ним и обесценивание именно этого человека – «чужака», с которым происходит это взаимодействие.

Такое абстрактное восприятие чужака противопоставляется более тесным связям группы, которые «строятся на равенстве специфического различия в противоположность просто всеобщему» [6, с. 12], что является общим для самоидентификации членов группы с самой группой. Зиммель замечает, что «этой схеме, хотя и очень по-разному, следуют вообще все отношения, коль скоро они имеют характер межличностных» [6, с. 12].

Такая отстраненность чужака позволяет рассмотреть этот тип и как маргинальный. Анализ С. Баньковской показал, что описание чужака у Зиммеля следует функционалистской традиции определения маргинала, которого характеризует недостаток участия в разного рода социальных институтах и социальных взаимодействиях, то, что в современной социологии называется эксклюзией [1].

По Зиммелю, чужак более объективно воспринимает, понимает и оценивает происходящее. Пропорциональное соотношение близости и удаленности, предают чужаку характер объективности и, тем самым, чужак более свободен, «он более беспристрастно способен обозреть существующие отношения и дать им оценку в соответствии с более общими, более объективными идеалами, он в своих действиях не связан привычкой, благоговением, прошлыми [отношениями]» [6, с. 11-12].

Таким образом, Зиммель изучает процесс типизации, прежде всего, в контексте взаимодействия с Другим. Шюц существенно расширяет этот подход. Для него типизация имеет основополагающее значение в процессе осознания реальности. Типизация является основой восприятия всех объектов, формирования схем знания, схем поведения, и лишь в более узком значении – способом типизации других индивидов и самотипизации. Шюц рассматривает чуждость не просто как способ охарактеризовать позицию индивида в социальном пространстве, а как инструмент интерпретации мира в целом – «Чуждость и знакомость не ограничиваются социальной сферой; это общие категории нашей интерпретации мира» [14, с. 547]. У Шюца акцент переносится на восприятие самого чужака – восприятие новой группы, нового культурного образца, новой системы знания.

В то же время Шюц развивает и тему различия чужака и группы. По Зиммелю, чужак все-таки является членом самой группы, образуя при этом как единство «оторванности от всякой данной точки в пространстве», так и «закрепленности», которое и определяет особое отношение к нему и является основанием для противопоставления. Зиммель замечает, что «со всей своей неорганичной приспособленностью чужак есть все-таки органический член группы», своеобразное единство этого положения состоит из «известной степени близости и удаленности» [6, с. 14]. «Группа и чужак разнородны, в целом же они образуют некое более широкое единство, в котором необходимо принимать во внимание обе стороны» [12, с. 595]. В интерпретации Шюца проблема для чужака состоит в том, что, сближаясь с неродной группой, он еще не находится в центре, не занимает определенный статус, нет исходной точки, определяющей его координаты. То есть ключевым, типизирующим моментом является наличие определенного статуса (по Зиммелю –

«определенное место») – «любая схема ориентации предполагает, что каждый, кто ею пользуется, смотрит на окружающий мир как на мир, сгруппированный вокруг него самого, находящегося в его центре... только члены мы-группы, имеющие определенный статус в ее иерархии и, кроме того, сознающие его, могут использовать ее культурный образец как естественную и заслуживающую доверия схему ориентации» [14, с. 542].

По Зиммелю, для чужака определяющим становится то, что он изначально не входил в эту группу. Шюц также выделяет этот факт как определяющий, и дополняет его тем, что проблема для нового члена группы – чужака, состоит в том, что эта новая группа не была изначально родной группой, индивид не воспитывался в ней, у него нет общей с ней истории, нет соответствующего опыта и он не обладает культурным образцом неродной группы. Шюц проводит аналогию чужака с неофитом, аутсайдером и дополняет образ чужака понятием культурного образца (родной) группы, в рамках которого мыслит индивид, и который соответствует определённой системе знаний и системе релевантности.

Зиммель в своей концепции показывает соответствие культуры и ее носителя, общества и личности, и по сути, уже обозначает как культурный идеал личности, так и процессы инкультурации и интернализации. Развивая это направление, Шюц с помощью понятия культурного образца личности показывает несоответствие чужака с неродной группой и делает акцент на этом различии. Основным отличием и проблемой чужака является то, что он не обладает культурным образцом (pattern) неродной группы. Поэтому «культурный образец неродной группы является для чужака не уютным убежищем, а полем приключений, не самоочевидной данностью, а проблематичной темой исследования, не инструментом разрешения проблематичных ситуаций, а самой настоящей проблематичной ситуацией, с которой ему нелегко совладать» [14, с. 546].

Процесс вхождения в такую группу происходит сложно, и чужаку практически невозможно стать полноценным членом неродной группы, так как «культурный образец и его рецепты образуют единое целое, соединяющее в себе совпадающие схемы интерпретации и самовыражения, только для членов мы-группы» [14, с. 543].

Шюц замечает, что культурный образец может быть полностью усвоен при условии, что

индивид вырос в рамках этого образца. Социализация происходит в родной группе и предполагает усвоение полученного в ней опыта. Закрепленный опытом культурный образец формирует типичные и анонимные ориентации и установки личности, которые являются общими для членов мы-группы, – «член мы-группы схватывает с одного взгляда нормальные социальные ситуации, в которые он попадает, и немедленно вылавливает готовый рецепт, подходящий для решения наличной проблемы. Его действия в этих ситуациях демонстрируют все признаки привычности, автоматизма и полусознанныости. Это становится возможным благодаря тому, что культурный образец обеспечивает своими рецептами типичные решения типичных проблем, доступные для типичных действующих лиц. Иначе говоря, шанс достичь желаемого стандартизированного результата путем применения стандартизированного рецепта вполне объективен, т. е. доступен каждому, кто будет вести себя так, как вел бы себя анонимный тип, предполагаемый соответствующим рецептом» [14, с. 544].

«Для тех, кто вырос в рамках культурного образца, к категории непроблематичных «самоочевидных вещей», дающих ощущение надежности и вселяющих чувство уверенности, относятся не только рецепты и шансы их действенности, но и те типичные и анонимные установки, которых они требуют» [14, с. 545].

Феноменологическая традиция исходит из постулата о том, что полученный индивидом опыт всегда типизирован, типизированы схемы накопленного знания, типизированы рецепты действий, установки и ориентаций индивида. Способность индивида концентрировать свое внимание на необходимом формирует типичное поведение в привычном ему повседневном мире, позволяющее действовать эффективно, а именно – достигать поставленных целей, исходя из жизненных планов. При вхождении индивида в новую группу, попытках сближения с ней индивид оказывается в проблематичной ситуации, в которой он и становится чужаком.

Индивид, движимый различными мотивами, намеревается сблизиться /х очет стать полноценным членом новых социальных групп, и сталкивается с тем, что у него нет соответствующего опыта, и он не располагает релевантной системой интерпретации этого мира. Релевантная система интерпретаций может быть освоена индивидом только в опыте родной для него группы [13, с. 10-11]. Как замечает В. Луков, «рас-

смотрение частной проблемы чужака позволило Шюцу дать стройную концепцию знаниевых оснований повседневной жизни людей, которая фиксирует важнейшие для социологического мышления понятия нормы и отклонения, адаптации, интериоризации культурных образцов, разделения своих и чужих» [9, с. 10]. Анализ ситуации вхождения индивида в новую группу дал возможность Шюцу обнажить проблему кризиса обыденного мышления в ходе освоения новых систем релевантности и схем знания, особенно в связи с тем, что характерными чертами знания являются несвязность, частичная ясность, и противоречивость [14, с. 536].

Как и Зиммель, Шюц считает, что в процессе освоения чужаком новых ролей, статусов происходит становление личности, что связано с освоением индивидом культурного образца той группы, в которую он намеревается вступить. Актуализация проблематики освоения различных культурных образцов связана с возрастающей индивидуализацией личности, о которой говорил Зиммель.

У Шюца тип «чужой» рассматривается преимущественно на микроуровне. Исследуя характерные различия между чужаком и членом группы, с которой чужак намеревается сблизиться, Шюц показывает, что позиция «чужого» является типичной в повседневном взаимодействии. Хотя наиболее ярким примером «чужака» выступает иммигрант, универсальность типа «чужак» в том, что он применим к практически любому взрослому индивиду, который пытается сблизиться с новой социальной группой: «Претендент на вступление в члены закрытого клуба, предполагаемый жених, желающий быть допущенным в семью девушки, сын фермера, поступающий в колледж, обитатель города, поселяющийся в сельской местности, «призывник», уходящий на службу в армию, семья рабочего оборонной отрасли, переезжающая в быстро растущий промышленный город, – всё это, согласно только что данному определению, чужаки, хотя в этих случаях типичный «кризис», переживаемый иммигрантом, может принимать более мягкие формы или даже вовсе отсутствовать» [14, с. 533]. Тот же подход реализует и Зиммель, который обозначает типичность позиции «чужого» как тенденцию и показывает ее через анализ индивидуализации и процесса увеличения социальных кругов / групп, в которые входит индивид.

Причина объективности чужака, как замеча-

ет Шюц, еще и в том, что он претерпевает кризис своего «привычного мышления». «Более глубокая причина его объективности кроется, однако, в его горьком переживании узости и ограниченности «привычного мышления», научившем его, что человек может потерять свой статус, свои жизненные ориентиры и даже свою историю и что нормальный образ жизни всегда гораздо менее незыблем, чем кажется» [14, с. 546].

У Шюца, в отличие от Зиммеля, чужестранный рассматривается не только в пространственном, но и во временном измерении. В работе «Возвращающийся домой» А. Шюц показывает, что чужестранность может возникать и в родной группе. Уже и «дом» чужак воспринимает как чужой и непривычный, да и сам «возвратившийся домой» воспринимается дома тоже по-другому, «вернувшийся человек уже не тот: ни для себя, ни для тех, кто ждал его возвращения» [15, с. 555].

Обратимость внутреннего времени, как замечает Шюц, при получении нового опыта играет основополагающую роль для человека. Полученный опыт не был разделен с теми, кто находился дома, и не учитывается при возобновлении отношений в мы-группе. С полученным опытом чужак попытался получить, если не закрепить полностью, новую систему знаний и релевантности, соответствующие другой реальности и требующей других ориентаций и установок. Этот новый, неразделенный со своей группой, опыт не может иметь одинаковое значение / смысл для возвратившегося домой и для его «родной» группы. «Несоответствие между уникальностью и важностью, которые отсутствующий приписывает своему опыту, и псевдотипизацией его людьми, оставшимися дома и приписывающими этому опыту псевдорелевантность, является одним из величайших препятствий для взаимного возобновления мы-отношений» [15, с. 554].

Заложенные Зиммелем и развитые Шюцем представления о социальной типизации личности как об универсальном процессе структурирования социальной реальности получили в социологии дальнейшее развитие не только в рамках структурно-функционального подхода или феноменологической перспективы. Они по-новому зазвучали в постмодернистском дискурсе.

Например, З. Бауман выделил целую группу типов, восходящих к типу «чужака» Г. Зиммеля. Они стремятся завоевать новое место, но, в отличие от «чужого» Зиммеля, потеряли надежду завоевать его или постичь «культурный образец»

Другого неродной группы как в обозначении А. Щюца. Их задача – просто вовремя сменить это «чужое» место: «Куда бы ни шел бродяга, он везде чужой; он нигде не будет «здесьним», «местным», «пустившим корни в землю» (слишком свежо воспоминание о его появлении – вернее, о том, что раньше он был где-то еще). Лелеять надежду на обретение малой родины, значит кончить взаимными обвинениями и обидой. Поэтому лучше не прирастать к месту» [2].

З. Бауман выделяет новые типы «Другого»: «фланер, бродяга, турист и игрок. Все они подвижны неприятием всякой привязанности, фиксированности, что и составляют метафору стратегии постмодерна. «Во-первых, стили, которые некогда вели маргиналы в своих обочинных хронотопах, теперь практикует большинство в основное время своей жизни и в местах, расположенных в центре жизненного мира; они поистине превратились в стили жизни. Во-вторых, выделение четырех типов не подразумевает возможности выбора или/или — жизнь постмодерна слишком беспорядочна и бессвязна, чтобы уложить ее в одну стройную модель» [2].

Постмодерн перевернул соотношение «мещан» или «поместных» и бродяг, замечает З. Бауман. «Сейчас почти не осталось оседлых мест. «Навеки осевшие или помещенные» жители пробудились, стали перемещаться, чтобы найти «свое» место – место на земле, место в обществе, место в жизни, которые больше не существуют или не принимают их» [2].

Вальдельфейс указывает на проникновение чужести в свои, в нас самих, такое перемещение переопределяет / трансформирует само понятие чужести, – «чужим оказывается все и ничто». Такое проникновение размывает категории Своего / Чужого, – «Нет более ничего с чем контрастирует Чужое. Из своєю мы также лишились чуждости» [4, с 21].

Выводы

Таким образом, мы можем проследить как тип «чужак», обозначенный и первоначально разработанный Г. Зиммелем, трансформируется и развивается в феноменологическом подходе А. Щюца.

Зиммель выделяет тип чужака как универсальный инструмент типизации. Схемы при взаимоотношении с «чужаком» характеризуются обезличиванием индивидуального при восприятии Другого и являются определяющими / характерными при взаимоотношении в ходе культурно-исторического развития. В ходе

социально-исторического развития происходит: рост индивидуализации, увеличение количества групп, расширение пространственных координат, в которые входит и взаимодействует индивид. Изменения, на которые указывает Зиммель, актуализируют универсальность типа «чужак», и, как следствие, характеризуются особым восприятием Другого, возрастающим отчуждением одного индивида от другого, обезличиванием индивидуального при взаимодействии.

Как и Зиммель, Щюц рассматривает чуждость как инструмент интерпретации мира в целом. Он вводит в обсуждение проблемы чужого понятие «типичной ситуации», что позволяет увидеть новые возможности применения универсального инструмента типизации в межличностных отношениях. Речь идет о ситуациях, в которых оказывается практически каждый взрослый в ходе освоения новых ролей, статусов, попыток сблизиться с неродной группой (либо возобновить взаимоотношения с родной группой).

Как и Зиммель, Щюц показывает, что позиция «чужого» является типичной в повседневном взаимодействии, но связывает ее прежде всего с проблемой кризиса привычного мышления, сложным процессом освоения новых систем релевантности и схем знания при вхождении индивида в новую группу. При этом исследуются характерные различия между чужаком и членом группы / группой, с которой чужак намеревается сблизиться.

Если Зиммель делает акцент на восприятии группой чужака, то Щюц сосредотачивает внимание на восприятии самого чужака – восприятии культурного образца чужой группы, проблеме освоения нового знания, и самовосприятии.

Оба теоретика указывают на объективность чужака, считая, что такое более объективное восприятие Другого, группы, реальности и происходящего расширяет диапазон свободы индивида.

У Зиммеля типизация «чужого» связана с пространственными координатами. Чужак пересекает границы группы, но он не закреплен в этом пространстве, одновременно совмещает близость и удаленность. Чужак образует единство с группой, но вместе с тем противопоставляется ей. Щюц дополняет такую незакрепленность чужака в пространстве отсутствием определенного статуса в группе.

Позиция «чужого» у Щюца отражает не только положение в пространстве, но и во времени. В

процессе попытки освоения культурного образа чужой группы, попытки преодоления кризиса привычного мышления, в результате получения нового опыта происходят изменения в восприятии Другого, «дома» и самовосприятии. По сути, преодоление оснований, по отношению к которым применимо само понятие чужести, как тенденция намечено уже Шюцем. Во временных координатах изменяется и восприятие всего того, что было ранее для индивида своим, «домом». Неразделенный с «родной» группой опыт не может иметь одинаковое значение / смысл для возвратившегося домой и для его «родной» группы. В дальнейшем развитие представлений о типе «чужак» в контексте проблемы успешной и неуспешной первичной социализации получит свое развитие в концепции Бергера, Лукмана. В их концепции процесс интернализация «дома» происходит при первичной социализации, а его

переинтерпретация в процессе последующих социализации.

В постмодернистском дискурсе предметом обсуждения становится сама чуждость. З. Бауман показывает как возможно ее преодоление. В выделенных им жизненных стратегиях индивида прослеживается отказ от четких структурных позиций. Зиммелевская форма чужого мимикрировала в текущей реальности и обрела легитимность через легитимацию самого процесса переходности из круга в круг. Такое постоянное перемещение и изменения характерны для индивида в современном обществе. Таким образом, преодолеваются сами категории чужого / чуждость, так как утрачиваются противоположные ей основания своего / «дома», по отношению к которым они могут быть применимы и с помощью которых происходит идентификация, типизация и самотипизация личности.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Баньковская С. П. Чужаки и границы: к понятию социальной маргинальности / С. П. Баньковская // Отечественные записки. – 2002. – № 6.
2. Бауман З. От паломника к туристу / З. Бауман // Социологический журнал. – 1995. – № 4. – С. 133-154.
3. Вальденфельс Б. Своя культура и чужая культура. Парадокс науки о «Чужом» / Б. Вальденфельс // Логос. Философско-литературный журнал. – 1995. – № 6. – С. 77-94.
4. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого / Б. Вальденфельс. – Київ: ППС – 2002, 2004. – 206 с.
5. Гусак В. В. Проблема социальной типизации личности в социологическом наследии Г. Зиммеля / В. В. Гусак // Габітус. – 2018. – Вип. 5. – С. 5-11.
6. Зиммель Г. Эскурсы о чужаке. Социологическая теория: история, современность, перспективы / Г. Зиммель // Альманах журнала «Социологическое обозрение». – СПб.: Владимир Даль, 2008. – С. 9-14.
7. Зарова Е. Д. Образ «Другого» в становлении цивилизационной идентичности: автореф. дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11. / Е. Д. Зарова. – Саратов, 2009. – 20 с.
8. Краснопольская И. И. Восприятие чужака группой в социологии Г. Зиммеля / И. И. Краснопольская, Г. С. Солодова // Социологический журнал. – 2012. – № 4. – С. 24-35.
9. Луков В. А. Проблема чужака в социологии (у истоков тезаурусного подхода) / В. А. Луков // Тезаурусный анализ мировой культуры. – 2008. – Вып. 16. – С. 3-11.
10. Пахолова И. В. Социокультурный опыт «чужого»: автореф. дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11. – Самара, 2010. – 20 с.
11. Пахолова И. В. Опыт «чужого» в респонзивной феноменологии Б. Вальденфельса / И. В. Пахолова // Вестник Самарского государственного университета. Гуманитарная серия. – 2008. № 1. – С. 11-19.
12. Филиппов А. Ф. Обоснование теоретической социологии: введение в концепцию Георга Зиммеля / А. Ф. Филиппов // Избранное. Т. 2. Созерцание жизни. – М.: Юрист, 1996. – С. 569-599.
13. Шюц А. Обыденная и научная интерпретация человеческого действия / А. Шюц // Избранное: Мир, светящийся смыслом. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 7-50.
14. Шюц А. Чужак. Социально-психологический очерк / А. Шюц // Избранное: Мир, светящийся смыслом. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 533-549.
15. Шюц А. Возвращающийся домой / А. Шюц // Избранное: Мир, светящийся смыслом. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 550-556.
16. Ярская-Смирнова Е. Р. Социокультурный анализ нетипичности / Е. Р. Ярская-Смирнова. – Саратов: Саратов. гос. тех. ун-т, 1997. – 272 с.

REFERENCES

1. Bankovskaya, S.P. (2002). Chuzhaki i granitsy: k ponyatiyu sotsialnoy marginalnosti [Strangers and borders: to the notion of social marginality]. *Otechestvennye zapiski*, 6 [in Russian].
2. Bauman, Z. (1995). Ot palomnika k turistu [From the pilgrim to the tourist]. *Sotsiologicheskii zhurnal*, 4, 133-154 [in Russian].
3. Valdenfels, B. (1995). Svoya kultura i chuzhaya kultura. Paradoks nauki o «Chuzhom» [Its culture and foreign culture. The paradox of the science of «Alien»]. *Logos. Filosofsko-literaturnyy zhurnal*, 6, 77-94 [in Russian].
4. Valjdenfeljs, B. (2004). *Topografija Chuzhogho: studiji do fenomenologhiji Chuzhogho [Alien Topography: Studios to the Phenomenology of Alien]*. Kyiv: PPS – 2002[in Ukrainian].
5. Gusak, V.V. (2018). Problema sotsialnoy tipizatsii lichnosti v sotsiologicheskoy nasledii G. Zimmelya [The problem of social typing of the personality in the sociological heritage G. Zimmel]. *Gabitus* 5, 5-11 [in Ukrainian].
6. Zimmel, G. (2008). Ekskurs o chuzhake. Sotsiologicheskaya teoriya: istoriya, sovremennost, perspektivy [Excursion about the stranger. Sociological theory: history, modernity, perspectives]. *Almanakh zhurnal «Sotsiologicheskoe obozrenie»* (pp. 9-14). St. Petersburg: Vladimir Dal [in Russian].
7. Zarova, Ye.D. (2009). Obraz «Drugogo» v stanovlenii tsivilizatsionnoy identichnosti [The image of «Other» in the formation of civilizational identity]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Retrieved from <http://cheloveknauka.com/obraz-drugogo-v-stanovlenii-tsivilizatsionnoy-identichnosti>
8. Krasnopol'skaya, I.I., & Solodova, G.S. (2012). Vospriyatie chuzhaka gruppoy v sotsiologii G. Zimmelya [Perception of a Stranger by a Group in the Sociology of G. Simmel]. *Sotsiologicheskii zhurnal*, 4, 24-35 [in Russian].
9. Lukov, V.A. (2008). Problema chuzhaka v sotsiologii (u istokov tezaurusnogo podkhoda). [The Problem of a Stranger in Sociology (at the Origins of the Thesaurus Approach)]. *Tezaurusnyy analiz mirovoy kultury*, 16, 3-11 [in Russian].
10. Pakholova, I.V. (2010). Sotsiokulturnyy opyt «chuzhogo» [Sociocultural experience of «someone else's»]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Retrieved from <http://cheloveknauka.com/sotsiokulturnyy-opyt-chuzhogo> [in Russian].
11. Pakholova, I.V. (2008). Opyt «chuzhogo» v responzivnoy fenomenologii B. Valdenfelsa [The Experience of the «Other» in the Responding Phenomenology of B. Waldenfels]. *Vestnik Samarskogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnaya seriya*, 1, 11-19 [in Russian].
12. Filippov, A.F. (1996). Obosnovanie teoreticheskoy sotsiologii: vvedenie v kontseptsiyu Georga Zimmelya [Substantiation of theoretical sociology: introduction to the concept of Georg Simmel]. *Georg Zimmel. Izbrannoe. Sozertsanie zhizni. Vol. 2*, (pp. 569-599). Moscow: Yurist [in Russian].
13. Shyuts, A. (2004). Obydennaya i nauchnaya interpretatsiya chelovecheskogo deystviya [The ordinary and scientific interpretation of human action]. *Alfred Shyuts. Izbrannoe: Mir, svetyashchiysya smyslom*, (pp. 7-50). Moscow: ROSSPEN [in Russian].
14. Shyuts, A. (2004). Chuzhak. Sotsialno-psikhologicheskii ocherk [The Stranger. Socio-psychological essay]. *Alfred Shyuts. Izbrannoe: Mir, svetyashchiysya smyslom*, (pp. 533-549). Moscow: ROSSPEN [in Russian].
15. Shyuts, A. (2004). Vozvrashchayushchiysya domoy [Returning home]. *Alfred Shyuts. Izbrannoe: Mir, svetyashchiysya smyslom*, (pp. 550-559). Moscow: ROSSPEN [in Russian].
16. Yarskaya-Smirnova, Ye.R. (1997). *Sotsiokulturnyy analiz netipichnosti [Sociocultural analysis of atypicality]*. Saratov. Sarat. gos. tekhn. un-t [in Russian].

Гусак Виктория Владимировна

Аспирантка

Институт социологии Национальной академии наук Украины
01021, Киев, ул. Шелковичная, 12

Gusak Viktoriya

Postgraduate student

Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine
12, Shovkovychna Str., Kyiv, 01021, Ukraine

Email: Gusak.vika@gmail.com

Цитування: Гусак В. В. Методологічні підходи до вивчення соціального типу «чужак» в наслідок Г. Зіммеля, А. Шюца / В. В. Гусак // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 8. – С. 20-29.

Citation: Gusak, V.V. (2018). Metodologicheskie podhody k izucheniyu sotsialnogo tipa «chuzhak» v nasledii G. Zimmelya, A. Shyutsau [Methodological approaches to studying social type 'the stranger' in the heritage of G. Simmel, A. Schutz]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(8), 20-29.

Стаття надійшла / Article arrived: 02.08.2018

Схвалено до друку / Accepted: 16.08.2018

Мережеві ефекти комунікації у функціонуванні масової свідомості в період інформаційної війни

Петренко О. С., Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття розглядає специфіку мережевих ефектів комунікацій у функціонуванні масової свідомості в період інформаційної війни. Висновки спираються на дані дослідницького проекту «Масова свідомість в зоні воєнного конфлікту на Донбасі» (Державний реєстраційний номер 0116U004150). Виявлено, що інтернет, зокрема соціальні медіа, а також офлайнні мережі спілкування складають серйозну конкуренцію, а подекуди і випереджають традиційні медіа як джерело інформації у підконтрольній Україні частині Луганської області. Вказані факти є частиною ширшої картини: 1) інтернет робить можливим розвиток і поширення горизонтальних комунікаційних мереж, які частково автономізують публічну сферу від контролю держави та традиційних медіа; 2) в умовах військового конфлікту коло довіри до джерел інформації звужується, іноді аж до найближчого сімейного та дружнього кола. З'ясовано, що поширення інтернету змінило традиційні моделі функціонування національної публічної сфери, оскільки демасовізація споживання медіапродукту та поширення продукування контенту з боку користувачів ускладнили однобічно спрямоване формування загальнонаціонального порядку денного. Акцентовано, що деякі вузли соціальних мереж як комунікаційних структур мають набагато більший вплив, ніж решта – це так звані лідери думок та сторінки впливових масмедіа. Політтехнології відреагували на збільшення автономії масової свідомості та публічної сфери в інтернеті новими методами впливів: від армії проплачених тролів, ботів, лояльних блогерів до технологій мікротаргетингу у соціальних мережах. У статті проаналізовано специфіку структури соціальних мереж, що впливає на вірусне поширення інформації. Продемонстровано ряд конкретних прийомів маніпулювання масовою свідомістю, які були застосовані РФ у соціальних мережах.

Ключові слова: соціальна комунікація; інтернет; масмедіа; мережі; масова свідомість; публічна сфера; інформаційна війна

The network effects of communication in functioning of mass consciousness in the period of information warfare

Petrenko O. S., Luhansk Taras Shevchenko National University

The article considers the specifics of network effects of communication in functioning of mass consciousness in the period of information warfare. Conclusions are based on data of research project «Mass consciousness in the zone of military conflict in the Donbas» (State registration number 0116U004150). We found that the Internet, and in particular social media, as well as offline communication networks (friends, relatives, acquaintances and colleagues) make a serious competition and sometimes outpace traditional media as a source of information in those parts of the Luhanska oblast, which is controlled by Ukraine. The indicated facts is part of a wider picture: 1) Internet makes development and spreading of the horizontal communication networks possible, which partially autonomize public sphere from state control and traditional media; 2) in the conditions of a military conflict the circle of trust to sources of information becomes narrow, sometimes up to the nearest family and friendly circle. It is found out that spreading of the internet changed the traditional model of the national public sphere functioning, because of the demassification of media consumption and spreading of users' content production made more complex unilaterally directed formation of a national agenda. Some nodes of social networks as communication structures have a much greater influence than other – these are so-called opinion leaders and influential mass media pages. Political technologies responded to an increase in autonomy of mass consciousness and public sphere in internet by new methods of influence: from the army of paid trolls, bots, loyal bloggers to the technologies of micro-targeting in social networks. The specifics of the social networks structure, which affects the viral spread of information, are analyzed in this article (the most influential nodes, information «bridges», clusters, homogeneity of the network, emotional impact of nodes on the environment etc). Besides it, a number of specific techniques of manipulation of mass consciousness, which were applied by Russia in social networks, are also demonstrated. For example, creating accounts and group pages in social networks, which look like pro-Ukrainian, but in fact are working to destabilize the situation in the country, to delegitimize the military-political authority, inflame conflicts in society.

Keywords: social communication; internet; mass media; networks; mass consciousness; public sphere; information warfare

Сетевые эффекты коммуникации в функционировании массового сознания в период информационной войны

Петренко О. С., Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко

Статья рассматривает специфику сетевых эффектов коммуникаций в функционировании массового сознания в период информационной войны. Выводы опираются на данные исследовательского проекта «Массовое сознание в зоне военного конфликта на Донбассе» (Государственный регистрационный номер 0116U004150). Выявлено, что интернет, в том числе социальные сети, а также оффлайновые сети общения создают серьезную конкуренцию, а иногда и опережают традиционные медиа как источник информации в подконтрольной Украине части Луганской области. Указанные факты являются частью более широкой картины: 1) интернет делает возможным развитие и распространение горизонтальных коммуникационных сетей, которые частично автономизируют публичную сферу от контроля государства и традиционных медиа; 2) в условиях военного конфликта круг доверия к источникам информации сужается, иногда исключительно до ближайшего семейного и дружеского круга. Выяснено, что распространение интернета изменило традиционные модели функционирования национальной публичной сферы, так как демассовизация потребления медиапродукта и распространение продуцирования контента со стороны потребителей усложнили односторонне направленное формирование общенациональной повестки дня. Некоторые узлы социальных сетей как коммуникационных структур имеют намного большее влияние, чем остальные – это так называемые лидеры мнений и страницы влиятельных медиа. Политтехнологии отреагировали на увеличение автономии массового сознания и публичной сферы в интернете новыми методами влияния: от армии проплаченных троллей, ботов, лояльных блогеров до технологий микро-таргетинга в социальных сетях. В статье проанализирована специфика структуры социальных сетей, которая влияет на вирусное распространение информации. Продемонстрирован ряд конкретных приемов манипулирования массовым сознанием, которые были применены РФ в социальных сетях.

Ключевые слова: социальная коммуникация; интернет; массмедиа; сети; массовое сознание; публичная сфера; информационная война

Постановка проблемы.

Попищення інтернету змінило функціонування інститутів масової комунікації та публічної сфери, а останнім часом його простір все частіше стає простором інформаційних операцій. Постає питання: як змінюється функціонування масової свідомості, коли все частіше джерелом інформації постають не традиційні медіа, а інтернет-джерела, включно з соціальними мережами. Як ці ефекти впливають на масову свідомість, накладаючись на умови регіону, що став полем бойових дій РФ проти України?

Аналіз досліджень і публікацій.

У розгляді зростаючої ролі мережевих структур у сучасному соціумі ми будемо спиратися на доробок М. Кастельса. Дослідженням специфіки функціонування масової свідомості та комунікаційних структур в умовах регіону, охопленого військовим конфліктом, займається І. Кононов [8]. Причини високого рівня медіаскептицизму в Україні в останні декілька років та виявлені закономірності розкрито у дослідженні Інституту соціології НАН України [12, с. 103-111]. Великий масив літератури присвячено специфіці поширення інформаційних впливів у мережах [1; 3].

Метою дослідження є встановлення специфіки мережевих ефектів комунікацій у функ-

ціонуванні масової свідомості в період інформаційної війни.

Виклад основного матеріалу.

М. Кастельс слушно зазначає, що влада на будь-якому рівні базується на контролі за комунікацією та інформацією, в тому числі через конструювання дискурсів, якими будуть керуватися підвладні. Сучасне суспільство він називає мережевим, оскільки його «соціальна структура побудована довкола (але не визначається за допомогою) цифрових мереж комунікації» [6, с. 21] і «процес формування та здійснення владних відносин трансформується в новому організаційному і технологічному контексті, що виникає з підйому глобальних цифрових мереж комунікації як фундаментальної символічної системи обробки даних нашого часу» [6, с. 21]. Вчений також веде мову про горизонтальні мережі, які обумовлюють розквіт «масової самокомунікації» [6, с. 21], яка збільшує автономію її суб'єктів по відношенню до медіакорпорацій, бо інтернет-користувачі масово стають як відправниками, так і отримувачами повідомлень.

Політична влада, модерні нації потребували і потребують традиційних ЗМІ для свого функціонування. Інтернет же не передбачає моделі одномоментного однобічноспрямованого масо-

вого поширення стандартизованих повідомлень. Користувачі значною мірою «сидять» на сайтах соціальних мереж чи інших соціальних медіа: будучи підписаними на акаунти своїх друзів, колег, знайомих, випадкових людей, ЗМІ, організацій та лідерів думок, різноманітні групи, вони споживають дуже різномірний приватний та публічний, розважальний та соціально-політичний контент. Тут можна вести мову про демасовізацію комунікації [8, с. 44]. Це вносить зміни у функціонування політичної влади, масової свідомості, публічної сфери. Через те, що інтернет не є настільки регульованою сферою як ЗМІ, потенційно кожен може сказати своє слово та почути інших – це надає більше автономії публічній сфері і функціонуванню масової свідомості. З іншого боку, багаті ресурсно організації (держави, політичні партії, медіахолдинги) можуть і в інтернеті активно поширювати свої меседжі, в тому числі через популярні ресурси, армії оплачених тролів та ботів. Співвідношення впливу таких організованих акцій та самоорганізації мережі, вочевидь, може бути різним у різних умовах. Але у сумі мережі комунікації «переробляють знання та думки для створення та руйнування довіри – вирішального джерела влади» [6, с. 34], підтримують панівні дискурси та творять їм альтернативи.

Слідуючи закликам У. Бека про розгляд влади та комунікації поза установками методологічного націоналізму зазначимо, що інтернет виводить комунікацію на наднаціональний рівень. Ресурси інтернету, в тому числі соціальні мережі та платформи типу YouTube, взагалі дають можливість інтервенцій у публічну сферу будь-якої країни. Національна держава нікуди не зникає, але одночасно відбувається підйом глобального та локального. Держава виступає регулятором мережових взаємодій, але чи можливо це в просторі інтернету? Деякі держави впроваджують фільтрацію міжнародного інтернет-трафіку (Китай, Іран тощо), зобов'язують провайдерів блокувати певні ресурси, активно стежать за поведінкою інтернет-користувачів, намагаючись контролювати їх віртуальне життя. Але абсолютна більшість країн не можуть вплинути на політику великих інтернет-компаній (пошукових систем чи соціальних мереж), чий центральні офіси знаходяться поза сферою їх юрисдикції, в плані результатів видачі «банів» або контролювати поведінку іноземних користувачів у інтернет-секторі своєї публічної сфери. А створення нових інтернет-ресурсів (блогів, груп, сайтів) у

середині країн не потребує державної реєстрації на відміну від традиційних медіа. Тож поширення інтернету, безперечно, можна пов'язати з ослабленням контролю держав над комунікаційними потоками всередині них.

«Комунікаційні мережі – це патерни контактів, які створюються за допомогою потоку повідомлень між комунікаторами у просторі та часі» [18, с. 3]. За М. Кастельсом, мережі продукують потоки, що являють собою рух інформації між вузлами по каналах комунікації між ними [6, с. 37].

Мережа визначається програмою, яка задає її цілі та правила виконання. Всі мережі мають ідеї, концепції, фрейми, що генеруються їхніми програмами. Мережі можуть конкурувати та співпрацювати. Вони працюють на основі логіки включення / виключення окремих вузлів [6, с. 38-40]. У світі мереж можливість здійснювати контроль над іншими (владу) визначають два основних механізми: здатність створювати мережі чи програмувати / перепрограмувати їхню роботу для досягнення поставлених цілей і здатність поєднувати та забезпечувати взаємодію різних мереж [6, с. 63].

М. Кастельс зазначає, що у світі масової самокомунікації, заснованому на інтернеті, існує різноманіття форматів повідомлень, на відміну від форматів традиційних медіа. В таких мережах підвищується вірогідність вірусного поширення інформації, але знижується можливість видалити небажане повідомлення (хоча від нього можна відвернути увагу). Поширення інтернету знизило владу тих, хто вирішує, кого допустити до мережі комунікацій, але не звело до нуля, оскільки основні комунікативні потоки все ще припадають на традиційні медіа (ТБ, наприклад), сайти мейнстрімних медіа [15, с. 780] чи їх сторінки в соціальних мережах.

У деяких вузлів є влада над іншими вузлами мережі. У випадку інтернету – це влада державних органів, що можуть обмежувати доступ до інтернет-ресурсів, влада власників соціальних мереж, що можуть банити чи просувати певні матеріали, влада власників сайтів, модераторів сторінок та груп аж до символічної влади лідерів думок (популярних блогерів тощо). Владою створювати та програмувати мережі комунікації (визначати їх правила та цілі), наприклад, наділені компанії, що володіють пошуковими системами, сайтами соціальних мереж, які є ядреними для сучасної системи комунікацій.

М. Кастельс говорить про товарообіг свободи стосовно інтернету: вільна комунікація та

доступ до глобальних мереж в обмін на обмеження приватності користувачів та перетворення їх на мішені реклами. Але, безсумнівно, що в інтернеті люди можуть кидати виклик урядам, корпораціям, культурам [15, с. 782]. Окрім корпорацій, також існують маси людей, що вибудовують мережі самокомунікації, засновані на інтернет-технологіях. Мережі медіа-бізнесу та держав взаємодіють з інтернет-користувачами, що споживають медіа-продукт та творять власний. Зростання масової самокомунікації збільшує можливість аудиторії самій продукувати повідомлення та складати конкуренцію медіа-корпораціям, хоч їх сили нерівні [15, с. 783].

Ми не можемо сказати, що стосовно ефектів сучасних медіа коректною є концепція «ін'єкційної голки». Хоча вплив медіа, особливо стосовно формування думок про нові теми, з іще невикоріненою у масовій свідомості опінією стосовно них, та стосовно підсилення вже існуючих оцінок та переконань є безперечним, коректніше говорити про обмежений вплив медіа на аудиторію. Плідним є розгляд взаємодії сучасних медіа з аудиторією, як процесу «кодування та декодування», в ході якого можливе незбігання кодів, що веде до відторгнення повідомлення, помилки розшифровки їх аудиторією, кінець-кінцем можлива разюча невідповідність повідомлень дійсності (внаслідок помилок чи маніпуляцій), що неминуче призводить до падіння довіри до медіа. Але люди, що проходять соціалізацію в певний період, можуть засвоювати саме коди та дискурси, що поширюються в даний момент.

Нові моменти у функціонування медіа-системи вносить інтернет через перетворення користувачів на створювачів контенту у соціальних мережах, блогах, у коментарях електронних медіа. Вони можуть артикулювати свою думку та визначатись із нею, спостерігаючи за власним оточенням та певним колом лідерів думок. Це не означає, що до артикулювання думки та створення контенту здатні абсолютно усі інтернет-користувачі, або вона вільна від помилок чи маніпулятивних моментів (впливають армії найманих коментаторів, проплачені блогери та ЗМІ). Це збільшує вагу концепції дворівневого поширення інформації, де інформація зі ЗМІ засвоюється населенням через лідерів думок та інших значимих осіб, що доносять певні повідомлення та думки навіть до тих, хто взагалі усунувся від споживання традиційних медіа.

Нижче наведені результати дослідження проведеного кафедрою філософії та соціоло-

гії Луганського національного університету (м. Старобільськ) у рамках дослідницького проекту «Масова свідомість в зоні воєнного конфлікту на Донбасі», який підтримується МОН України (Державний реєстраційний номер 0116U004150). Панельне опитування проводилося у січні, лютому, березні, квітні, травні, жовтні, листопаді, грудні 2017 року. Проводилося 4-5 опитувань протягом кожного місяця. Число опитаних коливалося в інтервалі 150-200 респондентів кожного тижня. Соціально-демографічні характеристики учасників панелі: 51,4% – жінки; 48,6% – чоловіки; місто – 37,8%, смт – 21,7%, село – 40,5%; у віці до 30 років – 32,1%, у групі 31–49 років – 33,5%, у віці 50 років і старше – 34,3%. Географічно охоплені території неокупованої частини Луганської області. Опитування проводилися у довірчому колі інтерв'юєрів, що було покликанно підвищити щирість респондентів. Дані, отримані на невеликій вибірці, перевірено співставленням зі схожими опитуваннями.

Джерела отримання нової інформації у опитаних в основному зводяться до ТБ та інтернету (з передач ТБ – 57,2%, Інтернету – 56,1%) і найближчого оточення (від друзів та знайомих – 35,4%; від родичів – 33,8%; від колег по роботі – 18,2%; від керівників по роботі – 6,9%). Інші медіа-канали мають наступні показники: газети – 20,9%, радіо – 11,9%.

Джерела отримання важливої інформації також в основному зводяться до інтернету та ТБ (Інтернет – 48,2%; ТБ – 45,2%) і найближчого оточення (від родичів – 29%; від друзів та знайомих – 27,7%; від колег по роботі – 13,6%; від керівників по роботі – 5,3%). Інші медіа-канали мають наступні показники: газети – 17,2%, радіо – 8,6% [9, с.57-58].

На запитання «Якщо Ви сьогодні заходили в інтернет, то що Ви там дивилися?» варіант «соціальні мережі (Facebook, ВКонтакті тощо)» набрав найбільше – 67,7%, а таке соціальне медіа як YouTube набрало ще 21,2%.

Тож інтернет знаходиться на провідних місцях як джерело інформації, активно конкуруючи з ТБ; провідний його сегмент – соціальні мережі. Спілкування з родичами, друзями, знайомими, колегами також можна представити як певну мережу, в сенсі соціальної комунікаційної структури. Як включені у мережі взаємодії індивіда можна розглядати і контакти з навчальними закладами, церквою, громадськими та політичними організаціями тощо, як у онлайн, так і в офлайн. Мережі ми знаходимо як важливі си-

стеми на мікро- і на макрорівні соціальної комунікації в регіоні.

«Під соціальною мережею на якісному рівні розуміється соціальна структура, що складається з множини агентів (суб'єктів – індивідуальних чи колективних, <...>) та визначеної на ній множини відносин (сукупності зв'язків між агентами, наприклад, знайомства, дружби, співпраці, комунікації)» [3, с. 4]. Графічно така структура являє собою граф із певною кількістю вершин (акторів) і ребер, що відображують кількість взаємодій та зв'язків.

Поряд із поняттям мережі важливим є поняття потоків, наприклад, інформаційних. М. Кастельс потоки визначає як «цілеспрямовані, повторювані, такі, що програмуються, послідовності обмінів та взаємодій між фізично роз'єднаними позиціями, котрі займають соціальні актори в економічних, політичних та символічних структурах суспільства» [7]. Вузлами мереж виступають організації та люди, а потоки є обмінами і взаємодіями між ними.

На думку Д. Іванова, мережевий аналіз «дає лише топологію соціальних явищ, у якій ключові елементи – вузли та зв'язки утворюють картину положення, що склалося» [5, с. 9]. Потоки якраз вказують на процеси формування та функціонування мереж. «Потокові структури – це ті самі процеси «плетіння», «сліди» яких Латур знаходить у сформованих мережах» [5, с. 11]. За Д. Івановим, потоки – це завжди рух «через»: через межі інститутів та груп. Замість характерного для інститутів повторення патернів, прогнозованість та упорядкованість дій і ситуацій забезпечується характерним для поточкових структур безперервним оновленням цілей та орієнтирів діяльності, різними проектами [5, с. 13].

Розглянемо соціальні мережі з позиції взаємовпливу їх користувачів, а отже формування індивідуальних думок та суспільних опіній. Кожна людина поєднана з декількома іншими зв'язками дружби, комунікації тощо; вона формує думку під впливом інформації від оточення, його думки і сама здатна своєю поведінкою впливати на опінії та поведінку оточення. Різні вузли-користувачі наділені різним рівнем впливовості в мережі та можуть мати різну ступінь конформізму (здатності піддаватися впливу оточення).

Структурні властивості соціальних мереж впливають на динаміку опіній: 1) чим більше у агента зв'язків, тим більше у нього можливостей через своє оточення впливати на всю мережу, але

і більша вразливість до чужого впливу; 2) ефект кластеризації – чим вища щільність зв'язків активних агентів-сусідів, тим більша вірогідність зміни стану пов'язаного з ними агента; з цим пов'язане поняття «сильний зв'язок»; 3) важливим є значення вузла у розповсюдженні думки / інформації з одної частини мережі в іншу за умови відсутності чи обмеженості інших шляхів (роль інформаційного брокера), з цим пов'язане поняття «слабкий зв'язок» [3, с. 10-12].

Соціальні мережі є середовищем, у якому можуть відбуватися процеси на зразок соціальної епідемії, коли користувачі «заражаються» певним настроєм, думкою через поширення інформації.

М. Гладуелл аналізує механізм виникнення та розвитку соціальних епідемій, зазначаючи, що ідеї, інформація та типи поведінки розповсюджуються наче віруси [2, с. 5]. Для соціальних епідемій, на його думку, мають значення наступні аспекти: закон малого числа, фактор причепливості, закон сили обставин [2, с. 10].

«Закон малих чисел» полягає в тому що, аби епідемія почалася чи відбувся процес дифузії інновацій, відносно невелика, але авторитетна, енергійна група людей з високою кількістю соціальних контактів має взятися за її розповсюдження. Серед таких людей виділяють три групи. Об'єднувачі – знайомі з величезною кількістю людей різного типу, майстерно зав'язують та підтримують так звані слабкі зв'язки [2, с. 23]. Знавці – спеціалісти зі збору і накопичення інформації, що прагнуть поділитися своїми знаннями, але наполегливо не переконують [2, с. 33]. Продавці [2, с. 34] – за рахунок енергії, ентузіазму, привабливості вони можуть переконати значну кількість людей. До певної міри таку модель поширення інформації можна порівняти з дворівневою моделлю поширення інформації П. Лазарсфельда, що передбачає існування лідерів думок, які значно впливають на думку оточення. В умовах сучасного суспільства, коли люди переважані інформацією і до неї сформувався імунітет, люди починають звертатися за порадою та інформацією безпосередньо до людей, які їх оточують і які користуються повагою та довірою, зокрема Знавців, Об'єднувачів та Продавців [2, с. 132].

Ідеї М. Гладуелла можуть бути використані для аналізу поширення інформації та рухів в електронних соціальних мережах. Об'єднувачі можуть донести певне повідомлення до макси-

мальної кількості людей. Знавці та Продавці також можуть бути лідерами думок, активістами, політичними діячами, журналістами, експертами, блогерами, просто людьми авторитетними у певному колі. Сторінки усіх трьох «постатей» матимуть велику кількість друзів і підписників, «лайків», коментарів та «репостів». Найбільший соціальний капітал мають ті користувачі, на яких підписано багато людей з великою кількістю друзів, а особливо інших лідерів думок.

Другий фактор поширення соціальної епідемії – фактор причепливості – означає, що певна інформація є «вірулентною», вона не тільки легко і міцно запам'ятовується, але і викликає бажання нею поділитися (яскравий приклад – мему). Останній з факторів – сила обставин – пояснює, що люди чутливі до середовища, що сприяє або ні поширенню певного явища.

Велике значення для поширення певної поведінки має також створення соціальних груп, спільнот, що мають на меті відповідні зміни: «... якщо хочеш добитися фундаментальних змін <...> у поведінці людей, змін, які вкоріняться та стануть прикладом для інших, тобі потрібно створити спільноти у контексті цих змін, у яких вони будуть здійснюватися та розвиватися» [2, с. 84]. Відзначимо існування груп найрізноманітнішої спрямованості у соціальних мережах, які дають змогу координувати дії, поширювати інформацію, а головне створюють відчуття підтримки однодумців, необхідне для організації спільних дій. Нагадаємо також, що чим більша частина оточення людини, (а особливо значимого оточення) у мережі проявить певну поведінку, тим вірогідніше, що людина буде наслідувати їх приклад.

За допомогою сучасних програмних засобів можна виділити та візуалізувати ключові фігури поширення інформації, основні потоки комунікації та формування спільнот. Для визначення важливості актора використовуються наступні показники. Число зв'язків вузла або кількість вузлів, пов'язаних із даним вузлом, називається його ступенем. Вхідний ступінь вузла – наприклад, скільки людей підписано на нього у соціальній мережі. Вихідний ступінь вузла – на скількох людей підписаний користувач. Посередництво – показує, який вплив має вузол для поєднання розривів між іншими вузлами в мережі. Якщо мережа побудована таким чином, що немає інших шляхів взаємодії решти вузлів, окрім як через цей вузол, то він буде мати максимальний вплив (це близько до поняття «мосту»).

Близькість характеризує середню близькість до даного вузла всіх інших вузлів мережі і дозволяє визначити, як швидко буде відбуватися передача інформації від обраного вузла до інших.

Вивчення спільнот у мережах пов'язане з вивченням підграфів у графах. Під спільнотами розуміються підграфи, для яких зв'язки між вузлами всередині них сильніші та численніші, ніж між вузлами різних підграфів. Блогосфера у США має сильну кластеризацію, передусім поділ на лібералів та консерваторів. Для української блогосфери все ще необхідно встановити ступінь кластеризації за політичними переконаннями чи регіональною специфікою.

Отже, як структура мережі обумовлює взаємодії?

1) Є певні впливові вузли мережі – популярні блоги, пабліки, сторінки користувачів, – на які люди більш вірогідно підпишуться, ніж на малопопулярні («ефект Матфея»), тож через них легше здійснити вплив на мережу.

2) Люди постійно зважають на те, що кажуть оточуючі у офлайн та онлайн і з цього роблять висновки, наскільки прийнятно виражати свою думку і яку саме з позиції безпеки, конформізму, збереження прийнятних відносин з оточуючими. З певних питань, в яких людина не дуже розбирається, вона буде орієнтуватися на оточуючих – «значимі групи», знайомих, експертів чи навіть випадкових людей. Останнє важливо у штучному поширенні пліток та поширенні інформації проплаченими троями чи ботами. Має значення певний поріг у поведінці чи оцінках оточення, після якого конформізм різко зростає.

3) «Слабкі» зв'язки важливі для циркуляції інформації, «сильні» для забезпечення дій [17, с. 586].

4) Важлива включеність у кластери, тобто підграфи мережі, що мають більш часті та міцні зв'язки між собою, аніж з рештою мережі. Вони можуть формуватися за ідеологічними чи іншими критеріями.

Окрім життєвих обставин, те, з ким ми поєднуємося у мережах, визначається нашими інтересами та переконаннями. Це обумовлює схильність мереж до певної гомогенності, тобто однорідності за деякими ознаками. Коли людина у мережі демонструє поведінку чи переконання неприйнятні для інших, вони розривають з нею стосунки, «видаляють» її з переліку «друзів» у соціальних мережах, або просто під час повсякденного спілкування уникають спілкування на «гострі» теми. У соцмережах це виявляється в

банах у спільнотах, взаємному внесенні користувачів у «чорний список». Це впливає на циркулювання інформації у мережах. Може навіть призводити до ефекту «ехо-камери», коли користувачі у своєму колі чують лише ідеї та думки, що відповідають їхнім і лише підсилюють їх переконання.

Механізм зараження робить соціальні мережі середовищем поширення емоційних реакцій. Н. Кристакіс наводить дані, що багато аспектів життя, включаючи щастя та смуток, «заразні», і «зараження» поширюється по соціальних мережах. Якщо серед контактів людини переважають нещасні люди, з великою ймовірністю, вона теж може відчувати себе нещасною [16]. Ефект впливу на оточуючих зберігається на дистанції у трьох ступенях віддалення, тобто вплив людини поширюється навіть на друзів друзів друзів. Навіть «Facebook» провів експеримент над своїми користувачами, досліджуючи вплив на емоційну забарвленість повідомлень користувача емоційної забарвленості повідомлень у стрічці новин [13].

У поширенні інформації у соціальних мережах як офлайн, так і онлайн має значення акцент на емоційність повідомлень. Це знижує поріг раціональності. Особливо коли це є апеляцією до відчуття страху, фізичної небезпеки, загрози ідентичностям, економічному добробуту. У мережі може поширюватися і ейфорія, емоційний підйом тощо. Але після піку емоцій завжди настає наростання апатії, зневіри чи розчарування, які теж поширюються з урахуванням мережевого ефекту. Усе це зумовлює і масові соціально-емоційні стани на регіональному та національному рівнях. «Емоція існує не просто як «внутрішній стан індивідуальних осіб», а «у взаєминах між індивідами та між індивідами та їх соціальними ситуаціями» [14, с. 67, 80; 10, с. 140].

Російські технології, що впливають на ситуацію в Україні та інших країнах в соціальних мережах в інтернеті та офлайн (через поширення чуток та акцій), включають у себе:

1) розпалювання конфліктів за лініями різниці всередині спільнот, євроскептицизм та сепаратизм у країнах ЄС, підтримку правих рухів та їх порядку денного; розпалювання міжрегіональних, міжнаціональних, мовних та релігійних протиріч в Україні. Причому наймані тролі часто працюють парами для дискредитації певної ідеї («ліберал» та «патріот» в РФ; «український перепатріот» (користувач з гіпертрофовано патріотичною риторикою; термін С. Жадана) та «проросійський» кори-

стувач). Фіксувалися російські тролі, що видавали себе за корінних мешканців США чи країн ЄС, а також російські тролі, що мали «патріотичні» українські аватарки та нікнейми, поширювали певну «патріотичну» та «проукраїнську» інформацію, спрямовану насправді проти України (розпалювання ворожнечі у суспільстві, заклики до деструктивних дій, типу «революції»). СБУ не раз виявляло групи, чий дії повинні були спровокувати загострення відносин України з країнами-сусідками. Провокації до меморіальних дат належать до цього ж напрямку.

2) дії, що спрямовані на делегітимацію влади у державах, що сприймаються як супротивники РФ, та намагання привести до влади лояльні сили. Дискредитація виборчих механізмів демократії в країнах Заходу, поширення невдоволення конкретними керівниками, «відра бруд» в бік української влади (починаючи від карикатур та байок про алкоголізм П. Порошенка і закінчуючи відвертою дезінформацією та перекрученими даними про стан справ у країні). Наприклад, паблік «Ми патріоти України» є позірно проукраїнським, але насправді ведеться росіянами або найнятими ними людьми [10]. Є також дослідження присвячене комплексу груп типу «Майдан 3.0», які насправді велися спершу проросійським бойовиком С. Жуком, а потім були передані його колегам. Згадані групи закликали до повалення чинної влади [4]. Російська інформаційна підтримка в соціальних мережах супроводжувала вуличні акції в Києві взимку 2017–2018, оскільки вони могли привести до дестабілізації чи перевороту. Звідси намагання гіперболізувати наявні негативні моменти в державному управлінні, нівелювати досягнення та зобразити стан в економіці як тотальну катастрофу, заклики до ЗСУ обернути зброю на Київ тощо.

Масова свідомість будь-якого регіону не може характеризуватися як монолітна, в ній еkleктично поєднані різні цінності та орієнтації, оцінки; можливо, навіть можна виділити різні умовні сектори з різними орієнтаціями. Цікаво було б визначити, як їх носії поєднані у мережі. Яка залежність між оточенням людини в мережі та орієнтаціями актора? Адже оцінки, переконання та дії індивіда обумовлені:

1) його власними уподобаннями та потребами, згідно з якими він обирає джерела інформації та оточення у мережі; на це також впливають інтереси та особливості соціальних груп, до яких належить індивід;

2) поведінкою оточення в офлайнових та онлайн-мережах, в тому числі емоційним зараженням (беручи до уваги поріг впливу – частку оточення, що висловила певну думку, після якої вплив оточення має вирішальне значення);

3) раціональною оцінкою об'єктивної дійсності, яка може «пробивати» інформаційну картину створену ЗМІ, оточенням чи соціальними мережами.

Практично значимими є питання, які мережеві ефекти можуть бути використані для відновлення громадянських почуттів у регіоні та як убезпечитися від поширення деструктивних ідей та впливів у мережах?

Ситуація війни гостро ставить питання про довіру до джерел інформації. З початку війни соціологи фіксують падіння довіри до ЗМІ [12, с. 110]. Можна зробити припущення, що у стресових ситуаціях коло довіри звужується до обсягів найближчого оточення, сім'ї. Але людина в ході опитувань може демонструвати вербальну поведінку, яка відрізнятиметься від реальної. Вона може декларувати, що не довіряє ЗМІ або критично ставиться до того, що кажуть оточуючі, але це не означає, що ця інформація не здатна зародити в ній сумніви чи не здатна сформувати певне ставлення до події чи політика, особливо в тривалій перспективі. «У відповідь на запитання «Оцініть в узагальненому вигляді Вашу довіру українським ЗМІ в умовах воєнного конфлікту на Донбасі» (N=200, характеристики вибіркової сукупності аналогічні вже згадуваній панелі) виявлено, що станом на грудень 2017 року їм довіряли 21% опитаних (позиції «повністю довіряю» і «скоріше довіряю»), не довіряли – 65% (позиції «не довіряю зовсім» і «скоріше не довіряю»), варіант «важко сказати» обрало ще 14%. У відповідь на запитання «Оцініть в узагальненому вигляді Вашу довіру російським ЗМІ в умовах воєнного конфлікту на Донбасі» виявлено, що їм в цілому довіряли 17% опитаних, не довіряли – 66%, варіант «важко сказати» обрало ще 17%. Показники доволі стабільні протягом трьох хвиль (грудень 2016, березень та грудень 2017) [9, с. 59-60].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Беер В. Управление толпой: математические модели порогового коллективного поведения / В. Беер, Д. Новиков, А. Рогаткин. – М.: Ленанд, 2016. – 168 с.
2. Гладуэлл М. Переломный момент. Как незначительные изменения приводят к глобальным переменам / М. Гладуэлл. – М.: Альпина Паблишерз, 2010. – 253 с.
3. Губанов Д. А. Социальные сети: модели информационного влияния, управления и противоборства / Д. А. Губанов, Д. А. Новиков, А. Г. Чхартишвили. – М.: Физматлит, 2010. – 228 с.
4. Зог О. Тролсфера / О. Зог, Я. Михайлишин, Н. Романенко, П. Солодько. – 2016. – Режим доступу: <http://texty.org.ua/d/fb-trolls/>

Висновки.

Поширення інтернету значно посилило значення соціальних мереж як соціальних структур у функціонуванні масової свідомості та публічної сфери. В умовах війни та недовіри до центральних традиційних медіа посилюється значення офлайнових соціальних мереж (друзі, родичі тощо). Це проблематизує функціонування традиційної загальнонаціональної інформаційної системи з опорою на загальнонаціональні ЗМІ, бо споживання контенту в інтернеті характеризується великим сегментуванням аудиторії, індивідуальним підбором приватних та публічних джерел інформації з боку користувача, продукуванням контенту з боку користувачів (демасовізація). Це все ускладнює формування спільного порядку денного у громадян.

Не всі вузли рівнозначні у соціальних мережах – далеко не кожен користувач здатен активно продукувати контент, а головне артикулювати думки з приводу поточних подій і тим паче продукувати нові ідеї. Цю функцію виконують сторінки ЗМІ та так звані лідери суспільної думки, в тому числі популярні блогери. З одного боку, маємо збільшення автономності комунікації у соціальних мережах (онлайн та офлайн) від держави та медіакомпаній (впливові користувачі можуть створювати альтернативний медіапродукт, а маса користувачів у коментарях вказувати на знайдені помилки і маніпуляції тощо), а з іншого боку, про повну автономію не може бути і мови (популярні медіа транслиують контент у соцмережі, мережі ботів і тролів розкручують потрібні меседжі). Отримана самостійність користувачів у інтернеті не убезпечує комунікації від поширення маніпуляцій чи несвідомих помилок. Політтехнології на припиняють еволюціонувати, намагаючись впливати та публічну сферу та масову свідомість все новими способами (від армій коментаторів та запуску чутток до мікротаргетингу на основі «великих даних»).

5. Иванов Д. В. К теории потоковых структур / Д. В. Иванов // Социс. – 2012. – № 4. – С. 8-16.
6. Кастельс М. Власть коммуникации / М. Кастельс. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. – 564 с. doi: 10.17323/978-5-7598-1556-3
7. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс. – М.: Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. – 606 с.
8. Кононов И. Ф. Теория массового сознания: возможности и ограничения в условиях неконвенциональной войны (по результатам исследований на свободной территории Луганской области) / И. Ф. Кононов // Научно-теоретический альманах «Грани». – 2018. – Т. 21. – № 5. – С. 28-47. doi: 10.15421/171866
9. Петренко О. Використання джерел інформації населенням півночі Луганської області / О. Петренко // Науково-практична конференція «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: тези доповідей, 31 травня – 1 червня 2018 року. – Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2018. – С. 57-60.
10. СБУ: публіки «Ми патріоти України» і «Українська революція» веде боек «ДНР». LB.ua. 2017. – Режим доступа: https://lb.ua/news/2017/02/16/358802_sbu_pabliki_mi_patrioti_ukraini.html (дата звернення 02.08.2018).
11. Злобіна О. Г. Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму / О. Г. Злобіна, М. О. Шульга, Л. Д. Бевзенко та ін. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2016. – 276 с.
12. Злобіна О. Г. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір / О. Г. Злобіна, Н.В. Костенко, М. О. Шульга та ін. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. – 198 с.
13. «Фейсбук» извинился за эксперименты над пользователями. Зеркало недели. – 2014. – Режим доступа: http://zn.ua/TECHNOLOGIES/facebook-izvinilsya-za-eksperimenty-nad-polzovatelyami-154962_.html
14. Barbalet J. M. Emotion, Social Theory and Social Structure: A Macrosociological Approach / J. M. Barbalet. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 210 p.
15. Castells M. A Network Theory of Power / M. Castells // International Journal of Communication. – 2011. – № 5. – P. 773-787.
16. Christakis N. Connected: The Surprising Power of Our Social Networks and How They Shape Our Lives / N. Christakis, J. Fowler. – New York, Boston, London: Little, Brown and Company, 2009. – 353 p.
17. Easley D. Networks, Crowds, and Markets: Reasoning about a Highly Connected World / D. Easley, J. Kleinberg. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 819 p.
18. Monge P. R. Theories of Communication Networks / P. R. Monge, P. S. Contractor, N. S. Contractor. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 406 p.

REFERENCES

1. Beer, V., Novikov, D., & Rogatkin, A. (2016). *Upravlenie tolpoi: matematicheskie modeli porogovogo kolektivnogo povedeniia* [Crowd Control: Mathematical Models of Threshold Collective Behavior]. Moscow: Lenand [in Russian].
2. Gladwell, M. (2010). *Perelomnyi moment. Kak neznachitelnye izmeneniia privodiat k globalnym peremenam* [The Tipping Point: How Little Things Can Make a Big Difference]. Moscow: Alpina Publishers [in Russian].
3. Gubanov, D.A., Novikov, D.A., & Chkhartishvili, A.G. (2010). *Sotsialnye seti: modeli informatsionnogo vliianiia, upravleniia i protivoborstva* [Social Networks: Models of Information Influence, Management and Confrontation]. Moscow: Fizmatlit [in Russian].
4. Zogh, O., Mykhajlyshyn, Ja., Romanenko, N., & Solodjko, P. (2016). *Trolesfera* [Trollsphere]. Retrieved from: <http://texty.org.ua/d/fb-trolls/> [in Ukrainian].
5. Ivanov, D.V. (2012). K teorii potokovykh struktur [To The Theory of Flows Structures]. *Sociological Studies*, 4, 8-16 [in Russian].
6. Castells, M. (2016). *Vlast kommunikatsii* [Communication Power]. Moscow: Ed. home of the Higher School of Economics. doi: 10.17323/978-5-7598-1556-3 [in Russian]
7. Castells, M. (2000). *Informatsionnaia epokha: ekonomika, obshchestvo, kultura* [The Information Age: Economy, Society and Culture]. Moscow: GU-VshE [in Russian].
8. Kononov, I.F. (2018). Teoriia massovogo soznaniia: vozmozhnosti i ogranicheniia v usloviiakh nekonvencionalnoi voyny (po rezul'tatam issledovaniia na svobodnoi territorii Luganskoi oblasti) [Theory of Mass Consciousness: Opportunities and Limitations in Conditions of Unconventional War (By Results of Researches on The Free Territory of Luhanskaya Oblast)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(5), 28-47. doi: 10.15421/171866 [in Russian]
9. Petrenko, O. (2018). Vykorystannja dzherel informacii naselennjam pivnochi Lughanskoji oblasti [The Use of Information Sources By Population of Northern Part of Luhanskaya Oblast]. *Proceedings of the Scientific and Practical Conference «The Modern War: humanitarian aspect»*. Kharkiv: KhNUAFIK, 57–60 [in Ukrainian].
10. SBU: pabliki «My patrioty Ukriny» i «Ukrainskaia revoliutciia» vedet boevik «DNR» [SBU: Social Network Pages «We Are Patriots of Ukraine» and «The Ukrainian Revolution» Are Managed By Terrorist of «DPR»]. (2017). LB.ua. Retrieved from: https://lb.ua/news/2017/02/16/358802_sbu_pabliki_mi_patrioti_ukraini.html [in Russian].
11. Zlobina, O.G., Shulgha, M.O., & Bevzenko, L.D. et all. (2016). *Socialjno-psykhologichni chynnyky integhracii ukrajinsjogho sociumu* [Socio-Psychological Factors of Integration of Ukrainian Society]. Kyiv: Institute of Sociology National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

12. Zlobina, O.G., Shulgha, M.O., & Kostenko, N.V. (2017). *Stan suchasnogho ukrajinsjkogho suspiljstva: cyvilizacijnyj vymir* [The Condition of Modern Ukrainian Society: Civilizational Dimension]. Kyiv: Institute of Sociology National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
13. «Feisbuk» izvinilsia za eksperimenty nad polzovateliami [«Facebook» Apologized for Experimenting on Users]. (2014). Retrieved from: http://zn.ua/TECHNOLOGIES/facebook-izvinilsya-za-eksperimenty-nad-polzovatelyami-154962_.html [in Russian].
14. Barbalet, J.M. (1999). *Emotion, Social Theory and Social Structure: A Macrosociological Approach*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9780511488740
15. Castells, M. (2011). A Network Theory of Power. *International Journal of Communication*, 5, 773-787.
16. Christakis, N., & Fowler, J. (2009) *Connected: The Surprising Power of Our Social Networks and How They Shape Our Lives*. New York, Boston, London: Little, Brown and Company. doi: 10.1163/156853710X531267.
17. Easley, D., & Kleinberg, J. (2010) *Networks, Crowds, and Markets: Reasoning about a Highly Connected World*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9780511761942.
18. Monge, P. R., Contractor, P. S., & Contractor, N. S. (2003). *Theories of Communication Networks*. Oxford: Oxford University Press.

Петренко Ольга Сергіївна

Кандидат соціологічних наук

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

92703, Луганська обл., Старобільськ, пл. Гоголя, 1

Petrenko Olha

PhD in sociology

Luhansk Taras Shevchenko National University

1, Gogolya Sq., Starobilsk, Luhansk region 92703, Ukraine

Email: petrenkoo.s2050@gmail.com ORCID: 0000-0003-3810-5556

Цитування: Петренко О. С. Мережеві ефекти комунікації у функціонуванні масової свідомості в період інформаційної війни / О. С. Петренко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 8. – С. 30-39.

Citation: Petrenko, O.S. (2018). Merezhevi efekty komunikatsii u funktsionuvanni masovoi svidomosti v period informatsiinoi viiny [The network effects of communication in functioning of mass consciousness in the period of information warfare]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(8), 30-39.

Стаття надійшла / Article arrived: 10.08.2018

Схвалено до друку / Accepted: 24.08.2018

DOI: 10.15421/1718101

УДК: [37.091.212: 314.151] (477.52/.6 + 477.8)

Вільний час та дозвілля підліткової молоді Прикарпатського регіону (за результатами опитування учнів випускних класів закладів загальної середньої освіти)

Максимович О. В., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті презентовано результати дослідження «Ціннісні орієнтації учнів випускних класів м. Івано-Франківськ», проведеного Навчально-науковим центром соціологічних досліджень Прикарпатського регіону ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» в рамках угоди про співпрацю між головним управлінням освіти і науки Івано-Франківської обласної державної адміністрації та Прикарпатським національним університетом, а також в рамках угоди про співпрацю між управлінням освіти і науки виконавчого комітету Івано-Франківської міської ради та Прикарпатським національним університетом та за фінансової підтримки Канадського інституту українських студій у 2015 році. Представлено дані опитування щодо джерел отримання інформації учнями випускних класів м. Івано-Франківськ. Розглянуто жанрові та стилізові вподобання даної соціально-демографічної групи, окреслено бюджет вільного часу в оцінках підліткової молоді обласного центру Прикарпаття. Проаналізовано відповіді випускників загальноосвітніх навчальних закладів м. Івано-Франківськ у контексті теоретичних підходів пояснення підліткового періоду соціалізації в умовах сучасного суспільства. З'ясовано наявність ознак зсуву ідентичності досліджуваної соціально-демографічної групи, виявлено фактичну дисфункцію традиційних медіа в сенсі джерел інформації для підростаючого покоління. Оцінено вплив фактору міжкультурної комунікації на дозвіллі практики підліткової молоді в контексті ціннісного дискурсу молоді прикордоння Східної та Центральної Європи. Наголошено на потребі і необхідності посилення інформаційної та медіа грамотності підліткового покоління зусиллями профільних інституцій. Зроблено висновок про те, що дозвіллі практики підлітків фактично є комунікативними практиками за формою та змістом.

Ключові слова: особистість; соціалізація; дозвіллі практики; комунікативні практики; інформаційна та медіа грамотність; ідентичність; ціннісні орієнтації

Free and Leisure Time of Teenage Youth in Precarpatian Region (based on the Survey of Students of General Secondary Educational Institutions)

Maksymovych O. V., Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

The article is devoted to the results of the study «Value orientations of Ivano-Frankivsk's general secondary institutions students» conducted by the Educational and Scientific Center of Sociological Research of Precarpathian region of SHEI "Vasyl Stefanyk Precarpathian National University". This research project has been supported by the Canadian Institute of Ukrainian Studies (University of Alberta) and it has been implemented together with the Department of Education and Science of the Executive Committee of Ivano-Frankivsk City Council in 2015. According to the research methodology, 28 Ivano-Frankivsk's schools have been involved to the research procedure, 774 respondents have participated in this project, which accounts for 68, 7%. The statistical sampling error (with a probability of 0.95) hasn't exceeded 1, 98%.

When it comes to the youth, especially teens, so it is quite substantial that this particular social and demographic group tend to implicate two significant patterns of everyday behavior (learning and leisure), which are obvious and by far very important socialization process components in terms of their personal and social development.

In line with collected data, Ivano-Frankivsk's graduates tend to rely on their personal informational sources such as social network (45, 5%), family and relatives (38, 7 5). Nevertheless, by a narrow margin more than half of respondents said, that when it comes to the reliable information source, they would choose traditional public media (55, 4%).

Official governmental institutions aren't among those institutions, which are able to provide reliable information in line with Ivano-Frankivsk teens' opinions. Roughly one out of ten respondents agreed, that official governmental institutions may offer correct data or reliable information.

Ivano-Frankivsk teens' leisure practices were considered in this study as well. The study revealed that

It turned out that the most demanded among others are comedy films (74, 7%), and the least interesting for the teenage audience are artistic films like musicals (11.2%) or art house films (9, 1%). Additionally, fantasy (44, 7%) and horror (40, 5%) movies are on the demand top as well in terms of teens' point of view.

In the long run, it has been concluded that in fact they are communicative practices, which consist mainly in terms of teens' leisure time spending patterns.

Keywords: *Personality; Socialization; Leisure Practices; Communicative Practices; Information and Media Literacy; Identity; Value Orientations*

Свободное время и досуг подростковой молодежи Прикарпатья (по результатам опроса учащихся выпускных классов учреждений общего среднего образования)

Максимович О. В., Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника

В статье представлены результаты исследования «Ценностные ориентации учащихся выпускных классов г. Ивано-Франковск», проведенного Учебно-научным центром социологических исследований Прикарпатья ГВУЗ «Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника» в рамках соглашения о сотрудничестве между главным управлением образования и науки Ивано-Франковской областной государственной администрации и Прикарпатским национальным университетом, а также в рамках соглашения о сотрудничестве между управлением образования и науки исполнительного комитета Ивано-Франковского городского совета и Прикарпатским национальным университетом и при финансовой поддержке Канадского института украинских студий в 2015 году. Представлены данные опроса об источниках получения информации учащимися выпускных классов г. Ивано-Франковск. Рассмотрены жанровые и стилистические предпочтения данной социально-демографической группы, определен бюджет свободного времени в оценках подростковой молодежи областного центра Прикарпатья. Проанализированы ответы выпускников общеобразовательных учебных заведений Ивано-Франковска в контексте теоретических подходов объяснения подросткового периода социализации в условиях современного общества. Выявлено наличие признаков сдвига идентичности исследуемой социально-демографической группы, выявлено фактическую дисфункцию традиционных медиа в смысле источников информации для подрастающего поколения. Оценено влияние фактора межкультурной коммуникации на досуговые практики подростковой молодежи в контексте ценностного дискурса молодежи приграничья Восточной и Центральной Европы. Отмечено необходимость и потребность усиления информационной и медиа грамотности подросткового поколения усилиями профильных институтов. Сделан вывод о том, что досуговые практики подростков фактически является коммуникативными практиками по форме и содержанию.

Ключевые слова: *личность; социализация; досуговые практики; коммуникативные практики; информационная и медиа грамотность; идентичность; ценностные ориентации*

«Цивілізація дозвілля» – саме такою очікував побачити сучасну йому культуру французький соціолог Ж. Дюмазед'є в недалекому майбутньому, виходячи з підсумків емпіричного дослідження, теоретична інтерпретація яких підвела дослідника до думки про формування нового цивілізаційного типу культури. Результати досліджень Ж. Дюмазед'є свідчили про те, що практики дозвілля та вільного часу сучасного йому середньостатистичного мешканця розвинутих країн несуттєво поступаються мірою значимості трудовим практикам, а за показниками вагомості та привабливості дозвіллеві практики навіть переважають трудові, адже чимала кількість людей схильні отримувати меншу заробітну платню за рахунок збільшення обсягу вільного часу та дозвілля. Ця тенденція особливо чітко простежувалася в молодіжних колах та мала виразну інтенцію до зростання. Тож передбачалося, що кінець ХХ століття стане періодом переходу до цивілізації дозвілля, яка запанує у ХХІ ст. [10, арк.16].

Помічена Ж. Дюмазед'є тенденція знайшла своє концептуальне відображення також і в понятті «індустрія культури», яке запроваджують до наукового вжитку представники Франкфуртської школи. Так, Г. Маркузе сформулював ідею про культуру нового типу, спрямовану на конструювання хибних потреб із метою мотивування споживачів до купівельної активності щодо найрізноманітніших товарів та послуг.

Постановка проблеми.

Коли мова йде про молодь, особливо підліткову, то, вочевидь, дану соціально-демографічну групу характеризують два домінуючі типи повсякденних практик, які є обов'язковими та важливими компонентами соціалізації особистості на даному етапі її формування: навчання та дозвілля. Успіх у навчанні є передумовою майбутнього просування у соціально-структурній площині статусних ієрархій та кар'єрних диспозицій, тоді як успіх практик вільного часу та дозвілля є індикатором успішності підліткового

етапу соціалізації, позаяк саме на даному етапі дорослішання закладається фундамент навичок комунікації та партнерства, а позитивне досягнення підлітковою особистістю завдань, спрямованих на налагодження взаємин із однолітками, не дарма інтерпретується психологами в сенсі індикатора успіху підліткового періоду дорослішання в цілому. Результативне засвоєння умінь та практичних навичок спілкування шляхом практик дозвілля та вільного часу дозволяє підлітку інтегруватися до тієї чи іншої сфери соціального простору і ретранслювати набутий досвід у подальшому житті вже через практики в інших сферах суспільного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Відтоді, як у 60-70-х роках ХХ ст. у соціологію ввійшло поняття «соціальний час», діставши категоріальне оформлення [10, арк. 7], концепти вільного часу та дозвілля залишаються суттєвими елементами його семантичного конструювання. З-поміж українських дослідників до проблематики вільного часу та дозвілля молоді зверталися такі автори, як Агамірян Л. [1, 21], Бровко М. [2], Давидова Н. [4], Мачуліна І. [10], В. Піча [17], Попова І. [14], С. Романенко [14, 15], О. Семашко [17], Л. Сокурянська [13, 16, 21], Н. Цимбалюк [19, 20] та ін. Однак проблематика практик вільного часу та дозвілля молоді, особливо підліткової, не перебуває в фокусі системної уваги дослідників, дослідження носять радше епізодичний, часто ініціативний характер, що утруднює формування цілісної картини бачення проблеми.

Нагальна необхідність таких досліджень зумовлена тим, що, як уже підкреслювалося вище, значну частину підліткової повсякденності займають саме дозвільні практики, які відіграють особливу роль в соціалізації особистості. Від того, яким змістом наповнює підліток своє до-

звілля, яким його видам віддає перевагу, багато в чому залежить те, яка особистість сформується у майбутньому, що актуалізує дослідження підліткової молоді загалом, та, зокрема, практик дозвілля та вільного часу, їхньої факторної зумовленості.

Мета даної статті полягає у виявленні особливостей практик дозвілля та вільного часу підліткової молоді м. Івано-Франківськ.

Теоретичну основу нашого аналізу становлять по-перше, твердження Г. Холла [26], К. Гріффін [25], Ш. Айзенштадта [23] а також І. Кона [6, 7, 8] та О. Омельченко [11, 12], присвячені, загалом, особливостям перебігу підліткового періоду соціалізації. Особлива роль в рамках цього дослідження належить концепції Е. Еріксона [24], яка трактує процес соціалізації особистості крізь призму восьми стадій розвитку, кожна з яких залишає людину перед необхідністю боротися із тими чи іншими викликами, притаманними кожному етапу дорослішання.

Враховуючи, що значна частина мешканців Прикарпаття постійно чи тимчасово перебуває поза межами країни громадянства¹, а, отже, соціальні практики підліткового покоління обласного центру Прикарпаття значною мірою обумовлені досвідом міжкультурної комунікації, заробітчанськими практиками їхніх близьких, родичів, знайомих, вважаємо, що практики дозвілля та вільного часу досліджуваної нами соціально-демографічної групи доречно трактувати в руслі концепту прикордоння [9, 18] та в контексті новітніх підходів інтерпретації сучасного суспільства [22, 28].

Емпіричну основу цієї публікації становлять деякі результати соціологічного дослідження учнів випускних класів закладів загальної середньої освіти територіальної громади м. Івано-Франківськ².

¹ За даними дослідження, яке нещодавно оприлюднила соціологічна група «Рейтинг», відсоток респондентів родичі яких впродовж останніх пів року тимчасово або постійно перебували за кордоном на території Івано-Франківської області коливається в межах 55 % [5].

² Довідково: соціологічне дослідження підліткової молоді територіальної громади м. Івано-Франківськ (в рамках угоди про співпрацю між головним управлінням освіти і науки Івано-Франківської обласної державної адміністрації та Прикарпатським національним університетом (25-С/12), а також в рамках угоди про співпрацю між управлінням освіти і науки виконавчого комітету Івано-Франківської міської ради та Прикарпатським національним університетом (2-С/12) та за підтримки Канадського інституту українських студій (Canadian Institute of Ukrainian Studies of University of Alberta)) було реалізоване в усіх закладах загальної середньої освіти м. Івано-Франківськ. Загалом в опитуванні взяли участь 28 шкіл міста. До участі в опитуванні було запрошено усіх учнів випускних класів, опитування носило суцільний характер, поряд із тим в ньому не взяли участь ті учні, котрі з певних причин не відвідували програму навчання на момент проведення польового етапу, чи з особистих міркувань не виявили бажання взяти участь в опитуванні, у зв'язку з чим рівень досягнення цільової групи становить 68,7 %. Масив даних становить 774 одиниці аналізу. Статистична похибка (із ймовірністю 0, 95) не перевищує 1,98%.

Виклад основного матеріалу.

Отже, проаналізуємо практики вільного часу та дозвілля учнів випускних класів закладів загальної середньої освіти обласного центру Прикарпаття, звернувшись до отриманої в ході дослідження інформації.

Комунікативні практики підліткового покоління, вочевидь, принципово різняться від способів комунікацій осіб середнього та похилого віку як в Україні, так і у світі в цілому, формуючи нові простори комунікації, докорінно змінюючи способи організації та функціонування соціальних спільнот, інститутів та організацій. Ці тенденції особливо помітні на територіях прикордоння і ще більш колоритно вирізняються, коли мова йде про підліткову соціально-демографічну групу.

З огляду на актуальність даного питання, зупинимось на цій тезі докладніше, адже чимала кількість досліджень спрямована на акцентування негативного впливу цифрових технологій на психологічний стан підлітків. Хоча обсяги часу, проведеного підлітками перед екранами пристроїв, викликали чимале занепокоєння на предмет негативного впливу на психологічне здоров'я, результати нещодавно оприлюдненого репрезентативного дослідження англійських підлітків ($n = 120\ 115$ осіб) дозволяють стверджувати, що такі побоювання дещо перебільшені, а помірне використання цифрових пристроїв може навіть бути корисним для психологічного благополуччя підлітків [27]. Таким чином, це широкомасштабне дослідження вчених з Оксфордського університету та університету Кардіффа ставить під сумнів доволі поширену дотепер так звану «гіпотезу зміщення» (Displacement Hypothesis), згідно з якою підліток марно витрачає час за гаджета-

ми, тоді як міг би його з користю присвятити розвиваючим видам діяльності (навчання, тренування тощо). Натомість дослідники конструюють альтернативну гіпотезу, згідно якої припускається, що існує певний часовий інтервал, перебування за екранами в межах якого не має негативного впливу, а, можливо, впливає навіть конструктивно на психологічне здоров'я підлітків. Вимірявши психологічне благополуччя вибіркової сукупності 120 115 респондентів на основі методики WEMWBS³, дослідники переконалися, що зв'язок між часом, проведеним перед екраном, та психологічним благополуччям підлітків є нелінійним. Інтервал часу, який підліток може собі дозволити перед екраном гаджета без шкоди для психологічного благополуччя, коливається від 4 годин у святкові та вихідні дні до 2 годин у будні дні, тоді як безпечний часовий інтервал роботи за комп'ютером коливається в межах 4 годин і фактично не залежить від типу дня (вихідний чи робочий).

У випадку випускників закладів загальної середньої освіти м. Івано-Франківськ, мабуть, доречно вести мову про недооцінку міри і значимості впливу соціальних медіа та новітніх комунікаційних технологій на дозвіллі практики опитаних нами респондентів. Ймовірно, молоде покоління прикарпатців ще не прийшло до усвідомлення міри вагомості цього впливу, декларативно транслюючи у своїх відповідях ту інформацію, яку щодня отримують від свого найближчого оточення. Власне, відповідаючи на запитання про джерела отримання надійної інформації, випускники івано-франківських шкіл стверджували, що найперше таку інформацію вони отримують зі ЗМІ (55,4 %), далі – соціальні мережі (45,5 %), сім'я та родичі (38.7 %); (рис.1).

Окрім Канадського інституту українських студій університету Альберти, який забезпечив грантову підтримку проекту, висловлюємо подяку студентам-практикантам 2014 / 2015 та 2015 / 2016 навчальних років напряму підготовки 6.030101 – «соціологія» Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, які долучилися до польового етапу реалізації опитування та взяли активну участь у формуванні масиву даних; студентам напряму підготовки 6.020301 – «філософія» Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника аналогічних років, допомога яких є суттєвим внеском на етапі формування зведеного масиву даних щодо обробки відкритих запитань опитувальника, а також особисто тодішньому аспіранту кафедри філософії та соціології Джигіті А. Я. за суттєвий організаційний внесок в реалізацію опитування. Також висловлюємо вдячність Центру практичної психології та соціальної роботи Департаменту освіти та науки Івано-Франківської міської ради, який в рамках згадуваних угод про співпрацю забезпечив організаційний супровід та інституційне сприяння проведення цього опитування на теренах обласного центру Прикарпаття.

³ *Warwick-Edinburgh Mental Well-Being Scale*

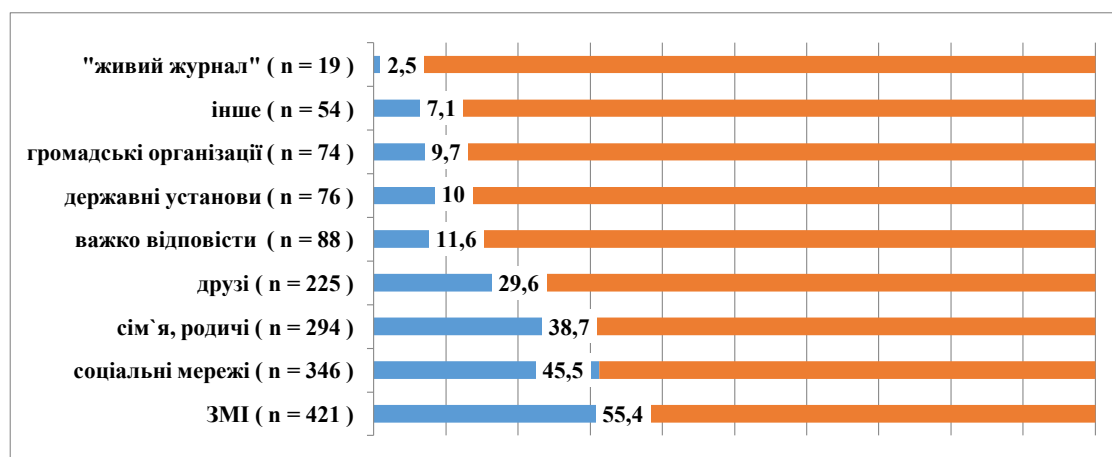

Рис.1 Відповіді на запитання «Звідки Ви отримуєте найбільш надійну інформацію?» (у %)

Із наведених вище даних розуміємо, що державні установи практично не позиціонуються прикарпатськими школярами як інституції, котрі спроможні надати надійну інформацію, позаяк лише 10 % респондентів зазначили цей варіант відповіді. Інституції громадянського суспільства ранжуються школярами навіть дещо нижче, ніж державні установи: лише 9,7 % респондентів вважають, що саме громадські організації ватро розглядати в якості надійних джерел отримання інформації.

З огляду поточних обставин і реалій українського сьогодення хотілося б наголосити, що питання інформаційної грамотності українців, зокрема й підліткового покоління, є питанням державного стратегічного значення. Перебуваючи в стані гібридного воєнного протистояння, ми повинні розуміти, що, окрім фізичної лінії фронту, дуже важлива лінія розмежування пролягає в аксіодискурсі громадян країни, позаяк цінності являють собою довготермінові проекти соціальної дії. Хотілося б привернути увагу до цього питання, адже виглядає на те, що саме тут присутня чимала прогалина державної інституційної політики.

До слова, нещодавно компанією Google було оприлюднено рейтинг запитів громадян тієї чи іншої країни. Виявляється, в масиві даних від IP адрес із України україномовні запити з'являються не раніше третьої позиції. При цьому найбільше цікавили українців у 2017 році питання «чому не працює сайт «Вконтакте» та «як обійти блокування «Вконтакте» [3].

За цими ж даними можна зробити висновок, що, незважаючи на видиму українізацію та декомунізацію публічного дискурсу, фактичний рівень включеності онлайн-частини україн-

ського суспільства до російського соціального і культурного простору залишається доволі значним хоча б тому, що у зведеному звіті запитів від України компанії переважають російськомовні, а україномовні запити з'являються в списках не раніше третьої позиції першої десятки виборів, немає жодного англomовного запиту. В першій десятці топ-запитів бачимо 5 телесеріалів і 2 телевізійні шоу, а найпопулярнішим пошуковим запитом року в Google Україна став 4-й сезон серіалу «Фізрук». Другу позицію посідає новий сезон шоу «Холостяк», а третю – НАБУ (але російською мовою). За рубрикою «купівля року» переможцем став спінер, далі – квитки на потяг; і Айфон 7 – третя позиція, відповідно [3].

З точки зору предмету нашої публікації, розглянуті вище дані є особливо важливими, адже вони дозволяють зрозуміти загальний контекст, своєрідну рамку соціалізації, якою сьогоdnі виступає глобальна мережа для підростаючого покоління українців. В нашому опитуванні, звернувшись до вивчення дозвіллевих практик та бюджету вільного часу, витраченого на отримання інформації, ми дійшли висновку, що школярі Прикарпаття так само, як і у запитанні про джерела отримання інформації, радше транслують загальноприйнятну точку зору старших за віком і статусом поколінь, аніж висловлюють власну позицію чи ставлення.

Вивчаючи відповіді на запитання, спрямовані на з'ясування обсягу часу, який випускники загальноосвітніх навчальних закладів міста присвячують традиційним медіа (телебачення, радіо, преса), розуміємо, що останні користуються низькою популярністю серед молодого покоління прикарпатців. Майже четверта частина опитаних нами респондентів (204)

відповіли, що зовсім не присвячують час перегляду телепередач. Близько п'ятої частини респондентів (161) проводять орієнтовно пів години – годину часу у звичайний (будній)

день біля телевізора. Незначна частина опитаних школярів (16 респондентів) стверджують, що присвячують більш як три години часу перегляду телепередач (рис. 2).

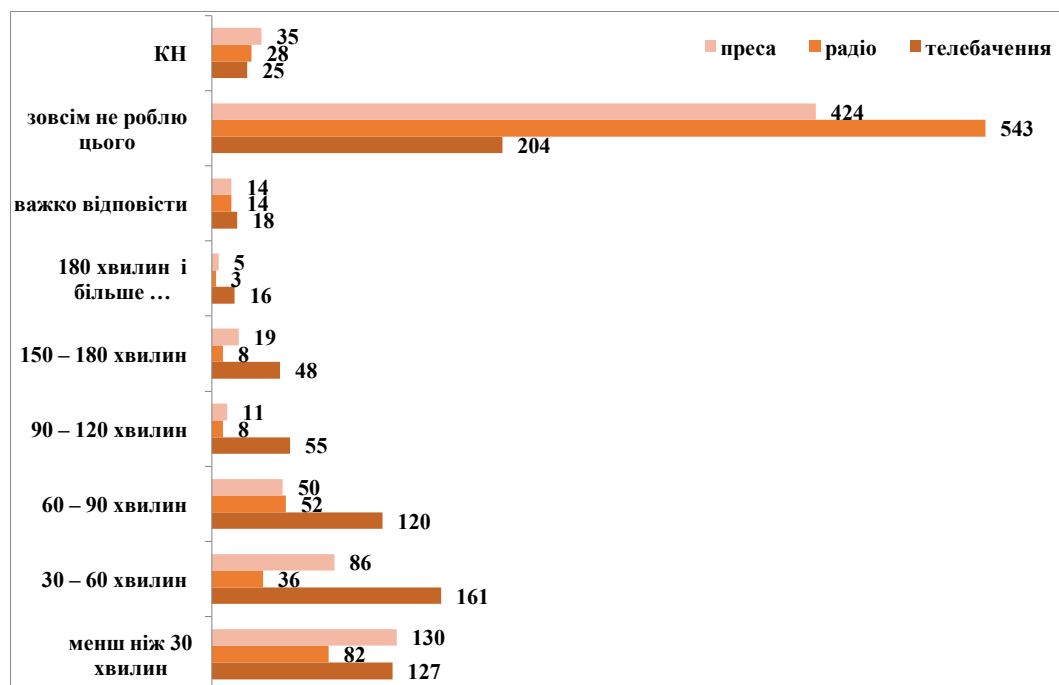

Рис. 2 Відповіді на запитання «Скільки всього часу Ви проводите у звичайний (будній) день біля телевізора/слухаючи радіо/читаючи пресу?» (n = 774; відповіли (біля телевізора – 749; слухаючи радіо – 746; читаючи пресу 735; частота відповідей)

Як очікувалось, популярність радіопередач як фактора проведення вільного часу івано-франківських старшокласників є невисокою. Близько двох третин респондентів (543) зазначили, що практично не слухають радіо; з-поміж тих, хто все ж таки відповів ствердно, присвячує даному різновиду медіа близько години (рис. 2).

Увага випускників шкіл обласного центру Прикарпаття до преси також є невисокою: більше половини старшокласників (424) взагалі не читають, частина школярів (130) витрачають на це пів години, менше сотні респондентів (86) до години часу у звичайний (будній) день (рис. 2).

Намагаючись отримати максимально цілісний «портрет» школярів випускних класів м. Івано-Франківськ, ми включили до інструментарію дослідження запитання, спрямовані на виявлення дозвіллевих практик учнівської молоді в сфері масової культури, запитуючи про те, які жанри фільмів їм подобається перегля-

дати найбільше, а також про преференції щодо напрямів музики. Виявилось, що серед жанрів художнього кінематографу найбільшим попитом користуються комедійні фільми (74, 7 %), а найменш цікавими для підліткової аудиторії є мистецькі кінострічки як то мюзикли (11,2 %) чи арт-хаусні кінострічки (9, 1 %). Користуються попитом також фільми розважального жанру, як от фантастика (44, 7 %), фільми жахів (40, 5 %) (рис. 3).

Жанрові вподобання учнів випускних класів м. Івано-Франківськ в галузі музики концентруються довкола року, якому надали перевагу близько половини респондентів, при тому, що ще близько п'ятої частини опитаних (18 %) стверджують, що їм імпонують музичні стилі хард-року та «метал». На протилежному полюсі частоти виборів опинилися традиційні варіанти музичних жанрів і стилів – релігійна музика (3, 1 %), романси (3,6 %) та інші (рис. 4).

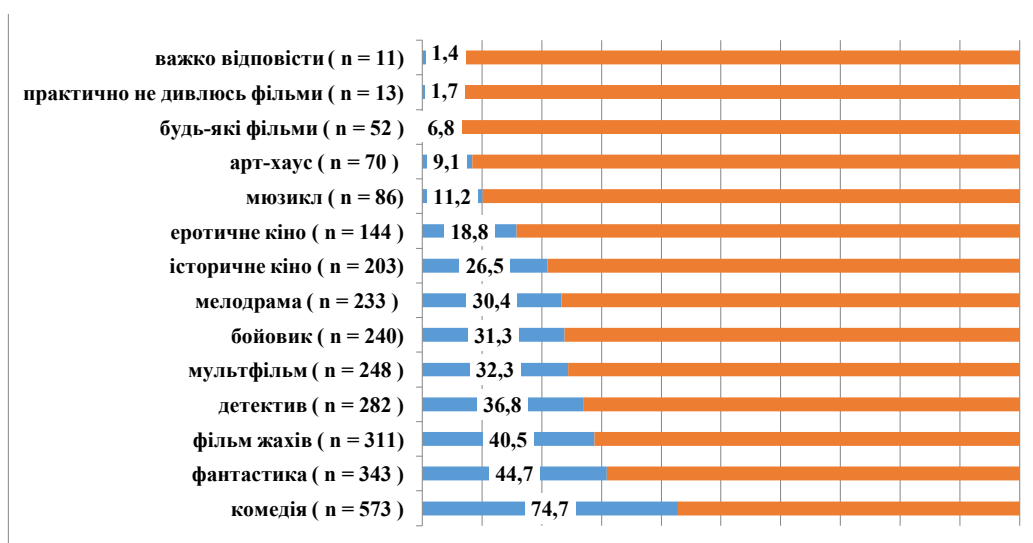

Рис. 3 Відповіді на запитання «Скільки всього часу Ви проводите у звичайний (будній) день біля телевізора/слухаючи радіо/читаючи пресу?» (n = 774; відповіли (біля телевізора – 749; слухаючи радіо – 746; читаючи пресу 735; частота відповідей)

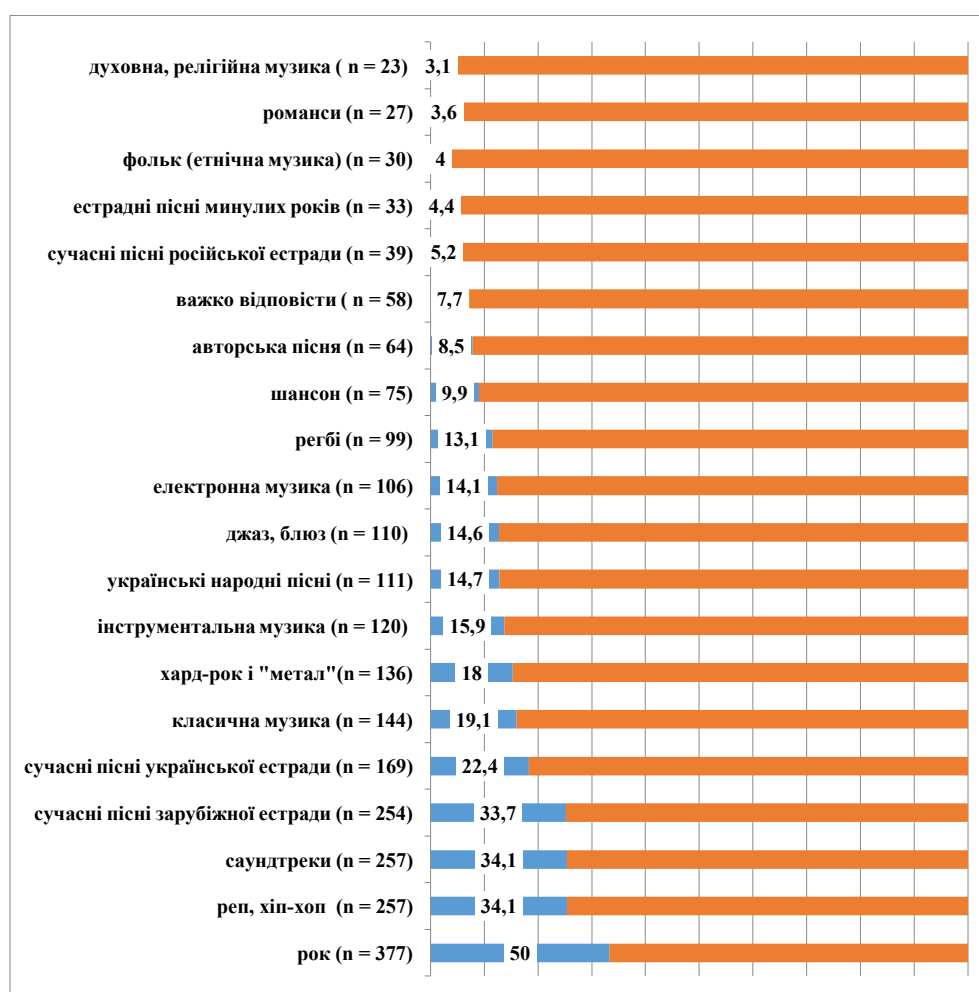

Рис. 4 Відповіді на запитання множинного вибору «Яку музику Вам подобається слухати?» (n = 774; у %)

Висновки.

Підводячи підсумки висвітлення практик вільного часу та дозвілля підліткової молоді Прикарпаття на основі результатів опитування, проведеного серед учнів випускних класів закладів загальної середньої освіти м. Івано-Франківськ, наголосимо такі ключові тези:

1. Задля забезпечення належного рівня аналізу проблематики підліткової молоді в Україні вважаємо необхідним об'єднання зусиль науковців, і не тільки, які працюють із даною соціально-демографічною групою щодо інституціалізації та систематизації подібних практик;

2. Вважаємо, що недооцінка міри і значимості впливу соціальних медіа та новітніх комунікаційних технологій на дозвіллі практик опитаних нами респондентів може бути пояснена зсувом ідентичності, характерним для підліткового періоду дорослішання; тобто в даному випадку, ймовірно, респонденти ретранслювали думку оточення, батьків, аніж висловили власні міркування з приводу поставленого запитання;

3. Інформаційну грамотність підліткової соціально-демографічної групи слід трактувати в сенсі стратегічного компонента національної

політики в Україні, і, як засвідчують розглянуті в статті дані, в даному напрямі слід вжити системних заходів, спрямованих на підвищення рівня згаданих компетентностей;

4. Аналіз бюджету вільного часу школярів випускних класів м. Івано-Франківськ підводить до думки, що молоді люди ігнорують традиційні медіа ресурси, адже більш як половина опитаних стверджують, що практично не витрачають часу на перегляд телепередач і майже половина респондентів відповіли, що не читають пресу, що може слугувати передумовою для відповідних теоретичних узагальнень про фактичну дисфункцію традиційних медіа, коли мова йде про підліткове покоління;

5. Вивчення жанрових і стильових уподобань учнів випускних класів закладів загальної середньої освіти м. Івано-Франківськ підводить до думки про домінування пріоритетів масової культури, адже унікальні стильові напрями музичного мистецтва, так само як і мистецькі жанри кінематографу, не користуються популярністю поміж опитаних нами респондентів, хоча окремі винятки тут мають місце (наприклад, симпатія до класичного стилю в музиці чи історичних фільмів).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Агамирян Л. В. Досуговые практики как фактор социализации городских и сельских подростков / Л. В. Агамирян // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2015. – Вип. 35. – С. 92-98.
2. Бровко М. Мистецтво в контексті розгортання культурного потенціалу дозвіллевих практик / М. Бровко // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. II Конгрес САУ: тези доповідей, (Харків, 17-19 жовтня 2013 р.). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 525-527.
3. Год в поиске – 2017. Самые популярные темы в 2017 году – Украина. – Режим доступа: <https://trends.google.com/trends/yis/2017/UA/>
4. Давидова Н. Формування нових моделей організації культурно-дозвіллевої діяльності в сучасній Україні / Н. Давидова // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. II Конгрес САУ: тези доповідей, (Харків, 17-19 жовтня 2013 р.). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 547-548.
5. Де хочуть жити українці? // Соціологічна група «Рейтинг» (Rating Group Ukraine). – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/gde_hotyat_zhit_ukraincy.html.
6. Кон И. С. Дружба: 4-е изд. / И. С. Кон // Санкт-Петербург: Питер, 2005. – 330 с.
7. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 256 с.
8. Кон И. С. Психология старшеклассников / И. С. Кон // М.: Просвещение, 1980. – 192 с.
9. Кравченко В. В. Представления о Пограничье и практики их использования / В. В. Кравченко, А. А. Мусиезов, О. А. Филипова. – Вильнюс: ЕГУ, 2012. – 174 с.
10. Мачуліна І. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія вільного часу та дозвілля» для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня зі спеціальності 054 «Соціологія» за освітньо-професійною програмою «Соціологія» / І. Мачуліна. – Кам'янське, ДДТУ, 2017. – 68 с.
11. Омельченко Е. «Жертвы и / или насильники». Феномены подростковой сексуальности в фокусе западных теоретических дискурсов / Е. Омельченко // Научно-исследовательский Центр «Регион»: Государственное учреждение Ульяновского государственного университета. – Режим доступа: <http://region.3ebra.com/resources/books/drug/drug18/>

12. Омельченко Е. Молодежь: открытый вопрос / Е. Омельченко. – Ульяновск: Изд-во «Симбирская книга», 2004. – 184 с.
13. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації: колективна монографія / за ред. Л. Г. Сокур'янської. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2000. – 207 с.
14. Попова И. Старшеклассник – 2006. Жизненные ориентации и настроения; современная семья: родители и дети / И. Попова, С. Романенко, М. Савченко // Вісник Одеського національного університету. (Серія: Соціологія і політичні науки). – Одеса: Астропринт, 2006. – Том 11. – Вип. 10. – С. 89-108.
15. Романенко С. В. Жизненные планы старшеклассников Одессы (по результатам мониторингового исследования) / С. В. Романенко // Український соціологічний журнал: наукове, інформаційне видання. – 2016. – № 1-2. – С. 58-64.
16. Сокур'янська Л. Г. Ценностные ориентации подростковой молодежи пограничья Центральной и Восточной Европы (по результатам международного исследования) / Л. Г. Сокур'янська // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 251-258.
17. Соціологія культури / за ред. О. М. Семашка, В. М. Пічі. – Київ: «Каравела». Львів: «Новий Світ», 2000. – 334с.
18. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении / К. Хаусхофер // Классика геополитики, XX век. – М.: ООО Издательство АСТ, 2003. – С. 227-598.
19. Цимбалюк Н. Концептуальні засади дослідження вільного часу та дозвілля сучасного українського суспільства / Н. Цимбалюк // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. II Конгрес САУ: тези доповідей, (Харків, 17-19 жовтня 2013 р.). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 534-536.
20. Цимбалюк Н. М. Соціологія дозвілля / Н. М. Цимбалюк. – Київ: ДАКККиМ, 2002. – 214с.
21. Agamiryan L. Practices of Leisure of Teenage Youth of Central and Eastern Europe's Borderlands as a Space of Their Value Preferences Realization / L. Agamiryan, L. Sokuryanska // Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies. – 2016. – № 2. – P. 51-65.
22. Charles S. Once Within Borders Territories of Power, Wealth, and Belonging since 1500 / S. Charles. – Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016. – 416 p.
23. Eisenstadt S. N. From Generation to Generation: Age Groups and Social Structure / S. N. Eisenstadt. – London: Routledge & Kegan Paul, 1956. – 357 p.
24. Erikson E. H. Childhood and Society: the Landmark Work on the Social Significance of Childhood / E. H. Erikson. – New York – London: W-W-Norton, 1993. – 448 p.
25. Griffin C. Representations of Youth: the Study of Youth and Adolescence in Britain and America / C. Griffin. – Cambridge, MA, USA: Polity Press, 1993. – 253 p.
26. Hall G. S. Adolescence. Its Psychology and its Relation to Physiology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education: Vol. II. (Digitized by the Internet Archive in 2010 with founding from Open Knowledge Commons and Harvard Medical School) / G. S. Hall. – New York: D. Appleton and Company, 1904. – 809 p.
27. Przybylski A. Large-Scale Test of the Goldilocks Hypothesis: Quantifying the Relations Between Digital-Screen Use and the Mental Well-Being of Adolescents / A. Przybylski, N. Weinstein // Psychological Science. – 2017. – 28 (2). – P. 204-215.
28. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution: 1st Edition / K. Schwab. – New York: World Economic Forum. – 2016. – 184 p.

REFERENCES

1. Agamiryan, L.V. (2015). Dosugovye praktiki kak faktor sotsializatsii gorodskikh i selskikh podrostkov [Leisure Practices as the Factor of Socialization of the Urban and Rural Teenager's]. *Visnik Kharkivskogo natsionalnogo universitetu imeni V.N. Karazina. Seriya «Sotsiologichni doslidzhennia suchasnogo suspilstva: metodologiya, teoriia, metodi»*, 35, 92-98 [in Russian].
2. Brovko, M. (2013). Mystectvo v konteksti rozghortannja kulturnogho potencialu dozvilljevykh praktyk [Art in terms Cultural Potential of Leisure Practices Development]. *Sociologhija ta suspilstvo: vzajemodija v umovakh kryzy – Sociology and Society: Interaction in a Crisis: Proceedings of the II Congress of SAU*. Kharkiv [in Ukrainian].
3. God v poiske – 2017. Samye populiarnye temy v 2017 godu – Ukraina [The year 2017 in search. The most popular topics in 2017 (Ukraine)]. Retrieved from: <https://trends.google.com/trends/yis/2017/UA/> [in Russian].
4. Davydova, N. (2013). Formuvannja novykh modelej orghanizaciji kulturno-dozvilljevoji dijalnosti v suchasniy Ukraini [New Models of Organization of Cultural-leisure Activities Formation in Modern Ukraine]. *Sociologhija ta suspilstvo: vzajemodija v umovakh kryzy – Sociology and Society: Interaction in a Crisis: Proceedings of the II Congress of SAU*. Kharkiv [in Ukrainian].

5. *De khochutj zhyty ukrajinci? [Where do Ukrainians want to live?]*. (2017). Sociologhichna ghrupa «Rejtyng» (Rating Group Ukraine). Retrieved from: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/gde_hotyat_zhit_ukraincy.html [in Ukrainian].
6. Kon, I.S. (2005). *Druzhba: 4-e izd. [Friendship: 4th ed.]*. Saint Petersburg: Piter [in Russian].
7. Kon, I.S. (1989). *Psikhologiiia rannei imosti [Early Adolescence Psychology]*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
8. Kon, I.S. (1980). *Psikhologiiia starsheklassnikov [Psychology of High School Students]*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
9. Kravchenko, V.V., Musiezdov, A.A., & Filipova, O.A. (2012). *Predstavleniia o Pograniche i praktiki ikh ispolzovaniia [Representations about the Borderlands and Practices of their Use]*. Vilnius: EGU [in Russian].
10. Machulina, I. (2017). *Konspekt lekcij z dyscypliny «Sociologhija vilnogho chasu ta dozvillja» dlja zdobuvachiv vyshhoji osvity drughogho (maghistersjkogho) rivnja zi specialnosti 054 «Sociologhija» za osvityno-profesijniju proghramoju «Sociologhija» [The Abstract of the Lectures «The Sociology of the Leisure Time and Dosvillia» (for MA Students of Sociology)]*. Kam'jansjke: DDTU [in Ukrainian].
11. Omelchenko, E. (2018). «Zherty i / ili nasilniki». *Fenomeny podrostkovo seksualnosti v fokuse zapadnykh teoreticheskikh diskursiv [«Victims and / or rapists». Phenomen of Adolescents' Sexuality in the Focus of Western Theoretical Discourses]*. Nauchno-issledovatel'skii Tcentr «Region»: Gosudarstvennoe uchrezhdenie Ulianovskogo gosudarstvennogo universiteta. Retrieved from: <http://region.3ebra.com/resources/books/drug/drug18/> [in Russian].
12. Omelchenko, E. (2004). *Molodezh: otkrytyi vopros [Youth: an open question]*. Ulianovsk: Izd-vo «Simbirskaja kniga» [in Russian].
13. *Pidlitok u velykomu misti: faktory ta mekhanizmy socializacii: kolektyvna monohrafiia [Teen in a Big City: Factors and Socialization Mechanisms: a collective monograph]*. (2000). Kharkiv: Vydavnychyj centr Kharkivskogho nacionalnogho universytetu imeni V. N. Karazina [in Ukrainian].
14. Popova, I., Romanenko, S. & Savchenko, M. (2006). *Starsheklassnik – 2006. Zhiznennye orientacii i nastroeniia; sovremennaia semia: roditeli i deti [Senior Student – 2006. Life orientations and Opinions; Modern Family: Parents and Children]*. *Visnik Odeskogo natsionalnogo universitetu. (Serii: Sotsiologiiia i politichni nauki), II*, 89-108 [in Russian].
15. Romanenko, S.V. (2016). *Zhiznennye plany starsheklassnikov Odessy (po rezultatam monitoringovogo issledovaniia) [Life Plans of High School Students in Odessa (according to the Results of Monitoring Research)]*. *Ukrainskyi sotsiologichnii zhurnal: naukove, informaciiine vidannia, 1-2*, 58-64 [in Russian].
16. Sokurianskaia, L.G. (2015). *Tcennostnye orientacii podrostkovo molodezhi pogranichia Tcentralnoi i Vostochnoi Evropy (po rezultatam mezhdunarodnogo issledovaniia) [Value Orientations of Adolescent youth in the Borderlands of Central and Eastern Europe (according to the Results of an International Study)]*. *Metodologiiia, teoriiia i praktika sotsiologicheskogo analiza sovremennogo obshchestva*, 251-258 [in Russian].
17. Semashko, O.M., & Picha, V.M. (2000). *Sociologhija kuljтуры [Sociology of Culture: Handbook]*. Ljviv: «Novyj Svit» [in Ukrainian].
18. Khauskhofer, K. (2003). *Granicy v ikh geograficheskom i politicheskom znachenii [Borders in their Geographical and Political Significance]*. Klassika geopolitiki, XXI vek. Moscow: OOO Izdatelstvo AST [in Russian].
19. Cymbaljuk, N. (2013). *Konceptualjni zasady doslidzhennja vilnogho chasu ta dozvillja suchasnogho ukrajinsjkogho suspiljstva [Conceptual Foundations of the Leisure Time Study of modern Ukrainian society]*. *Sociologhija ta suspiljstvo: vzajemodija v umovakh kryzy – Sociology and Society: Interaction in a Crisis: Proceedings of the II Congress of SAU. Kharkiv*, 534 - 536 [in Ukrainian].
20. Cymbaljuk, N.M. (2002). *Sociologhija dozvillja [Sociology of Leisure: Handbook]*. Kyjiv: DAKKKiM [in Ukrainian].
21. Agamiryan, L., & Sokuryanska, L. (2016). *Practices of Leisure of Teenage Youth of Central and Eastern Europe's Borderlands as a Space of Their Value Preferences Realization. Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*, 2, 51-65.
22. Charles, S. (2016). *Once Within Borders Territories of Power, Wealth, and Belonging since 1500*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
23. Eisenstadt, S.N. (1956). *From Generation to Generation: Age Groups and Social Structure*. London: Routledge & Kegan Paul.
24. Erikson, E.H. (1993). *Childhood and Society: the Landmark Work on the Social Significance of Childhood*. New York–London: W-W-Norton.
25. Griffin, C. (1993). *Representations of Youth: the Study of Youth and Adolescence in Britain and America*. Cambridge, MA, USA: Polity Press.
26. Hall, G.S. (1904). *Adolescence. Its Psychology and its Relation to Physiology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education: Vol. II. [Digitized by the Internet Archive in 2010 with founding from Open Knowledge Commons and Harvard Medical School]*. New York: D. Appleton and Company, Retrieved from: <https://archive.org/stream/adolescenceitsps002hall#page/n0/mode/2up> [in English].

27. Przybylski A., & Weinstein, N. (2017). Large-Scale Test of the Goldilocks Hypothesis: Quantifying the Relations Between Digital-Screen Use and the Mental Well-Being of Adolescents. *Psychological Science*, 28 (2), 204-215. Retrieved from: <http://doi.org/10.1177/0956797616678438>.

28. Schwab, K. (2016). *The Fourth Industrial Revolution: 1st Edition*, New York: World Economic Forum.

Максимович Ольга Володимирівна

Кандидат філософських наук, доцент

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

76025, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

Maksymovych Olga

Ph.D, Associate Professor

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

57, Shevchenko St., Ivano-Frankivsk, 76025, Ukraine

Email: olgamaksymovych@gmail.com ORCID: 0000-0002-3463-1543

Цитування: Максимович О. В. Вільний час та дозволя підліткової молоді Прикарпатського регіону (за результатами опитування учнів випускних класів закладів загальної середньої освіти) / О. В. Максимович // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 8. – С. 40-50.

Citation: Maksymovych, O.V. (2018). Vilnyi chas ta dozvillia pidlitkovoї molodi Prykarpatskoho rehionu (za rezultatamy opytuvannia uchniv vypusknykh klasiv zakladiv zahalnoi serednoi osvity) [Free and Leisure Time of Teenage Youth in Precarpatian Region (based on the Survey of Students of General Secondary Educational Institutions)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(8), 40-50.

Стаття надійшла / Article arrived: 10.08.2018

Схвалено до друку / Accepted: 25.08.2018

Становлення та розвиток телефонного зв'язку в українських землях Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст.

Шляхов О. Б., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті висвітлено питання виникнення та розвитку телефонного сполучення в українських губерніях Російської імперії в модерний період. Звертається увага на чинники, які посприяли появі наприкінці XIX ст. перших телефонних мереж у таких великих містах як Одеса, Київ, Харків тощо. Підкреслено, що до початку XX ст. телефонні станції вже запрацювали в 23 губернських та повітових містах українських земель.

В наведеному матеріалі охарактеризовано особливості функціонування як урядових, так і приватних телефонних мереж. При цьому звернуто увагу, що кількість телефонних апаратів, особливо в урядових установах, постійно зростала. Автор також зупиняється на питаннях доступності телефону для городян модерної доби, в тому числі з'ясовує вартість користування його послугами, зручність зв'язку тощо. Наголошується, що перш за все телефоном тоді користувалися підприємці, великі торговці, фінансисти, юристи, лікарі, представники правоохоронних структур, діячі органів місцевого самоврядування. Крім того, в статті проаналізовано особливості праці службовців телефонних станцій, зокрема телефоністок. Зазначено, що їх робота була доволі складною, а платня, яку вони отримували, становила в цілому невеликі суми.

Звернуто увагу й на певні проблеми в діяльності телефонних мереж в українських землях імперії Романових – технічні недоліки у царині зв'язку, мала місткість телефонних станцій, висока вартість платні за телефонні послуги тощо. Відповідно, на кожні 100 мешканців царської Росії (станом на 1909 р.) припадало лише 0,1 абонента телефонної мережі. Тоді як, наприклад, у Сполучених Штатах Америки на кожні 100 мешканців припадало 7,6 власників телефонів. Утім підкреслено, що телефон тоді все ж став важливою ознакою становлення в Україні зародків нового, індустріального суспільства. Адже в українському місті кінця XIX – початку XX ст. можна було спостерігати стрімкий розвиток техніки зв'язку та його проникнення в усі сфери життя тогочасного соціуму. Під впливом телефонного сполучення радикально трансформувалося повсякдення людей, їх побут.

Ключові слова: *індустріальне суспільство; міста; телефонний зв'язок; українські губернії*

Formation and development of telephone communication in the Ukrainian lands of the Russian Empire in the late nineteenth and early twentieth centuries.

Shlyakhov O. B., Dniprovsky National University named after Oles Honchar

The article covers the emergence and development of telecommunication in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the modern period. Attention is drawn to the factors that contributed to the emergence in the late nineteenth century. the first telephone networks in such large cities as Odessa, Kiev, Kharkov, etc. It was emphasized that by the beginning of the twentieth century. telephone exchanges have already started working in 23 provincial and county cities of Ukrainian lands.

This article describes the features of functioning of both government and private telephone networks. At the same time, attention was paid to the fact that the number of telephone sets, especially in government institutions, was constantly increasing. The author also dwells on questions of the availability of the phone for the modern city dwellers, including finding out the cost of using his services, the convenience of communication, etc. It is noted that first of all the phone was used by entrepreneurs, large traders, financiers, lawyers, doctors, law enforcement officials, and officials of local self-government bodies. In addition, the article analyzes the peculiarities of the work of the employees of telephone stations, in particular telephone operators. It was noted that their work was rather difficult, and the salary they received was generally small amounts.

The attention was also paid to certain problems in the activity of telephone networks in the Ukrainian lands of the Romanov empire - technical deficiencies in the area of communication, small capacity of telephone stations, high cost of payment for telephone services, etc. Accordingly, for every 100 inhabitants of tsarist Russia (as of 1909) there were only 0.1 subscribers of the telephone network. For example, in the United States, for every 100 inhabitants, 7.6 phone holders accounted for. However, it was emphasized that the phone, however, became an important sign of the emergence in Ukraine of the new, industrialized society. After all, in the Ukrainian city of the late nineteenth and early twentieth centuries. it was possible to observe the rapid development of communication technology and its penetration into all spheres of life of the contemporary society. Under the influence of telephone communication, the everyday life of people, their way of life was radically transformed.

Keywords: *industrial society; cities; phone connection; Ukrainian provinces*

Становление и развитие телефонной связи в украинских землях Российской империи в конце XIX - начале XX в.

Шляхов А. Б., Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

В статье освещены вопросы возникновения и развития телефонного сообщения в украинских губерниях Российской империи в модерный период. Обращается внимание на факторы, которые способствовали появлению в конце XIX в. первых телефонных сетей в таких крупных городах как Одесса, Киев, Харьков и др. Подчеркнуто, что к началу XX в. телефонные станции уже заработали в 23 губернских и уездных городах украинских земель.

В приведенном материале охарактеризованы особенности функционирования как правительственных, так и частных телефонных сетей. При этом обращено внимание, что количество телефонных аппаратов, особенно в правительственных учреждениях, постоянно росло. Автор также останавливается на вопросах доступности телефона для горожан современной эпохи, в том числе выясняет стоимость пользования его услугами, удобство связи и тому подобное. Отмечается, что прежде всего телефоном тогда пользовались предприниматели, крупные торговцы, финансисты, юристы, врачи, представители правоохранительных структур, деятели органов местного самоуправления. Кроме того, в статье анализируются особенности труда служащих телефонных станций, в частности телефонисток. Отмечено, что их работа была довольно сложной, а плата, которую они получали, составляла в целом небольшие суммы.

Обращено внимание и на определенные проблемы в деятельности телефонных сетей в украинских землях империи Романовых - технические недостатки в области связи, малая емкость телефонных станций, высокая стоимость платы за телефонные услуги и тому подобное. Соответственно, на каждые 100 жителей царской России (по состоянию на 1909) приходилось лишь 0,1 абонента телефонной сети. Тогда как, например, в Соединенных Штатах Америки на каждые 100 жителей приходилось 7,6 владельцев телефонов. Впрочем подчеркнуто, что телефон тогда все же стал важным признаком становления в Украине зародышей нового, индустриального общества. Ведь в украинском городе конца XIX - начала XX в. можно было наблюдать стремительное развитие техники связи и его проникновение во все сферы жизни тогдашнего социума. Под влиянием телефонного сообщения радикально трансформировалось повседневности людей, их быт.

Ключевые слова: индустриальное общество; города телефонная связь; украинские губернии

Економічна, політична та соціальна модернізація в Російській імперії в другій половині XIX ст. викликала необхідність радикальних змін в інформаційній сфері діяльності людини. Адже традиційна передача повідомлень вже не могла задовольнити суспільство індустріальної доби. Потреби розвитку торгівлі та промисловості, оперативного вирішення питань управління – все це вимагало покращання комунікацій. Швидкий обмін інформацією ставав нагальною необхідністю перш за все у містах, де були зосереджені адміністративні структури, великі банки, крамниці та промислові підприємства. Все це безпосередньо стосувалося і розвитку систем зв'язку в українських містах імперії Романових в другій половині XIX – на початку XX ст. і, перш за все, телефонного сполучення.

Зазначене питання певним чином вже було предметом наукових студій. Зокрема І. П. Лисенков, Д. Д. Швець, М. Ф. Копп, А. В. Островський, Н. І. Капустіна, В. І. Лазебнік та інші дослідники в своїх розвідках висвітлювали питання виникнення телефонного зв'язку в окремих регіонах українських земель царської Росії [8; 9; 13; 22]. Втім, вищезгадана проблематика в комплексі ще

не вивчалася. Тож спробуємо в даній статті з'ясувати, яким чином відбувалися зміни в розвитку телефонного зв'язку в українських містах імперії Романових у модерний період та, власне, як ці зміни впливали на повсякденне життя їх мешканців, позначалися на їхньому побуті.

Слід підкреслити, що виникнення телефонної мережі в українських містах Російської імперії мало свою певну передісторію. Так, на початку 1881р. міністр пошт і телеграфів Л. С. Маков у доповідній записці імператору зазначав: «Зараз телефонні сполучення запроваджуються в усіх державах, переважно у великих містах, для зручності міських мешканців, а також у менших населених пунктах для громадського користування і для зносин окремих осіб з фабриками, заводами, конторами, що їм належать і подібними приватними закладами; при чому найбільш значна відстань, на якій влаштовуються названі сполучення, лише зрідка перевищує 10 верст» [10, с. 253]. У підсумку урядовець знаходив запровадження телефонного сполучення в імперії «заходом вельми корисним в сенсі спрощення... стосунків», за умови, що телефонне сполучення становило б урядову монополію.

Дійсно, представники уряду небезпідставно вважали, що розвиток телефонного зв'язку суттєво скоротить різного роду затрати (адже повідомлення будуть передаватися значно швидше), а також усуне необхідність у відправленні поштових, зменшить витрати на транспортні перевезення. Тож вже у вересні 1881 р. імператор Олександр III затвердив Положення «Про устрій міських телефонних сполучень», за яким приватні підприємці мали право будувати міські телефонні мережі з комерційною метою. Задля цього вони повинні були отримати дозвіл міністра пошт та телеграфів на влаштування телефону та узгодити відповідний проект з Телеграфним департаментом Міністерства внутрішніх справ. Конcessії на право будівництва телефонних мереж приватні особи або акціонерні товариства отримували від уряду терміном на 20 років.

Відповідна концесія на вищезгаданих умовах була видана 1 листопада 1881 р. Міжнародній компанії телефонів Белла, згідно з якою передбачалося будівництво та експлуатація телефонних мереж у п'яти великих містах царської Росії і в тому числі в Одесі [19, с.745]. Відповідно, 1 липня 1882 р. приватна телефонна мережа запрацювала в цьому причорноморському місті. Центральна телефонна станція розташувалася на Грецькій вулиці. Крім того діяли підстанції на Пересипі, Тираспольській заставі та Карантині. Спочатку в Одесі нараховувалося всього 66 абонентів телефонної мережі, але в 1883 р. їх вже було 232 [10, с. 256]. Абонентська платня при цьому становила достатньо велику суму – 250 крб. на рік.

Незабаром з'ясувалося, що влаштування телефонних мереж було достатньо прибутковою справою. Як повідомляв в 1884 р. директор телеграфів імперії М. Безак, щорічно від кожного міста, де діяла телефонна мережа, зиск скарбниці складав не менше 2 тис. крб. [10, с.259]. Адже слід враховувати, що приватні компанії, які займалися розбудовою телефонних комунікацій, повинні були відраховувати на користь держави 10% платні, яку вони отримували від приватних абонентів та 5% – від платні, яку вносили урядові установи.

Можливо, саме прибутковість телефону і підштовхнула царизм призупинити видачу концесій приватним особам і в 1885 р. ухвалити рішення про будівництво міських телефонних станцій за казенні кошти. При цьому вирішили, що Телеграфне відомство могло влаштовувати відповідну мережу в певному місті лише за отримання заяв не менш як від 50 осіб або установ про

бажання користуватися телефоном. Установка апаратів у приміщеннях абонентів повинна була здійснюватися за кошти скарбниці. Платню за річний абонемент в урядових мережах для кожного окремого міста визначав міністр внутрішніх справ. Утім, остання не повинна була перевищувати 250 крб. якщо абонент мешкав не далі, як у трьох верстах від центральної телефонної станції, та по 50 крб. за кожен додаткову версту понад цю відстань. Абоненти були відповідальні перед урядом за недопущення будь-яких зловживань телефонами, зокрема, могли користуватися встановленими в їх приміщеннях апаратами «для зносин виключно в особистих справах» [10, с. 263]. Передавати телефонні апарати у користування інших осіб суворо заборонялося.

Цікаво, що вперше до будівництва урядової телефонної мережі Головне управління пошт та телеграфів Російської імперії вдалося в 1886 р. у Києві. Адже, як підкреслювали царські урядовці, «потреба в телефонних зносинах виявляється найбільш наполегливо саме в м. Києві» [10, с. 261]. Зрештою, телефон у Києві запрацював 1 квітня 1886 р. Центральна міська телефонна станція розташувалася в центрі Києва, на Хрещатику, №24/26 у будинку поштово-телеграфної контори. У перші роки абонентам ставили телефонні апарати системи Белла, а з 1889 р. – більш зручні телефони Еріксона. Загалом кількість апаратів у Києві до кінця 1886 р. становила 175, в 1890 р. – 340, у 1893р. – 522. Відповідно, кількість абонентів у місті в 1886 р. складала 150 осіб, в 1890 р. – 285, у 1893 р. – 448 [9, с.115–116]. Своєю чергою абонентська платня за користування телефоном у Києві спочатку становила 150 крб. на рік, за умови, якщо абонент знаходився на відстані не більше 3-х верст від центральної станції. І ще по 50 крб. треба було сплачувати за кожен додаткову версту.

Отже, з другої половини 1880-х рр. телефонні мережі в українських містах Російської імперії переважно будувалися за рахунок скарбниці. Так, у жовтні 1888 р. міську телефонну станцію було відкрито у Харкові, в 1890 р. – в Миколаєві, в 1891 р. – у Севастополі, у 1892 р. – у Кременчуці, Керчі та Єлизаветграді, в 1893 р. – у Полтаві та Сімферополі. В 1894 р. телефонну мережу побудували в Чернігові та Ялті, у 1895 р. – у Феодосії, Маріуполі, Катеринославі та Бердянську, у 1896 р. – у Чугуєві, Херсоні, Житомирі та Кам'янець-Подільську, в 1898 р. – в Олександрівську, а в 1899 р. телефон запрацював у Слов'янську Харківської губернії та в Євпаторії [13, с. 22-23].

Таким чином вже наприкінці XIX ст. телефонізація охопила практично всі губернські центри українських земель Російської імперії, а також ще низку достатньо великих міст. При цьому кількість телефонних апаратів (особливо в урядових мережах) постійно зростала. Якщо у 1890 р. у мережах, що були влаштовані урядом, кількість телефонів (в царській Росії в цілому) складала 1165 одиниць, а в приватних мережах 6308, то через 8 років співвід-

ношення тут змінилося на користь перших. В урядових мережах вже функціонувало 14137 телефонних апаратів, а в приватних – 12728 [19, с. 747].

Зазначена тенденція досить виразно проявилася і в розвитку телефонного зв'язку власне в містах українських губерній. Про це наочно свідчить табл. 1, яка відображає кількість абонентів та телефонних апаратів урядової мережі станом на 1 січня 1900 р. [10, с. 271-272].

Таблиця 1

Міста	Кількість абонентів урядової телефонної мережі	кількість телефонних апаратів
Бердянськ	73	73
Єлизаветград	98	103
Житомир	104	104
Кам'янець-Подільськ	74	75
Катеринослав	303	303
Київ	1244	1388
Кременчук	122	137
Маріуполь	142	163
Миколаїв	330	350
Олександрівськ	47	49
Полтава	83	91
Сімферополь	150	156
Слов'янськ	37	43
Харків	1021	1172
Херсон	166	174
Чернігів	62	63

Тож найбільша кількість абонентів урядової телефонної мережі в цей час знаходилася в Києві і нараховувала 1244 особи, а кількість апаратів становила 1388. На другому місці перебував Харків – 1021 абонент та 1172 телефонних апарати. Своєю чергою у Миколаєві ці цифри становили 330 та 350 відповідно. Найменше урядовий телефонний зв'язок серед згаданих міст був розвинутий у Чернігові – 62 абонента та 63 телефонних апарати, Олександрівську – 47 та 49 та у Слов'янську – 37 та 43 відповідно.

Зазначимо також, що починаючи від 1895 р. платня в урядових телефонних мережах була зменшена до 75 крб. у межах двох верст від центральної станції. На приміських лініях значної довжини платня за користування телефоном була від 125 до 150 крб. на рік. Додамо, що посадові особи в службових справах могли користуватися телефоном безкоштовно. Також у 1897р. спеціальною урядовою комісією, створеною під егідою Міністерства внутрішніх справ, був під-

готовлений проект «Статуту телефонного», який визначав загальні правила побудови та умови експлуатації телефонних мереж в імперії.

У зв'язку з цим згадаємо, що система телефонних мереж була тоді прийнята повітряна, будували її переважно на дерев'яних стовпах висотою 13-15 метрів, які встановлювалися вздовж вулиць. Інколи телефонні лінії встановлювалися на дахах будинків на спеціальних залізних стійках (висотою до 13м.), з яких дроти розходилися в приміщення абонентів [20, с. 79]. У якості матеріалу для телефонних ліній спочатку використовувався стальний дріт, а з 1889 р. дроти робили бронзовими. Не випадково, що під час грози заборонялося навіть торкатися телефонного апарату. Отже, мережа доступу являла собою сукупність абонентських однопровідних ліній, які підводилися до центральної станції. Відповідно, кожний абонент мав можливість сполучатися з іншими абонентами не інакше, як через телефонну станцію. У телефонний провід також до-

звоялося включати не більше двох телефонних апаратів одного і того ж абонента.

Передбачалося також, що телефонні апарати встановлюються в приміщеннях, вказаних абонентами, при цьому останні повинні були отримати попередню згоду домовласників «на влаштування необхідних пристроїв для проведення проводів як зсередини, так і зовні тих будинків, де знаходилося їх приміщення» [1, с. 278]. У зв'язку з цим зазначимо, що чимало домовласників відмовляли у дозволі влаштовувати стійки та інші споруди на дахах будинків, що їм належали, або вимагали надмірно велику плату за ці дозволи. Зрештою, у випадку незгоди власника будинку телефон абоненту могли і не встановити. Таким чином пейзаж модерного міста наприкінці XIX ст. дуже швидко доповнила густа мережа телефонних дротів, які тягнулися дахами будинків та висіли на дерев'яних стовпах, а також будинки телефонних станцій, які зазвичай розташовувалися в центральних районах тогочасних українських міст.

Зазначимо також, що з метою задоволення потреб населення у швидкому терміновому зв'язку в губернських центрах та у великих містах запроваджуються переговорні телефонні пункти. Зокрема, у Києві спочатку було встановлено п'ять розмовних пунктів, звідки за 15 коп. (вартість трьоххвилинної розмови) можна було отримати з'єднання з будь-яким абонентом. У свою чергу в чотирьох харківських поштово-телеграфних конторах у 1894 р. також було обладнано телефонні переговорні пункти. А до 1913 р. їх вже було вісім. Платня за розмову протягом 3-х хвилин (не рахуючи часу, необхідного для виклику) становила: з абонентами міської мережі 15 коп., з абонентами інших мереж – 30 коп. «Переговорні пункти» для колективного користування телефоном були тоді влаштовані і в деяких інших великих містах. Додамо, що, як правило, ці пункти працювали в години дії тих установ, де телефони були встановлені.

Потреби городян у телефонному обладнанні задовольняли виключно іноземні фірми – шведська «Л. М. Еріксон», німецька «Сіменс і Гальске», німецько-американська «Н. К. Гейслер», які мали в Російській імперії свої підприємства. Зазначимо, що перші телефонні апарати були дуже великі та важкі (вага до 8 кг) і вішалися на стіну. При цьому мікрофон знаходився внизу апарата. Тож щоб тебе почули, треба було не лише казати дуже голосно, а при цьому ще й нахилитися, перебуваючи таким чином у вкрай незручному становищі [20, с. 9].

Функціонування телефонної мережі забезпечував цілий штат службовців на міських станціях (останні працювали від 8 години ранку до 9 години вечора) – механіків, підсобних робітників, телефоністок. Так, київську телефонну мережу наприкінці XIX ст. обслуговували 37 осіб: начальник, старший механік, молодший механік, 4 наглядача, два майстри з ремонту, 24 телефоністки і 4 постійні робітники. Витрати на їх утримання в 1892 р. становили 18,8 тис. крб. [9, с. 119].

Разом із тим центральну телефонну станцію Херсону, яка розташовувалася в будинку місцевої поштово-телеграфної контори на розі вулиці Витовської та Конторського провулка, обслуговували завідувач, молодший механік Ф. М. Єрмаков, а також наладчик, два робітника та дві телефоністки. Втім, до 1904 р. збільшення в місті кількості абонентів телефонної мережі обумовило розширення штату працівників до 11 осіб [6]. У центральній телефонній станції Катеринослава, яка розташовувалася в будинку по Катерининському проспекту, 92, спочатку працювало 9 співробітників, а на 1913 р. її штат вже складався з начальника, старшого механіка, п'яти молодших механіків та дев'яти телефоністок [3, с. 172].

Втім, в очах городян центральною фігурою в діяльності міських телефонних мереж, від яких залежала якість зв'язку, все ж були саме телефоністки. Слід зазначити, що їх набір здійснювало поштове-телеграфне відомство із числа неодружених дівчат у віці від 18 до 25 років, які повинні були закінчити гімназійний курс і мати достатньо високий зріст, щоб сидючи дотягнутися до верхнього гнізда на панелі комутатора. До того ж вони мали пройти двохмісячну практику. «Телефонні панянки» зобов'язувалися не розголошувати інформацію, яку вони почули під час розмов. Зазначимо також, що телефоністки носили своєрідну уніформу (сукні темного кольору) і мали прибирати волосся доверху, щоб воно не плуталося і не заважало їм працювати.

Праця телефоністок була вельми напруженою. Адже доводилося багато годин поспіль сидіти у душних приміщеннях із залізною гарнітурою мікрофона на грудях, з навушниками, швидко (середня швидкість відповіді телефоністки становила 8 секунд) і безпомилково сполучати абонентів мережі. Працювали вони позмінно. Одна зміна зазвичай тривала шість годин (з 20-ти хвилинною перервою). При цьому в середньому одна телефоністка відповідала

за з'єднання групи від ста до двохсот абонентів. Відповідно, за зміну вона могла здійснювати до 170-200 з'єднань. Найбільше ж навантаження припадало на проміжок часу між 12 та 13 годинами, коли комутатор обслуговував біля 30 розмов [9, с. 117].

Складність праці посилювалася постійним шумом навколо, необхідністю працювати у нічні зміни тощо. Окрім з'єднань, телефоністки також були зобов'язані вести облік кількості розмов абонентів. Заробітна ж плата, яку вони отримували, дорівнювала 30-35 крб. на місяць. За гарну роботу двічі на рік телефоністки могли отримувати премію в розмірі від 6 до 9 крб. [9, с. 122]. До того ж у деяких містах органи самоврядування знаходили можливість ще якимось чином компенсувати складність праці телефоністок. Наприклад, Катеринославська земська управа в 1914 р. ухвалила рішення виділяти телефоністам центральної станції по 120 крб. на рік квартирних грошей [15, с. 6].

Слід також зазначити, що телефоністам суворо заборонялося вступати у будь-які розмови з абонентами. Як відзначалося у відповідних «Правилах», «усі перемовини з центральною станцією здійснюються цілковито ввічливо. За невивічливого поведіння з боку абонента телефоністка мала право припинити з'єднання з абонентом і не відповідати на його наступні виклики, поставивши до відома старшу чергову» [21, с. 3]. З іншого боку, клієнти телефонної мережі, зокрема київської, часто нарікали на повільність відповідей телефоністок, неквапливість з'єднань тощо. Своєю чергою абонентам приватної телефонної компанії Одеси на початку XX ст. доводилося чекати з'єднання по 15-20 хвилин, телефоністки інколи робили зауваження своїм клієнтам або з'єднували їх не з тим абонентом, а також ухилялися від з'єднання зі старшою телефоністкою, яка повинна була приймати відповідні скарги.

Переважаючим чином абонентами тогочасних телефонних мереж (як урядової, так і приватних) були заможні мешканці українських міст, відомі та впливові городяни – фінансисти, великі купці, промисловці, юристи, лікарі, а також представники владних структур та органів місцевого самоврядування. Отже, поява телефону значно полегшила доступ городян до відповідних міських служб, прискорила розвиток підприємництва, ринкових відносин, здійснення фінансових та торговельних операцій, поліпшило діяльність сфери послуг. Зокрема, склад абонентів київсь-

кої урядової мережі наприкінці XIX ст. був наступним: торговельні фірми складали 55 %, різні установи та організації – 12 %, заводи і фабрики – 10 %, приватні квартири – 10 %, всі інші – ще 13% [9, с. 116].

У Катеринославі найбільше телефонних номерів на початку XX ст. (за даними відповідного довідника за 1908 р.) мали крамниці, які поквапилися це зробити в цілях комерції та різні фінансові установи, в тому числі – 56 крамниць, 28 торговельних складів, 9 відділень банків, банківських контор та товариств взаємного кредиту, 14 страхових товариств, транспортних контор та інших агентств, адже їх послуги користувалися найбільшим попитом з боку місцевих споживачів. Значну кількість телефонів у такому індустріальному центрі, яким був Катеринослав, мали промислові підприємства, що суттєво сприяло розвитку ділової активності в місті. Наприклад, телефони в той час у Катеринославі мали 29 заводів, 8 фабрик, 7 млинів, 11 лісових пристаней і складів [8]. Досить щільно катеринославська телефонна мережа охоплювала і сферу послуг, культурно-освітні установи. Так, телефони тоді мали 16 готелів, 4 клуби та міський театр. Телефон було також встановлено в 5 навчальних закладах, розташованих у центральній частині міста. Доступ до телефонів мали практично всі лікарні та приватні лікарі (15 лікарень, 32 лікарів та 2 акушерки), що своєю чергою значно спрощувало отримання мешканцями Катеринослава належної медичної допомоги [8]. Телефони мали і правоохоронні структури, судові та прокурорські органи міста, зокрема 4 нотаріуса та 17 присяжних повірених. Все це значно покращувало побут городян, позитивно впливало на їх повсякдення життя, сприяло зростанню привабливості міста в очах сільських мешканців, в майбутньому потенційних мігрантів до українських міських центрів.

У свою чергу в повітовому Маріуполі телефонний зв'язок раніше за все поквапилися провести у себе місцевий порт, готелі та управління залізниці. Серед перших абонентів телефонної мережі Маріуполя були також купець С. Гоф, іспанський віце-консул Й. Відович, італійський віце-консул та судновласник Е. ді Поллоне, відомий промисловець і громадський діяч Д. Хараджаєв і т. ін.

Зазначимо, що за тогочасними підрахунками пересічний приватний абонент користувався телефонним зв'язком приблизно 200 разів на рік [14, с. 447]. При цьому середня тривалість роз-

мови складала 5 хвилин. Втім, багато хто розмовляв значно більше і частіше. Так, у 1895 р. у Катеринославі найбільше розмов припадало на міське поліцейське управління (2520 перемовин на рік), аптечну крамницю (710 розмов), місцевий банк (400 розмов), а також на одного з представників міської управи – 527 розмов [8]. Зрештою, прибутки скарбниці від експлуатації урядових телефонних мереж досить швидко зростали. Так, дохід київської мережі з 18 тис. крб. у 1886 р. збільшився до 38 тис. крб. в 1892 р., а ще через п'ять років він зріс до 90 тис. крб. [9, с. 119].

Звичайно, у функціонуванні телефонних мереж тоді ще було чимало недоліків. Зокрема, залишала бажати набагато кращого якості телефонного зв'язку. Розмовам абонентів по телефону часто заважав шум у приміщенні або на вулиці. Крім того, зв'язок часто переривався, переважно через пошкодження телефонних ліній. Так, опісля ожеледиці 1900 р. в Одесі була майже повністю зруйнована повітряна телефонна мережа, знищено понад 300 стовпів [22, с. 126-130]. Причиною аварій були також випадки, коли повітряні лінії телефонної мережі в містах перетиналися з контактними дротами електричного трамваю або лініями електропередач. Наприклад, у 1892-1893 рр. у результаті перетинання телефонних та трамвайних дротів і, відповідно, різкого стрибка напруги в київській міській мережі згоріло 120 телефонних пристроїв, а в 1897 р. сталася пожежа на міській телефонній станції [9, с. 117, 119]. Згадаємо також, що для городян можливість спілкування телефоном інколи втрачалася внаслідок крадіжок телефонних дротів, які вже тоді були достатньо поширені.

Втім, поступово робота телефону в українських містах удосконалювалася. Так, з кінця XIX ст. телефонні лінії все частіше робилися двохпровідними. Крім того, на початку XX ст. починають прокладатися підземні телефонні кабелі, задля чого використовувалися трубопроводи з бетону і кабельні колодязі, що повинно було убезпечити телефонні лінії від пошкоджень. Тож вже у 1901 р. у Києві було влаштовано спеціальну кабельну каналізаційну мережу. В Одесі це було зроблено в 1904 р., у Катеринославі – в 1912 р. тощо.

Важливо відзначити, що наприкінці XIX ст. в Україні виник і міжміський телефонний зв'язок. В українських землях царської Росії його було започатковано між Одесою та Миколаєвим у 1893 р. [11, с. 6]. Згодом він продовжував динамічно

розвиватися, зокрема в південних губерніях. Так, на початку XX ст. було запроваджено телефонне сполучення між Одесою та Херсоном, Одесою та Тирасполем, Одесою та Кишиневом. При цьому платня за міжміську розмову по лініях Одеса-Миколаїв та Одеса-Херсон тривалістю три хвилини дорівнювала 50 коп., за відповідну розмову по лінії Одеса-Кишинів складала 60 коп., а Одеса-Тирасполь – 75 коп. [4, с. 32].

У 1909 р. почав функціонувати міжміський телефон, який з'єднав Харків з Катеринославом, Бахмутом і з усіма пунктами Донецького басейну. Підкреслимо, що в цьому випадку йшлося про телефонне сполучення запроваджене приватною фірмою – торговельним домом Н. Феттер і Е. Гінкель, правління якого діяло у Москві [1, с. 67]. Згідно з договором, затвердженим МВС, передбачалося, що за «звичайну розмову тривалістю до 3-х хвилин і за кожні наступні 3 хвилини» по лініях Харків-Катеринославо, Бахмут-Катеринославо, Катеринославо-Павлоград та Харків-Павлоград абонент повинен був сплатити 1 крб. А за міжміські телефонні розмови по лініях Харків-Бахмут, Харків-Краматорськ і Харків-Слов'янськ – 80 коп. За термінову ж розмову вищевказані розцінки подвоювалися. Влаштуючи цей зв'язок, фірма Н. Феттер і Е. Гінкель запевняла, що врахувала «усі зручності абонентів», «чітку передачу і швидкість з'єднання» [1, с. 68]. Зокрема, передбачалося, що абоненти Харківської та Катеринославо-Павлоградської телефонних мереж, які бажали розмовляти міжміським телефоном із власних квартир, могли це здійснювати, «вимагаючи від телефоністки місцевої центральної телефонної станції з'єднання з міжміською станцією». Своєю чергою Катеринославо-Павлоградський адрес-календар того часу повідомляв, що в місті по вул. Харьківській, 3 вже працювала міжміська телефонна станція Акціонерного товариства «Телефон» [5, с. 165].

Необхідно зазначити, що процеси телефонізації українських міст на початку XX ст. все більше охоплювали і повітові центри. При чому до влаштування телефонів у повітах активно долучилися органи земського самоврядування. Адже земці небезпідставно вважали, що телефонний зв'язок у порівнянні з витратами на телеграфні сполучення «давав величезну економію», забезпечував «перевагу в часі», а також усував непотрібні поїздки [14, с. 448]. Треба вказати, що перша земська телефонна мережа в Російській імперії була побудована саме в Україні – у Лебединському повіті на Харківщині в 1899 р. А в

1901 р. розпочала діяльність земська телефонна мережа у Лохвицькому повіті Полтавської губернії [2, с. 690]. При чому до Лохвицької мережі в 1902 р. було приєднано і два міста сусіднього Лубенського повіту. Відповідно, завдяки земському телефону вперше було організовано телефонне сполучення між двома повітовими містами України – Лохвицею та Лубнами.

У тому ж 1902 р. почала функціонувати Бахмутська земська телефонна мережа Катеринославської губернії. При цьому до її створення завзято долучилися місцеві гірничопромисловці. Останні вносили одночасно по 750 крб., а потім щорічно сплачували абонентську платню у 150 крб. Загалом Бахмутська телефонна мережа налічувала 8 станцій, 470 верст телефонних ліній та 90 телефонних апаратів [2, с. 690]. При чому 70 апаратів у своєму розпорядженні мали приватні власники, а 20 – представники земських установ.

Телефонізації повітових міст українських губерній багато в чому посприяло прийняття 15 лютого 1903 р. урядового Положення, яке давало право Бахмутському земству організовувати для всіх бажаючих платні переговори його телефонною мережею, дозволяючи включати в цю мережу і абонентів із відрахуванням на користь скарбниці 3 % з усіх грошових надходжень [10, с. 267]. На цих умовах протягом наступних восьми років Міністерство внутрішніх справ дозволило відкрити земські телефонні мережі у 143 повітах імперії. Наприклад, влада дала дозвіл Катеринославському повітовому земству влаштувати окремі телефонні лінії – Катеринослав-Кам'янське та Катеринослав-Нікополь.

Також 27 червня 1905 р. урядом було ухвалено «Умови влаштування та експлуатації повітових земських телефонних мереж». Цим документом, зокрема, передбачалося, що власники земських телефонних сполучень в екстрених випадках зобов'язувалися надавати свої лінії і станції для безкоштовного користування у службових справах царським чиновникам. Прикладом останнього може слугувати випадок, коли на початку XX ст. поліцейський пристав Брянського заводу в Катеринославі звернувся до місцевого поліцмейстера з проханням дозволити йому «безкоштовні службові переговори Земським телефоном», оскільки припинення злочинів вимагало негайної реакції поліції. Для цього і був необхідний доступ до телефону в місцевості, куди не доходили лінії урядового зв'язку [16, с. 411]. Що, врешті-решт, вищою інстанцією і було санкціоновано.

Разом із тим у роботі земського телефону було чимало недоліків, які піддавалися гострій критиці з боку сучасників. Зокрема, користувачі телефонної мережі звертали увагу на неможливість дотримання черги і часу користування телефоном на земських лініях. «Впливовий абонент завжди отримає лінію і буде розмовляти скільки захоче, а пересічний ніколи не отримає можливості розмовляти і в результаті даремно сплачує абонентську платню, оскільки зазвичай користується телеграфом» [14, с. 446], – обурювалися представники Катеринославського земства на початку XX ст. Більше того, в доповіді Катеринославської управи у 1908 р. наголошувалося: «Як не треба експлуатувати земську телефонну мережу, можна побачити з практики Бахмутського земства, де при 412 абонентах воно має 15 000 крб. щорічно збитків від мережі, а абоненти – лише неприємності» [14, с. 447]. Причини останнього сучасники вбачали у тому, що абоненти в Бахмуті, перебуваючи на відстані менше версти, та абоненти в повіті (на відстані до 150 верст) сплачували за користування телефоном однакову суму – по 150 крб. на рік. Крім того, увага зверталася на те, що домовласник або поміщик користувався телефонним сполученням максимум 200 разів, тобто 10 годин на рік, тоді як завод, управління або технічна контора користувалася телефоном близько 2000 раз і «розмовляли довго, без обмежень часу, приблизно 120 годин на рік, а сплачували всі однаково» [14, с. 447].

І все ж таки у багатьох випадках експлуатація телефонних зв'язків виявилася вельми вигідною, адже за офіційними підрахунками вона давала 28 % прибутку на вкладений капітал [11, с. 18]. До того ж вкрай необхідними були засоби, які б задовольняли потреби у швидкому діловому зв'язку. Тож сучасники наголошували на необхідності розвитку в цій царині саме приватної ініціативи. Наприклад, «Почтово-телеграфный журнал» Російської імперії в 1910 р. зазначав на своїх сторінках: «Необхідно поставити справу на комерційну основу; при цьому не варто забувати, що телефонна служба має справу з живими людьми, а не з літерами та паперами: усякий вимагає повідомлень, тож дві живих істоти очікують якнайшвидшого задоволення їх вимог, бажань тощо...» [17].

Зрештою, не дивно, що в містах України на початку XX ст. продовжували виникати і досить ефективно діяти приватні телефонні мережі. Зокрема це стосується Одеси, де в листопаді 1900 р. у зв'язку із закінченням терміну

концесії, яку свого часу уклала компанія Белла, відбулися торги щодо подальшої експлуатації міського телефону. У підсумку цей своєрідний тендер на наступні 18 років виграв почесний датський консул Г. Ф. Рафалович, який запропонував найменшу абонентську платню – 48 крб. на рік. Наприкінці 1901р. Г. Рафаловичем було утворено Одеське товариство телефонів, яке придбало в центрі міста на вулиці Поліцейській, 34 великий трьохповерховий будинок. Директором розпорядником компанії став інженер Маргуліс. Відповідно, протягом наступних трьох років у місті проводилася всебічна реконструкція телефонного зв'язку, будувалася його кабельна мережа. Зокрема, її місткість в цей час збільшили до 5 тис номерів [22, с. 127], а в 1910 р. її потужності зросли до 10 тис. номерів. При цьому заробітна плата службовців цієї приватної телефонної компанії була достатньо високою: управляючий отримував 21.000 крб. на рік, заступник начальника контори – 12.135 крб., старша телефоністка – 100 крб. на місяць, пересічні «телефонні панянки» – по 50 крб. на місяць [7].

Згодом мережа приватних телефонних ліній в українських містах постійно збільшувалася. Наприклад, у 1907–1908 рр. у Черкасах було проведено конкурс на право розбудови приватної телефонної мережі. В підсумку, за даними української дослідниці Ю. М. Різник, це право виборов електротехнік К. Іванов, який запропонував абонентам платню за користування телефоном у сумі 73 крб. 75 коп. у перший рік його експлуатації та по 25 крб. на рік протягом наступного періоду [18, с. 69]. Загалом станом на 1 січня 1914 р. у Російській імперії в експлуатації знаходилося вже більше 120 концесійних і орендних телефонних мереж [20, с. 10]. Водночас звернемо увагу на те, що користувачам телефонів у приватних компаніях зазвичай доводилося сплачувати більше, ніж абонентам урядових мереж. Так, приватні фірми, на відзнаку від урядового телефону, вимагали платню за встановлення в приміщенні абонента телефонного апарату. Приміром платня за його установку в приватній квартирі «виключно для особистого та сімейного користування абонента» в 1912 р. дорівнювала в Одесі 49 крб. 50 коп. А встановлення також ж апарату для потреб колективного користування (крамниця, підприємство, банк) вже складало 55 крб. [4, с. 31].

Тож доволі висока платня за користування телефоном, за умов низького життєвого рівня

більшості городян, обумовила його відносно незначне поширення серед мешканців українських міст Російської імперії. З іншого боку, мала місце й інша проблема – недостатня місткість міських телефонних мереж, які інколи не могли охопити всіх бажаючих мати телефонний апарат. Нестача телефонів в країні особливо відчувалася в 1910–1914 рр., у період найбільш інтенсивного ділового життя. Так, до 1912 р. у Києві місткість міської урядової мережі (всього 4200 номерів) була вичерпана повністю [9, с.120]. Відповідно, тут на деякий час припинили встановлення нових телефонів. У свою чергу це пояснювалося недостатніми розмірами державних асигнувань на розвиток та вдосконалення телефонних мереж. Не випадково Рада Міністрів імперії в січні 1911 р. констатувала: «Не можна не визнати, що постійне, внаслідок бюджетного обмеження, скорочення кредитів, які запрошує поштове-телеграфне відомство на устрій телефонів, суттєво гальмує в останнє десятиріччя поступальний хід цієї справи» [9, с. 115].

Таким чином не дивно, що станом на 1909 р. на кожні 100 мешканців царської Росії припадало лише 0,1 абонента телефонної мережі. Тоді як у Сполучених Штатах на кожні 100 мешканців припадало 7,6 власників телефонів, в Данії – 3,3, Швеції – 3,1, Норвегії – 2,3, Швейцарії – 2, Німеччині – 1,5, а в Британії – 1,3 [12, с. 121]. Вищезгадана середня цифра поширення телефону в Російській імперії значною мірою віддзеркалює і становище з розвитком телефонного сполучення у містах українських земель. Разом із тим у великих міських центрах України, наприклад у Києві, відповідне співвідношення було вже дещо іншим. Зокрема, в 1912 р. на 100 мешканців Києва припадало 0,9 телефонних апаратів, а в 1914 р. – 1,6 телефонів, перевищуючи таким чином відповідні середні показники в деяких європейських країнах.

Урешті-решт, у той час телефонний зв'язок вже міцно увійшов в повсякденне життя городян. Хоча, звичайно, це торкалося перш за все представників заможних верств міського суспільства українських губерній Російської імперії.

Отже, створення техніки електрозв'язку в XIX ст. стало могутнім прискорювачем прогресу українського суспільства, розвитку міст модерної доби. Технічні інновації відчутно позначалося на зміні стиля життя та побуті городян, а отже і цивілізаційній привабливості тогочасного

міста. Адже розвиток телефонних мереж призвів до покращення діяльності органів міського управління та державного апарату – міських дум і земських структур, губерньського правління, правоохоронних органів, торговельних закладів та фінансових установ, розширював ринок праці, сприяв появі все нових мігрантів і відповідно збільшенню кількості міського населення. Своєю чергою це відчутно впливало на станов-

лення культурного обличчя міст, сприяло зростанню їх ролі в українському соціумі.

Разом із тим недостатня увага царської бюрократії до розвитку телефонного зв'язку та його слабке фінансування, а з іншого боку, прагнення влади постійно контролювати діяльність телефонних мереж, суттєво гальмували поступ цієї вкрай важливої складової індустріального суспільства в Україні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Авчинников А. Календарь-ежегодник «Приднепровье» / А. Авчинников. – Екатеринослав: Тип. М. С. Копылова, 1910.
2. Веселовский Б. История земства за сорок лет: в 4 т. / Б. Веселовский. – СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1909. – Т. 2. – 704 с.
3. Весь Екатеринослав. 1913 год. – Екатеринослав, 1913.
4. Вся Одесса: Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесского уезда на 1912 год.
5. Екатеринославский адрес-календарь. 1915 год. – Екатеринослав: Изд. Губ. тип., 1915.
6. Захаров А. 110 лет телефонной связи в Херсоне / А. Захаров. – Режим доступа: <http://mycity.kherson.ua/avtoryag/zaharov/110let.html>
7. История развития телефонии в Одессе. – Режим доступа: <http://today.vodafone.ua/news/istoriya-razvitiya-telefonii-v-odesse-70.html>.
8. Капустіна Н. І. З історії телефонної мережі на Катеринославщині-Дніпропетровщині з 1880 до 1990-х рр. / Н. І. Капустіна, В. І. Лазебнік, Л. М. Маркова та ін. – Режим доступу: <http://museum.dp.ua/article0335.html>
9. Лысенков И. П. Киевская городская телефонная сеть / И. П. Лысенков // 75 лет Городской телефонной связи. – М.: Связьиздат, 1958. – С. 114-125.
10. Материалы по истории связи в России XVIII – начало XX вв. Обзор документальных материалов. – Л., 1966.
11. Народное хозяйство. – СПб., 1901. – Кн. IX.
12. Озеров И. Х. На новый путь. К экономическому освобождению России / И. Х. Озеров. – М.: Тип. А. И. Мамонтова, 1915. – 336 с.
13. Островский А. В. У истоков телефонной связи России / А. В. Островский // Телефонная связь: прошлое, настоящее, будущее: Материалы пятых научных чтений памяти А. С. Попова. – СПб., 2012.
14. Постановления Екатеринославского уездного земского собрания чрезвычайных и XLIII-й очередной сессий 1908 года. – Никополь: Тип. М. А. Мазанковой, 1909.
15. Постановления Екатеринославского чрезвычайного уездного земского собрания 4 июня 1914 года. – Екатеринослав, 1914.
16. Постановления Екатеринославского уездного земского собрания I очередной сессии и чрезвычайной сессии 12 июня 1915 года. – Екатеринослав, 1916.
17. Почтово-телеграфный журнал. – 1910. – № 2.
18. Різник Ю. М. Діяльність поштових та поштово-телеграфних установ Правобережної України: кадри і клієнти / Ю. М. Різник // Чорноморський літопис. – 2014. – Вип. 9. – С. 65-72.
19. Россия в конце XIX века / под общей ред. В. И. Ковалевского. – СПб.: Тип. Брокгауза и Ефрона, 1900. – 968 с.
20. 75 лет Городской телефонной связи. – М.: Связьиздат, 1958. – 147 с.
21. Список абонентов екатеринославской телефонной сети. – Екатеринослав, 1908.
22. Шве́ц Д. Д. Одесская городская телефонная сеть / Д. Д. Шве́ц, М. Ф. Копп // 75 лет Городской телефонной связи. – М.: Связьиздат, 1958. – С. 126-130.

REFERENCES

1. Avchinnikov, A. (1910). *Kalendar'-ezhegodnik «Pridneprov'e»* [Calendar-yearbook «Pridneprovye»]. Ekaterinoslav: Tip. M. S. Kopylova [in Russian].
2. Veselovskij, B. (1909). *Istorija zemstva za sorok let* [History of the zemstvos for forty years]. (Vols. 1-4). Saint Petersburg: Izd-vo O. N. Popovoj [in Russian].
3. *Ves' Ekaterinoslav* [All of Ekaterinoslav]. (1913). Ekaterinoslav [in Russian].
4. *Vsja Odessa: Adresnaja i spravocnaja kniga vsej Odessy s otделом Odesskogo uезда na 1912 god* [The whole of Odessa: Address and reference book of the whole of Odessa with the department of Odessa county for 1912] [in Russian].
5. *Ekaterinoslavskij adres-kalendar* [Ekaterinoslav address-calendar]. (1915). Ekaterinoslav: Izd. Gub. Tip. [in Russian].

6. Zaharov, A. *110 let telefonnoj svyazi v Hersone [110 years of telephone communication in Kher-son]*. Retrieved from: <http://mycity.kherson.ua/avtoryag/zaharov/110let.html> [in Russian].
7. *Istoriya razvitiya telefonii v Odesse [History of the development of telephony in Odessa]*. Retrieved from: <http://today.vodafone.ua/news/istoriya-razvitiya-telefonii-v-odesse-70.html> [in Russian].
8. Kapustina, N.I., Lazebnik, V.I., & Markova, L.M. et al. *Z istorii telefonnoi merezhi na Katerinoslavshhini-Dnipropetrovshhini z 1880 do 1990-h rr. [From the history of the telephone net-work in Ekaterinoslavschyna-Dnipropetrovsk region from the 1880's to the 1990's]*. Retrieved from: <http://museum.dp.ua/article0335.html> [in Ukrainian].
9. Lysenkov, I.P. (1958). *Kievskaja gorodskaja telefonnaja set' [Kyiv city telephone network]*. 75 let Gorodskoj telefonnoj svyazi – 75th anniversary of municipal telephone communication. Moscow: Svjaz'izdat [in Russian].
10. *Materialy po istorii svyazi v Rossii HVIII – nachalo HH vv. Obzor dokumental'nih materialov [Ma-terials on the history of communication in Russia XVIII – early XX centuries. Review of documentary materials]*. (1966). Leningrad [in Russian].
11. *Narodnoe hozjajstvo [National economy]*. (1901). Saint Petersburg
12. Ozerov, I.H. (1915). *Na novyj put'. K jekonomicheskomu osvobozhdeniju Rossii [On a new path. To the economic emancipation of Russia]*. Moscow: Tip. A. I. Mamontova [in Russian].
13. Ostrovskij, A.V. (2012). *U istokov telefonnoj svyazi Rossii [At the origins of telephone communi-cation in Russia]. Telefon-naja svjaz': proshloe, nastojashhee, budushhee: Materialy pjatyh nauchnyh chtenij pamjati A. S. Popova – Phone connection: past, present, future: Materials of the fifth scientific readings in memory of A. S. Popov*. Saint Petersburg [in Russian].
14. *Postanovlenija Ekaterinoslavskogo uezdnogo zemskogo sobranija chrezvychajnyh i HLIII-j ocherednoj sessij 1908 goda [Decisions of the Ekaterinoslav County Zemstvo Assembly of Extraordinary and XLIII th regular sessions of 1908]*. (1909). Nikol'': Tip. M. A. Mazankovoj [in Russian].
15. *Postanovlenija Ekaterinoslavskogo chrezvychajnogo uezdnogo zemskogo sobranija 4 iju-nja 1914 goda [Decisions of the Ekaterinoslav Extraordinary County Zemsky Assembly on June 4, 1914]*. (1914). Ekaterinoslav [in Russian].
16. *Postanovlenija Ekaterinoslavskogo uezdnogo zemskogo sobranija L ocherednoj sessii i chrezvychajnoj sessii 12 ijunja 1915 goda [Decisions of the Ekaterinoslav County Zemstvo Assembly L regular session and emergency session on June 12, 1915]*. (1916). Ekaterinoslav [in Russian].
17. *Pochtovo-telegrafnyj zhurnal [Postal and telegraphic magazine]*. (1910), 2 [in Russian].
18. Riznik, Ju.M. (2014). *Dijal'nist' poshtovih ta poshtovo-telegrafnih ustanov Pravoberezhnoi Ukraini: kadri i klienty [Activities of postal and postal and telegraphic institutions of the Right-Bank Ukraine: personnel and clients]. Chornomors'kij litopis*. 9, 65-72 [in Ukrainian].
19. Kovalevskogo, V.I. (Ed.). (1900). *Rossija v konce XIX veka [Russia at the end of the XIX centu-ry]*. Saint Petersburg: Tip. Brokgauza i Efrona [in Russian].
20. *75 let Gorodskoj telefonnoj svyazi [75 years of urban telephone communication]*. (1958). Moscow: Svjaz'izdat [in Russian].
21. *Spisok abonentov ekaterinoslavskoj telefonnoj seti [List of subscribers of the Ekaterinoslav tele-phone network]*. (1908). Ekaterinoslav [in Russian].
22. Shvec, D.D., & Kopp, M.F. (1958). *Odesskaja gorodskaja telefonnaja set' [Odessa City Telephone Network]. 75 let Go-rodskoj telefonnoj svjati – 75th Anniversary of the Tchaikovsky Telephone Ser-vice*. Moscow: Svjaz'izdat [in Russian].

Шляхов Олексій Борисович

Доктор історичних наук, професор
Завідувач кафедри української історії та
етнополітики
Дніпровський національний університет імені
Олеса Гончара
49000, Дніпро, пр. Гагаріна, 72

Email: iui601@i.ua ORCID: 0000-0003-0752-4061

Shliakhov Oleksii

Doctor of Historical Sciences, Professor
Head of the Department of Ukrainian History and
Ethnopolitics
Oles Honchar Dnipro National University
72, Haharina Ave., Dnipro, 49000, Ukraine

Цитування: Шляхов О. Б. Становлення та розвиток телефонного зв'язку в українських землях Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст. / О. Б. Шляхов // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 8. – С. 51-61.

Citation: Shliakhov, O.B. (2018). Stanovlennia ta rozvytok telefonnoho zviazku v ukrainskykh zemliakh Rosiiskoi imperii napyrkynsi XIX – pochatku XX st. [Formation and development of telephone communication in the Ukrainian lands of the Russian Empire in the late nineteenth and early twentieth centuries]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(8)*, 51-61.

Стаття надійшла / Article arrived: 29.07.2018

Схвалено до друку / Accepted: 14.08.2018

Новые нефтяные проекты и рациональное использование доходов от них в социально-экономическом развитии населения (2004–2014)

Адыгёзалова Г. Р., Сумгаитский государственный университет (Республика Азербайджан)

Азербайджанская Республика изо дня в день процветает, и в этой связи важность реализуемых в стране проектов и важность государственных программ продолжают расти. Важнейшим моментом является то, что нефтяные доходы теперь более разделены на социальные сферы, а нефтяной капитал превращается в человеческий капитал. Нынешнее международное положение Азербайджана позволяет отдать предпочтение какой-либо полемике или направлению в области внешней политики и обуславливать выбор балансирующего и уравнивающего политического курса. С этой точки зрения Азербайджан является одним из самых важных государств на Кавказе и в Каспийском регионе в целом

Нефтяная политика Азербайджанской Республики считается одной из приоритетных направлений, формирующих и внутренний, и внешний потенциал страны. Одним из основных направлений нефтяной стратегии Гейдара Алиева была транспортировка азербайджанской нефти на мировой рынок. Для долгосрочной защиты интересов Азербайджана в этой области, развития широкомасштабного международного экономического сотрудничества, реализации проекта основного экспортного трубопровода стратегического значения Баку–Тбилиси–Джейхан была проделана большая работа и проведены успешные переговоры. Реализуя поставленные задачи, Азербайджан, с одной стороны, определяет свою модель политического и экономического развития, а с другой – с целью защиты своих национальных интересов, соблюдая принятые международные нормы и правила, налаживает политические, экономические и культурные связи с другими государствами. И это вполне естественно, потому что удовлетворение внутренних, экономических, политических и духовных потребностей любой страны требует от неё налаживания и развития взаимовыгодных связей сотрудничества, проведение внешней политики, отвечающей национальным интересам.

Ключевые слова: экспорт; гарантия; доходы; налоги; мировой рынок; экономическое сотрудничество

New oil projects and rational use of their incomes in the socio-economic development of the population (2004–2014)

Adygozalova G. R., Sumgait State University (Republic of Azerbaijan)

The Republic of Azerbaijan is a prosperous and prosperous country day after day. In this regard, the importance of the projects implemented in the country and the importance of state programs continue to grow. The most important point is that oil revenues are now more split into social spheres, and oil capital turns into human capital. The present international situation of Azerbaijan makes it possible to give preference to any polemic or direction in the field of foreign policy and condition the choice of a balancing and balancing political course. From this point of view, Azerbaijan is one of the most crucial states in the Caucasus and in the Caspian region as a whole

The oil policy of the Republic of Azerbaijan is considered one of the priority directions that form both the internal and external potential of the country. One of the main directions of Heydar Aliyev's oil strategy was the transportation of the Azerbaijani oil to the world market. For long-term protection of Azerbaijan's interests in this area, development of large-scale international economic cooperation, implementation of the project of the main export pipeline of strategic importance Baku-Tbilisi-Jeyhan, a lot of work was done and successful negotiations were conducted.

Realizing the tasks set, Azerbaijan, on the one hand, determines its model of political and economic development, and on the other hand, in order to protect its national interests, following the adopted international norms and rules, establishes political economic and cultural ties with other states. And this is quite natural, because the satisfaction of the internal, economic, political and spiritual needs of any country requires that it establish and develop mutually beneficial cooperation ties, pursue a foreign policy that meets national interests.

Keywords: export, guarantee, revenues, taxes, world market, economic cooperation

Нові нафтові проекти і раціональне використання доходів від них в соціально-економічному розвитку населення (2004-2014)

Адигозалова Г. Р., Сумгаїтський державний університет (Республіка Азербайджан)

Азербайджанська Республіка день у день процвітає, і у зв'язку з цим важливість реалізованих в країні проектів і важливість державних програм продовжують рости. Найважливішим моментом є те, що нафтові доходи тепер більш розділені на соціальні сфери, а нафтовий капітал перетворюється в людський капітал. Нинішнє міжнародне становище Азербайджану дозволяє віддати перевагу якійсь полеміці або напрямку в області зовнішньої політики і обумовлювати вибір балансуєчого і врівноважуючого політичного курсу. З цієї точки зору Азербайджан є однією з найважливіших держав на Кавказі і в Каспійському регіоні в цілому.

Нафтова політика Азербайджанської Республіки вважається одним із пріоритетних напрямків, які формують і внутрішній, і зовнішній потенціал країни. Одним з основних напрямків нафтової стратегії Гейдара Алієва було транспортування азербайджанської нафти на світовий ринок. Для довгострокового захисту інтересів Азербайджану в цій області, розвитку широкомасштабного міжнародного економічного співробітництва, реалізації проекту основного експортного трубопроводу стратегічного значення Баку–Тбілісі–Джейхан була проведена велика робота і проведені успішні переговори. Реалізуючи поставлені завдання, Азербайджан, з одного боку, визначає свою модель політичного і економічного розвитку, а з іншого – з метою захисту своїх національних інтересів, дотримуючись прийнятих міжнародних норм і правил, налагоджує політичні, економічні та культурні зв'язки з іншими державами. Це цілком природно, тому що задоволення внутрішніх, економічних, політичних і духовних потреб будь-якої країни вимагає від неї налагодження і розвитку взаємовигідних зв'язків співробітництва, проведення зовнішньої політики, що відповідає національним інтересам.

Ключові слова: експорт; гарантія; доходи; податки; світовий ринок; економічне співробітництво

Постановка проблеми.

Нефтяная политика Азербайджанской Республики считается одним из приоритетных направлений, формирующих и внутренний, и внешний потенциал страны. Одним из основных направлений нефтяной стратегии Гейдара Алиева была транспортировка азербайджанской нефти на мировой рынок. Для долгосрочной защиты интересов Азербайджана в этой области, развития широкомасштабного международного экономического сотрудничества, реализации проекта основного экспортного трубопровода стратегического значения Баку–Тбилиси–Джейхан была проделана большая работа и проведены успешные переговоры. Только в результате постоянных переговоров Гейдара Алиева с руководителями и правительствами ведущих стран, представителями деловых кругов, руководителями нефтяных компаний стало возможным подписание важных межгосударственных договоров по транспортировке азербайджанской нефти в Турцию [1, 12].

О том, что основной экспортный трубопровод будет полностью проложен, впервые стало известно на встрече 26 апреля 1998 года президентов Азербайджана, Грузии и Турции в Трабзоне. Как результат всего этого, 18 ноября 1999-го года на встрече на высшем уровне ОБСЕ во дворце Чыраган Истамбула был подписан до-

говор о транспортировке сырой нефти по территории Азербайджанской Республики, Республике Грузия и Турции по основному экспортному трубопроводу Баку–Тбилиси–Джейхан. Договор был подписан Гейдаром Алиевым, Эдуардом Шеварднадзе и Сулейманом Демирелем. Для поддержки проекта Баку–Тбилиси–Джейхан и привлечения к этому проекту казахстанской и туркменистанской нефти между Азербайджаном, Турцией, Грузией, Казахстаном и Туркменистаном при заверении США была подписана Стамбульская декларация. Как логическое продолжение этого процесса, 18 сентября 2002-го года в Сангачале началось строительство трубопровода Баку–Тбилиси–Джейхан. «В соответствии с этим, ещё в начале своей политической деятельности господин Ильхам Алиев дал такую оценку своей работе: «Моя политика заключается в том, чтобы делами и практической работой привлечь в Азербайджан зарубежные инвестиции, добиться открытия новых рабочих мест. В моём понимании политика должна быть такой» [2, 54].

Изложение основного материала.

13 июля 2006-го года в турецком городе Джейхан состоялась торжественная церемония открытия самого крупного энергетического проекта XXI века – основного трубопровода имени Гейдара Алиева Баку–Тбилиси–Джейхан. Кроме

того, 3 июля 2007-го года в систему турецких газопроводов был подключён газопровод Баку–Тбилиси–Эрзерум, добываемый из газоконденсатного месторождения «Шахдениз», находящегося в азербайджанском секторе Каспия.

Наряду с технико-экономическим значением, трубопроводы Баку–Тбилиси–Джейхан и Баку–Тбилиси–Эрзерум имеют и большое политическое значение. Нефтяной трубопровод Баку–Тбилиси–Джейхан и газовый трубопровод Баку–Тбилиси–Эрзерум сблизят Азербайджан, Грузию, Турцию и их народы, принесут мир и стабильность в регион, укрепят безопасность и позицию страны в мире, повысят жизненный уровень нашего народа, устранят проблему бедности и безработицы [3, 23].

В результате глубоко продуманной нефтяной стратегии Гейдара Алиева Азербайджан стал первой страной, осваивающей громадный энергетический потенциал Каспийского моря и формирующей качественно новую экономическую модель развития региона, развивающей кавказский транспортный коридор, реализацию проектов INOQEYT, TRASEKA и др.

Таким образом, играющая важную роль в прикаспийском и кавказском регионах страна, превратилась в один из нефтяных центров мира. Сегодня, включая «Контракт века» в Государственный нефтяной фонд страны от продажи нефти и газа поступает более 25 миллиардов долларов прибыли. Это очень большие средства. Всего несколько лет назад весь ВВП Азербайджана составлял 20-25 миллиардов долларов. Все эти средства в прозрачной форме поступают в Нефтяной фонд. Ежегодно в рамках утвержденного бюджета они направляются на реализацию различных проектов, а также осуществляется их трансфер в государственный бюджет [4, 32].

Нефтепровод Баку–Тбилиси–Джейхан – событие чрезвычайного значения. Естественно, что этот нефтепровод и Каспийский газопровод, кроме экономического, имеют еще и политическое значение. Строительство основного экспортного трубопровода является победой дипломатии и новой нефтяной стратегии Гейдара Алиева. Естественно, что нефтяная стратегия, успешно осуществляемая президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым, является прочным фундаментом и источником благополучия народа и сегодня, и в будущем.

Кроме этого, в период осуществления договоров в значительной степени обновлена инфраструктура нефтяной промышленности, обе-

спечено вложение в другие области экономики, создано много новых предприятий, приобретена новая современная технология. Дан новый импульс деятельности банков и развитию страхового бизнеса, сформирована солидная прослойка предпринимателей, умеющей работать в рамках законов цивилизованного общества. Значительно возросла прибыль от налогов, выплачиваемых иностранными компаниями, были открыты тысячи новых рабочих мест в различных промышленных областях и сферах услуг.

От продажи нефти Азербайджан получит миллиарды долларов, что позволит реализовать широкие социальные программы, повысить заработную плату и пенсии, оказать помощь малоимущим семьям, беженцам и инвалидам войны [5, 54].

«20-го сентября 2014 года в Баку была проведена торжественная церемония, посвященная 20-ой годовщине «Контракта века» и закладке основы Южного газового коридора. После церемонии состоялась закладка Южного газового коридора, считающегося цепью трубопроводов природного газа. 17 марта 2015-го года в районе Селим Карской области Турции президенты Азербайджана, Турции и Грузии заложили основы TANAP, который протянется до границы Греции.

Важную составную часть нефтяной стратегии составляет создание многовариантной инфраструктуры трубопровода, обеспечивающей транспортировку большого объема экспортируемого нефти и газа, добываемого совместно с иностранными компаниями, на внешние рынки. Так, в первые годы реализации нефтяной стратегии в первую очередь были перестроены трубопроводы Баку–Новороссийск и Баку–Супса. Важной победой нефтяной стратегии стало функционирование основных трубопроводов Баку–Тбилиси–Джейхан и Баку–Тбилиси–Эрзерум и расширение год от года транспортировки нефти и газа по ним. В результате функционирования этого нового энергетического коридора, соединяющего Каспийское и Средиземное море, широкая транспортировка азербайджанской нефти на международные рынки создала благоприятные условия для осуществления многовариантной экспортной стратегии, а также в несколько раз возрос транзитный потенциал страны» [6, 31].

Этот беспримерный проект, который связан с именем общенационального лидера Гейдара Алиева, осуществлён летом 2006-го года. Тру-

бопровод БТД, являющийся уникальным инженерным сооружением, как один из основных элементов энергетической безопасности, играет незаменимую роль в безопасном и непрерывном экспортировании азербайджанской нефти.

Достаточно отметить, что до сих пор около 265 миллионов тонн азербайджанской нефти было вынесено на мировой рынок. 9 марта 2010-го года было подписано постановление (решения, резолюция) о выдаче санкции на нефтяной проект Чыраг.

За счет увеличивающихся финансовых возможностей государства в стране сложились условия для важных инвестиций, в том числе и для финансирования региональных программ. За последние годы в рамках осуществления государственных программ и мероприятий во всех регионах страны и городе Баку осуществляются различные инфраструктурные проекты, успешно проводится строительство учебных, социальных и других объектов [7, 11].

Выполняются важные работы по повышению уровня жизни и улучшению социального положения народа, решению социальных вопросов, уменьшению бедности. Продолжает расти денежный доход населения.

В результате повышения финансового потенциала страны сложились благоприятные условия для развития ненефтяного сектора. В связи с этим сегодня как приоритетное направление экономического курса, проводимого президентом Ильхамом Алиевым, наряду с развитием нефтяного сектора уделяется большое внимание и ненефтяному сектору. За счет возрастания доходов от нефти, в том числе средств Нефтяного фонда, осуществляется финансирование проектов по созданию важной инфраструктуры и социального направления. Год от года возрастает роль Государственного нефтяного фонда в стимулировании экономического развития страны, финансировании государственных программ и проектов стратегического значения, а также вложений инвестиций в регион.

В условиях успешной реализации национальной нефтяной стратегии год от года расширяется совместная эксплуатация и экспортирование запасов углеводородов, в результате чего происходит ускоренный приток иностранной валюты в страну. По темпам экономического развития Азербайджан занимает одно из первых мест в мире и является инициатором и участником региональных и международных проектов.

Благодаря успешной реализации инфраструктурных проектов и программ регионального развития, формируется прочная база для экономического развития страны. В каждом районе Азербайджана создается инфраструктура, отвечающая новым современным требованиям. Строятся электростанции, проводятся газопроводы и водопроводы, укладываются дороги. Целенаправленные меры, осуществляемые по обновлению и развитию инфраструктур, являются составной частью проводимых социальных мероприятий, осуществляемых для обеспечения удобной, благополучной жизни населения за счет растущей прибыли от нефти. В области социальной политики осуществляются многочисленные мероприятия по улучшению социально-бытовых условий малообеспеченных слоев населения, беженцев, вынужденных переселенцев. Первые средства Государственного нефтяного фонда направлены именно на финансирование этой области. С этой целью президентом Азербайджанской Республики принято несколько указов и государственных программ, согласно которым для беженцев и вынужденных переселенцев на различных территориях строятся жилищные поселки с необходимой инфраструктурой и передаются в их пользование. В конце 2007-го года ликвидирован последний палаточный лагерь Галагаин, расположенный в Сабирабадском районе. Все жители лагеря, состоящие из вынужденных переселенцев, поселены в новых посёлках [8, 23].

Одновременно за счет роста финансовых возможностей страны успешно осуществляются стратегические инфраструктурные проекты международного значения, которые создают условия для модернизации транспортной инфраструктуры не только Азербайджана, но и в целом региона. Одним из этих проектов, финансируемых Государственным нефтяным фондом, является проект по строительству новой железной дороги Баку–Тбилиси–Карс. Наряду с повышением политического авторитета Азербайджана он создаёт в регионе условия для интеграции республики в западном направлении и развития политических и экономических отношений между Азербайджаном, Грузией и Турцией.

Новая железная дорога Баку–Тбилиси–Карс наряду с тем, что является дорогой регионального значения, станет транспортным коридором, объединяющим Азию и Европу. Этот проект будет служить региональному развитию и повышению безопасности в регионе.

В рамках бюджета Нефтяного фонда за счет его средств был повышен уровень жизни беженцев и вынужденных переселенцев, проведено строительство нефтепровода Баку–Тбилиси–Джейхан, водопровода Огуз–Габала–Баку, перестройка Самур–Апшеронской оросительной системы, формирование уставного капитала Азербайджанской инвестиционной компании, а также было обеспечено финансирование государственной программы по получению в 2007–2015-ые годы образования азербайджанской молодежью за рубежом. Одновременно был сделан трансферт большой части средств Фонда в государственный бюджет, и за счет этого обеспечено осуществление проектов социального направления и создание важных инфраструктур. На основании прогнозов, если расходы Фонда будут сохранены на нынешнем уровне, то в ближайшие 5 лет активы Фонда в зависимости от цен на нефть могут перейти за 50 млрд. долларов [9, 45].

Также за счет доходов от нефти сегодня в стране предпринимаются важные меры по повышению кадрового потенциала страны. Как одну из этих мер можно привести утвержденную Президентом Ильхамом Алиевым и финансируемую за счет Государственного Нефтяного фонда «Государственную программу по получению образования в 2007–2015-ые годы азербайджанской молодежью за рубежом». В результате реализации этой программы в стране будут созданы условия для создания кадрового потенциала, отвечающего современным требованиям, повышению уровня образования молодого поколения и доведению его до мировых стандартов. Финансирование этой программы, в первую очередь, за счет средств Государственного нефтяного фонда – один из стратегических шагов по реализации идеи превращения «черного золота» в человеческий капитал [10, 71].

В отчете об индексе прозрачности в управлении природными ресурсами, опубликованном совместно организациями «REVENUEWATCH» и «TRANSPARENCYINTERNATIONAL» в октябре 2010-го, года Азербайджан числился на 9 месте среди 41 страны. В этом отчете за распределение ресурсов фондов и прозрачности иници-

ативы в промышленности по добыче на месторождениях Азербайджан получил максимальные 100 баллов. Как результат успеха национальной нефтяной стратегии, начавшейся с подписания контракта века, были созданы условия для того, чтобы Азербайджан стал лидирующим государством региона, ведущим участником глобальных экономических проектов. Важная работа была проведена по повышению жизненного уровня и социального положения людей, решению социальных вопросов, уменьшению бедности.

Одновременно повышались денежные доходы населения. Азербайджан, стратегически благоприятно расположенный на стыке Европы и Азии, обладающий важным геополитическим положением, имеет свои особенности во всех областях общественно-политической и культурно-духовной жизни. Вместе с тем эта страна отражает и черты, сформированные синтезом восточных и западных ценностей, и успешно интегрирует в мировое сообщество [11, 65].

Выводы

Реализуя поставленные задачи, Азербайджан, с одной стороны, определяет свою модель политического и экономического развития, а с другой – с целью защиты своих национальных интересов, соблюдая принятые международные нормы и правила, налаживает политические экономические и культурные связи с другими государствами. И это вполне естественно, потому что удовлетворение внутренних, экономических, политических и духовных потребностей любой страны требует от неё налаживания и развития взаимовыгодных связей сотрудничества, проведение внешней политики, отвечающей национальным интересам.

Сегодня Азербайджан успешно осуществляет свою нефтяную стратегию. Это ярко проявляется себя и в экономике, и на международной политической арене, и в зарубежных политических связях, во всех вопросах, связанных с решением Нагорно-Карабахского конфликта. Несмотря на то, что Азербайджан всё еще подвергается давлению со стороны определенных сил, он как молодое суверенное государство сможет решить все свои проблемы.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Агамалы Ф. Феномен Баку / Ф. Агамалы. – Баку: OSCAR NPM, 2000. – С. 264-74
2. Управление делами Президента Азербайджанской Республики // Президентская библиотека. – С. 4
3. Гейдар Алиев – основоположник нефтяной стратегии // «Народная газета». – 23.08.2014
4. Шахмар Мовсумов – исполнительный директор Государственного нефтяного фонда // газета Республика. – 19 сентября 2008

5. Рафига Кямалгизы. Успешная нефтяная стратегия // газета «Сес». – 2011. – 4 февраля.
6. Бабаев А. П. От экономического развития до модернизации / А. П. Бабаев // «Огуз эли». – Баку, 2013. – С. 200
7. Мурадов Э. Гейдар Алиев – основоположник нефтяной стратегии / Э. Мурадов // Материалы конференции «Контракт века – фундамент промышленного развития нашей страны», 8 сентября 2014.
8. Надиров А. А. «Азербайджан – знаменосец нефтяной стратегии» / А. А. Надиров, Г. М. Алиев // Возрождение XXI век. – 2004. – № 3. – С. 67-341.
9. Бондаренко О. Ю. Оптимальное накопление капитала в ресурсной экономике: Препринт WP12/2009/06 / О. Ю. Бондаренко, Д. А. Веселов. – М.: Изд. дом Государственного университета Высшей школы экономики, 2009. – 32 с.
10. Лавров Е. И. Экономический рост: теории и проблемы / Е. И. Лавров, Е. А. Капогузов. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2006. – 214 с.
11. Полтерович В. Экономическая политика, качество институтов и механизмы «ресурсного проклятия» / В. Полтерович, В. Попов, А. Тонис // Вопросы экономики. – 2007. – № 6. – С. 4-27.
12. Auty R. M. Resource Abundance and Economic Development / R. M. Auty // World Institute for Development Economic Research. – New York: Oxford Press, 1998. – P. 839-846.

REFERENCES

1. Agamaly, F. (2000). *Fenomen Baku [The phenomenon of Baku]*. Baku: OSCAR NPM
2. Upravlenie delami Prezidenta Azerbajdzhanskoj Respubliki [Office of the President of the Republic of Azerbaijan]. *Prezidentskaja biblioteka*, 4 [in Russian].
3. *Gejdar Aliev – osnovopolozhnik neftjanoy strategii [Heydar Aliyev – the founder of the oil strategy]*. «Narodnaja gazeta», 23.08.2014 [in Russian].
4. Shahmar Movsumov – ispolnitel'nyj direktor Gosudarstvennogo neftjanogo fonda [Shahmar Movsumov - executive director of the State Oil Fund]. *Respublika*, 19 sentjabrja 2008 [in Russian].
5. Rafiga Kjamalgizy. Uspeshnaja neftjanaja strategija [Rafiga Kamalgizi. Successful oil strategy]. (2011). «Ses», 4 fevralja [in Russian].
6. Babaev, A.P. (2013). Ot jekonomicheskogo razvitija do modernizacii [From economic development to modernization]. «Oguz jeli», 200 [in Russian].
7. Muradov, Je. (2014). Gejdar Aliev – osnovopolozhnik neftjanoy strategii [Heydar Aliyev - the founder of the oil strategy]. *Kontrakt veka – fundament promyshlennogo razvitija nashej strany – The contract of the century – the foundation of industrial development of our country: Proceedings of the conference* [in Russian].
8. Nadirov, A.A., & Aliyev, G.M. (2004). Azerbajdzhan – znamenosec neftjanoy strategii [Azerbaijan – the standard-bearer of the oil strategy]. *Vozrozhdenie XXI vek*, 3, 67-341 [in Russian].
9. Bondarenko, O.Ju., & Veselov, D.A. (2009). *Optimal'noe nakoplenie kapitala v resursnoj jekonomike: Preprint WP12/2009/06 [Optimal capital accumulation in the resource economy: Preprint WP12 / 2009/06]*. Moscow: Izd. dom Gosudarstvennogo universiteta Vysshej shkoly jekonomiki [in Russian].
10. Lavrov, E.I., & Kapoguzov, E.A. (2006). *Jekonomicheskij rost: teorii i problemy [Economic growth: theory and problems]*. Omsk: Izd-vo OmGU [in Russian].
11. Polterovich, V., Popov, V., & Tonis, A. (2007). Jekonomicheskaja politika, kachestvoinstitutov i mehanizmy «resursnogo prokljatija» [Economic policy, quality institutions and mechanisms of «resource curse»]. *Voprosy jekonomiki*, 6, 4-27 [in Russian].
12. Auty, R.M. (1998). *Resource Abundance and Economic Development. World Institute for Development Economic Research*. New York: Oxford Press.

Адыгёзалова Г. Р.

Докторант

Сумгаитский государственный университет
AZ5008, Азербайджан, Сумгаит, 43й квартал

Email: rus_rahimli@yahoo.com

Adygozalova G.R.

Doctoral student

Sumgait State University
43rd block, Sumgait, AZ5008, Azerbaijan

Цитирование: Адыгёзалова Г. Р. Новые нефтяные проекты и рациональное использование доходов от них в социально-экономическом развитии населения (2004–2014) / Г. Р. Адыгёзалова // Научно-теоретический альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 8. – С. 62-67.

Citation: Adygozalova, G.R. (2018). Novyie neftnyanie proekty i ratsionalnoe ispolzovanie dohodov ot nih v sotsialno-ekonomicheskom razvitii naseleniya (2004–2014) [New oil projects and rational use of their incomes in the socio-economic development of the population (2004-2014)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(8), 62-67.

Стаття надійшла / Article arrived: 30.07.2018

Схвалено до друку / Accepted: 16.08.2018

Внесок часопису «Киевская старина» в розробку проблем української генеалогії

Колесник О. С., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Зроблено короткий огляд основних історіографічних досліджень стану розвитку української генеалогії другої половини XIX – початку XX ст., історії часопису та наукового спадку істориків, які займалися генеалогічною тематикою. Проаналізовано публікації з проблем генеалогії українських родин (Милорадовичі, Миклашевські, Ломиковські, Кулябки, Горленки, Чарниші, Вишневські, Свічки, Афендики та ін.), що розміщені на сторінках наукового історичного журналу «Киевская старина» (1882–1906). Статті, що містять генеалогічний матеріал, умовно розподілені на п'ять груп: суто генеалогічні нариси; історико-біографічні дослідження з елементами генеалогічних матеріалів; загальноісторичні дослідження з деякими генеалогічними сюжетами; рецензії на генеалогічні праці попередників і сучасників та збірки документів з родинних архівів, опубліковані окремими виданнями; публікації матеріалів родинних архівів з передмовами та примітками до них. Всього було нараховано близько 166 спеціальних статей, нарисів, заміток, оглядів і рецензій, які містять інформацію з тематики, яка нас цікавить.

Встановлено основне коло авторів, які публікували праці на генеалогічну тематику в «Киевской старине» (О. Лазаревський, Г. Милорадович, В. Антонович, В. Модзалевський, І. Новицький, Ф. Ніколайчик, Ф. Терновський, О. Лашкевич, М. Стороженко, О. Дабіжа, О. Маркевич), а також особливості подання ними джерельної інформації, аналізу, фіксації (схеми, поколінні розписи, генеалогічні дерева) та інтерпретації генеалогічного матеріалу.

З'ясовано, що більшість опублікованих на сторінках журналу «Киевская старина» евристичних та аналітичних результатів генеалогічних розвідок, публікацій документів із фамільних архівів вводились до наукового обігу вперше і не втратили власної наукової вартості й зараз.

Ключові слова: сімейна історія; фамільні архіви; родовідні розписи; старшинські роди; рецензії; історико-біографічні дослідження; генеалогічні нариси; генеалогічні таблиці

The contribution of the magazine «Kievan antiquities» to the development of problems Ukrainian genealogy

Kolesnyk O. S., Oles Honchar Dnipro National University

The publications on genealogy, which were published on the pages of the historical journals «Kievan antiquities» (1882–1906), were analyzed. This scientific journal at the end of the 19th century has become the focus of a large amount of genealogy information, contained on pages of about 166 special articles, essays, notes, reviews and reviews.

Most of the articles were devoted to the study of the family history of families, which came from the environment of the Cossacks (Lizoguby, Miloradovich, Miklashevsk, Svecchi, Goluby, Kryzhanovsk, Tomary, Afendiki, Leveny, Lesnicki, Polubotky and other). Articles containing genealogical material are conditionally divided into five groups: purely genealogical essays; historical and biographical research with elements of genealogical materials; general historiographical research with some genealogical subjects; reviews on the genealogical works of predecessors and contemporaries and collection of documents from the family archives, published by separate editions; publication of materials of the family archives with prefixes and notes to them.

The main circle of authors was published, which published works on genealogical topics in the «Kievan antiquities» (O. Lazarev'skyj, G. Myloradovich, V. Antonovich, V. Modzalev'skij, I. Novyckij, F. Nikolajchik, F. Ternov'skyj, O. Dabizha, M. Storozhenko, O. Markevich, O. Lashkevych), as well as features of their submission of source information, analysis, fixation (schemes, generations of paintings, genealogical trees) and interpretation of genealogical material.

It was found out that the majority of heuristic and analytical results of genealogical investigations published on pages of the magazine «Kievan antiquities», publications of documents from family archives were introduced to scientific circulation for the first time and have not lost their own scientific value and now. Among them were letters of credit, registers, lists of gentry, complaints, hetman universals, patents on ranks, imperial decrees, etc.

Keywords: family history; family archives; family tree; Cossack-starlet families; reviews; historical and biographical researches; genealogical essays; genealogical tables

Вклад журнала «Киевская старина» в разработку проблем украинской генеалогии

Колесник О. С., Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

Сделан краткий обзор основных историографических исследований о состоянии развития украинской генеалогии во второй половине XIX – начале XX ст., истории ежемесячника и научного наследия историков, которые занимались генеалогической тематикой. Проанализированы публикации по проблемам генеалогии украинских семей (Милорадовичи, Миклашевские, Ломиковские, Кулябки, Горленки, Чарныши, Вишневы, Свечки, Афендики и др.), размещенные на страницах научного исторического журнала «Киевская старина» (1882–1906). Статьи, содержащие генеалогический материал, условно разделены на пять групп: генеалогические очерки; историко-биографические исследования с элементами генеалогической информации; общеисторические исследования с некоторыми генеалогическими сюжетами; рецензии на генеалогические труды предшественников и современников, сборки документов из семейных архивов, опубликованные отдельными изданиями; публикации материалов семейных архивов, содержащих предисловия и примечания к ним. Всего насчитывается около 166 специальных статей, очерков, заметок, обзоров и рецензий, в которых помещена информация по интересующей тематике.

Установлен основной круг авторов, которые публиковали работы по генеалогической тематике в «Киевской старине» (А. Лазаревский, Г. Милорадович, В. Антонович, В. Модзалевский, И. Новицкий, Ф. Николайчик, Ф. Терновский, А. Лашкевич, Н. Стороженко, А. Дабижа, А. Маркевич), а также особенности изложения ими информации источников, анализа, фиксации (схемы, поколенные росписи, генеалогические древа) и интерпретации генеалогического материала.

Установлено, что большинство опубликованных на страницах журнала «Киевская старина» эвристических и аналитических результатов генеалогических исследований, публикаций документов из фамильных архивов вводились в научный оборот впервые и не потеряли своей ценности и сейчас.

Ключевые слова: семейная история; фамильные архивы; родословные росписи; старшинские роды; рецензии; историко-биографические исследования; генеалогические очерки; генеалогические таблицы

Постановка проблеми.

Надзвичайна популярність на сучасному етапі соціальної історії та поглиблене вивчення історії станових відносин на українських землях протягом XVIII–XIX ст. зумовлюють збільшення інтересу дослідників до міжнародних зв'язків і стосунків у середовищі козацько-старшинської еліти. Ці тенденції роблять необхідним більш поглиблене та широкомасштабне вивчення родоводів відомих фамілій, зокрема й тих, які були вперше оприлюднені для загалу на сторінках періодичних видань, являючи собою результат довготривалих пошуків необхідної інформації істориками та аматорами. Для встановлення поступовості розвитку генеалогії як наукової дисципліни в Україні протягом останньої чверті XIX – початку XX ст., всебічного аналізу праць, створених на основі архівних матеріалів, а також окреслення основного кола дослідників, які працювали в цьому напрямі на українських землях, нагальним стає здійснення історіографічного огляду публікацій журналу «Киевская старина», які містять генеалогічний матеріал, та з'ясування ступеня їх наукової вартості для сучасної історичної науки.

Аналіз досліджень і публікацій.

Дослідження з генеалогії українських магнатсько-шляхетських та козацько-старшинських родів були започатковані ще в середині XIX ст. Як зазначив сучасний український дослідник В. Томазов, саме тоді розпочався науковий етап розвитку цієї науки, який відзначався критичним ставленням до джерельної бази, використанням досвіду європейських істориків для реконструкцій родоводів, розробкою теоретичних питань в галузі сімейної історії [66, с. 128]. У цьому контексті першим істориком, чиї праці містили критику джерельного матеріалу, більшість сучасних українських учених називають Олександра Михайловича Марковича (1790–1865), який з особливою прискіпливістю ставився до документів, що підтверджували шляхетське походження козацької старшини [9, с. 137]. Подібний підхід згодом застосовувався також О. М. Лазаревським (1834–1902), В. Л. Модзалевським (1882–1920) та Г. О. Милорадовичем (1839–1905). Цей перелік фахових істориків та аматорів, які зробили значний внесок у розвиток українського родознавства, може бути продовжений і деякими іншими прізвищами. Ці ж учені у своїх працях першими розпочали історіографічне дослідження проблем розвитку генеалогії та історичної

біографістики, з'ясування кола проблем, з якими зустрічалися пошуковці.

Але процес розвитку української генеалогії не був лінійним, адже історична наука протягом ХХ ст. переживала досить різкі злети й падіння, що значно впливали на формування зацікавленості науковців цією спеціальною історичною дисципліною. Так, різноманітні комісії та комітети, що виникли в Україні після революційних подій 1917 р. займалися, у першу чергу, зберіганням архівів, музеїв, бібліотек та приватних колекцій документів, які могли просто зникнути під час пограбувань поміщицьких маєтків, а не здійсненням нових генеалогічних досліджень чи аналізом розвідок, здійснених попереднім поколінням науковців і оприлюднених на сторінках періодичних видань, зокрема в журналі «Киевская старина».

За часів існування СРСР генеалогію та її напрацювання зазвичай використовували як допоміжний інструментарій для розгляду соціально-економічних явищ та встановлення зв'язків між різними суспільними верствами. Саме на таких особливостях розвитку науки про родознавство у радянський час акцентували увагу читачів автори посібника «Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория», відзначаючи також при цьому, що більшість досліджень генеалогічних розвідок другої половини ХІХ – початку ХХ ст. «свідчили про прагнення дворянства зберегти свої права, обґрунтувати зверхність над іншими класами суспільства давністю і знатністю свого роду»¹ [8, с. 191-192]. Проте, як підкреслювали автори цього навчального посібника, праці О. М. Лазаревського, значна частина яких була опублікована на сторінках часопису «Киевская старина», стояли дещо відокремлено. Дослідника характеризували як людину, яка відносила «з науковою принциповістю до всіляких родовідних легенд українського дворянства» і приділяла «особливу увагу достовірності походження родоначальника» [8, с. 192]. Подібну високу оцінку своїх праць також отримав і В. Л. Модзалевський [8, с. 192-193].

Оцінюючи наукову спадщину радянського часу в галузі вивчення питання розвитку української генеалогії впродовж ХІХ – початку ХХ ст. в цілому та внеску часопису «Киевская старина» у формування родознавства як окремої історичної дисципліни зокрема, слід зауважити, що розвід-

ки з цієї проблематики були поодинокими, стосувались в основному наукового доробку окремих осіб [21] або були приурочені до пам'ятних дат [22; 23; 45]. Подібною ж була ситуація й щодо праць діаспорних учених [53; 54].

Ситуація докорінно змінилась із часу проголошення незалежності України та виникнення нової хвилі інтересу до генеалогії як науки про минуле свого роду в суспільстві. Аналітичні результати вивчення діяльності видатних істориків-генеалогів були представлені у статейних публікаціях Л. І. Горенко [9], Р. Я. Дашкевича [13], В. В. Опанасенко [56], Є. А. Чернецького [67]. У цій статті будуть проаналізовані тематичні публікації з проблем української генеалогії, уміщені на сторінках журналу «Киевская старина».

У рамках історіографічної традиції, яка стосується теми цього дослідження, можна виокремити два блоки наукових праць. Перший з них складають праці, в яких досліджується історія створення й діяльності журналу «Киевская старина». До таких можуть бути віднесені спогади І. Житецького [16] та Г. Лазаревського [38], публікації В. Данилова [12], а також наукові праці Ю. Короткого [23], В. Матях [45; 46] та М. Палієнко [57; 58; 59; 60]. Крім того, у змістовній монографії М. Палієнко «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)» детально розглядався внесок часопису в розвиток історичної науки та суміжних дисциплін. У праці, наприклад, відзначалося, що на сторінках щомісячника «... розроблялися питання, пов'язані з формуванням комплексу спеціальних історичних дисциплін – геральдики, генеалогії, сфрагістики, нумізматики, вексилології, топографії, історичної географії, топоніміки, антропоніміки, іконографії тощо. Публікації «Киевской старины» сприяли накопиченню та систематизації важливого фактичного матеріалу з історії українських родів, гербів, топонімів і т. ін.» [57, с. 112].

До цього ж блоку також можуть бути віднесені й роботи, які стосуються діяльності інших наукових періодичних видань того ж часу. Так, наприклад, монографія А. Животко «Історія української преси» містить відомості не тільки про «Киевскую старину», а й про інші журнали другої половини ХІХ ст. [15].

До другого блоку відносяться роботи, які так чи інакше стосуються аналізу генеалогічних та біоісторичних праць, уміщених на сторін-

¹ Тут і далі переклад автора.

ках «Киевской старины». Слід зазначити, що спеціального узагальнюючого дослідження з цієї теми поки що не існує. Водночас деякі аспекти цього сюжету піднімалися й розроблялися у працях, які стосуються історії генеалогії як науки, її становлення в рамках вітчизняної наукової традиції. Більше того, майже всі автори праць, виконаних у генеалогічному або біоісторичному жанрі українськими істориками, які побачили світ протягом кінця XX – початку XXI ст., спираються зокрема й на матеріали, уміщені в «Киевской старине». Серед них можна назвати роботи С. Білокона [5], В. Воронова [7], Н. Лобко [42], В. Томазова [65; 66], Г. Швидько [68; 69] та ін.

Мета дослідження – проаналізувати найбільш важливі публікації, присвячені проблемам генеалогії, вміщені в журналі «Киевская старина» протягом всього часу його існування (1882–1906), та з'ясувати їх значення в рамках розробки теорії і практики цієї спеціальної історичної дисципліни в підросійській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу.

Одним із періодичних видань, на сторінках якого значна увага присвячувалась проблемам саме української генеалогії, став журнал «Киевская старина», який виходив друком протягом 1882–1906 рр. Його видання стало закономірним наслідком як суспільно-політичних зрушень, що відбувалися в Україні у другій половині XIX ст., так і розвитку історичної науки, який вимагав організації подібного наукового осередку українознавства.

Публікації на сторінках часопису, які містять матеріали з генеалогії, можна умовно розподілити на п'ять груп: 1) суто генеалогічні праці; 2) історико-біографічні дослідження з елементами генеалогічного матеріалу; 3) загальноісторичні дослідження з окремими генеалогічними сюжетами; 4) рецензії на генеалогічні дослідження та збірки документів з родинних архівів, що містять генеалогічний матеріал; 5) археографічні публікації матеріалів родинних архівів із передмовами та примітками укладачів. Більш детально зупинимось на кожній групі та проаналізуємо найбільш змістовні нариси та визначимо їхні головні особливості.

Серед суто генеалогічних досліджень, яких у «Киевской старине» за нашими даними нараховується 32 позиції, передусім, привертає увагу ціла низка статей-нарисів О. М. Лазаревського, опублікована під загальною назвою «Люди Старой Малороссии». У них йдеться про ста-

ровинні козацько-старшинські роди, які з часом стали основою для формування національної еліти – українського дворянства: Милорадовичів [28], Миклашевських та Свічок [29], Марковичів [30], Голубів, Крижановських та Томар [31], Афендиків, Левенців та Лісницьких [33], Бороздн [34], Раковичів, Оболонських та Мануїловичів [35], Лизогубів [27], Жураковських, Носенків-Білецьких та Трощинських [36], Кулябок та Ломиковських [32]. Якщо більш детально проаналізувати загальний підхід О. М. Лазаревського до дослідження проблем історії та генеалогії українських старшинсько-козацьких родів, добре помітний на прикладі публікацій журналу, то можна констатувати досить ретельну роботу їх автора і своєрідні фірмові риси його праць.

По-перше, дослідник, по можливості, намагався подавати всі відомості або, принаймні, гіпотези щодо походження роду та виникнення родового прізвища. Наприклад, уже в одному з перших нарисів серії О. Лазаревський підкреслив, що три брати Милорадовичі (Олександр, Михайло та Гавриїл) перебралися в Малоросію з Сербії близько 1713 р., коли цар Петро I, готуючись до війни з Туреччиною, шукав на підкорених турками територіях агентів, які змогли б організувати боротьбу слов'ян проти мусульман [28, с. 479].

По-друге, в більшості випадків О. Лазаревський подавав доволі детальну інформацію про найбільш відомих представників родів. Прикладом щодо цього може слугувати нарис про рід Ломиковських [32, с. 10-16]. У ньому автор відступив від власного ж правила рівномірно розподіляти увагу між усіма представниками роду. Це було пов'язано з тим, що Іван Васильович Ломиковський (а саме він привабив найбільш пильну увагу дослідника), який служив ще у гетьмана М. Ханенка, згодом був одним із прибічників Івана Мазепи, а пізніше й Пилипа Орлика. Іван Ломиковський навіть полишив українські землі та поїхав услід за І. Мазепою. Згідно з твердженням історика, саме це справило значний вплив на подальшу долю його нащадків, яких невдовзі після цього викликали до Москви (1712, 1715 рр. – згадки про виклики, які вдалося віднайти О. Лазаревському), а вже за правління Петра II знову постало питання про їх «зраду цареві» [32, с. 14].

По-третє, Олександр Лазаревський намагався наводити всі знайдені відомості про чоловіків – нащадків роду, їхнє місце служби та посади. Матеріал з цього питання вміщувався ним не

лише у тексті, а й у поданих у публікаціях по-колінних родовідних розписах.

По-четверте, історик обов'язково подавав інформацію про місце проживання представників старшинсько-козацьких родів та їхні маєтності. При цьому він згадував, коли і за яких обставин рід отримав ці маєтності, а також, якщо вдавалося встановити, наводив певні дані про колишніх їх власників. Цікавим є й той факт, що О. М. Лазаревський також наводив окремі відомості, які більшість науковців того часу свідомо або несвідомо не включала до публікацій з подібної тематики. Наприклад, це згадки в документах про земельні володіння, які роди отримали як посаги за нареченими.

І, нарешті, по-п'яте, і, мабуть, найбільш важливе: після тексту з описом історії роду автор обов'язково уміщував родовідний розпис, де подавав усіх нащадків засновника роду з указівкою років життя, їх службових досягнень (звісно ж, якщо це вдавалося йому встановити) та деяку іншу інформацію [27; 29; 34]. Однак варто відзначити, що це стосується далеко не всіх родів. Так, наприклад, у статті, присвяченій родині Милорадовичів, такий родовідний розпис відсутній [28].

Оформлення Олександром Лазаревським поколінних розписів здійснювалося відповідно до тодішніх досягнень наукової генеалогії, які загалом не втратили своєї вартості й зараз: всі члени роду автором переписувались під порядковими номерами, а справа цифрою зазначалось, чиїми дітьми вони були. Так, наприклад, у родовідних розписах Кулябок і Ломиковських [32] були пронумеровані лише чоловіки цих родів. Також там відображено, які й коли саме посади посідав кожен із них, з якої сім'ї походила його дружина, хто, коли й на підставі яких документів володів тими чи іншими маєтностями. Жінки, які належали до цих родин, також, по можливості, включались О. Лазаревським до розпису, але не були пронумеровані, а лише подавались у порядку старшинства (вони були вписані після своїх братів, але перед племінниками) [31, с. 1, 14-15]. Однак цього не можна сказати про першу публікацію з проблем генеалогії в «Киевской старине» у рамках серії «Люди Старой Малороссии», де йдеться про Лизогубів [27, с. 123-125]. Тут у родовідному розписі вміщено відомості про 28 представників роду. Причому в цьому випадку жінки істориком внесені до єдиної наскрізної нумерації роду і загалом їх нараховується одинадцять. Це ж саме стосується родовідного розпису Миклашевських [29, с. 251-253].

В окремих власних нарисах О. Лазаревський дещо відступав від таких принципів оформлення генеалогічного нарису. Так, у статті про Ломиковських він наголосив, що у Павла Ломиковського (четверте покоління роду) було 7 доньок, але до родовідного списку історик їх взагалі не включив. В окремих випадках учений сам підкреслював можливу неповноту власних розписів [27, с. 124-125].

Характерною є ще одна особливість генеалогічних публікацій О. Лазаревського. Описуючи деякі українські роди, історик обов'язково зазначав, з якими українськими гетьманами вони породичалися. За рахунок цього він, хоч і в дещо завуальованій формі, намагався пояснити причини, завдяки яким цей рід зміг просунутися по службових сходах. Уважний читач, якщо забажає, може помітити, що автор досить негативно ставився до настійливих і дещо нав'язливих намагань породичатися з гетьманами, бо це, на його думку, призводило до появи у старшини відчуття безкарності, яка проявлялася у використанні службових повноважень заради власної вигоди, знущаннях над підлеглими, здирництві (ситуація досить характерна для кінця XVII–XVIII ст.). За таких обставин навряд чи знайшовся б сміливець, який би виступив проти такої впливової особи, як гетьман.

Не можна оминати увагою і той факт, що О. Лазаревський доволі різко критикував козацько-старшинську верству за фальсифікацію нею власних родовідних. Це він яскраво продемонстрував в опублікованому нарисі «Из семейной хроники Берлов (1672–1805)». Тут він розвінчав складену на підставі польських гербовників Ш. Окольського і К. Несецького родовідну цього сімейного клану, згідно з якою Берли започаткували власний родовід ще в 155 р. н. е. [25, с. 102-124] Як зазначив в одній із публікацій В. І. Воронов, «... О. Лазаревський цілком обґрунтовано вважав, що насправді Берли прибули на територію України в середині XVII ст., а першим серед них згадується Іван Берло, воронківський сотник, а згодом переяславський полковий суддя» [7, с. 261].

Якщо підсумувати аналіз генеалогічного доробку О. М. Лазаревського в «Киевской старине», то можна відмітити таке: всі його нариси насичені цитатами й витягами з документів, супроводжуються чіткими посиланнями на використані автором джерела та літературу, його власними коментарями. Слід підкреслити також і ряд моментів, помічених О. Лазаревським, з

якими цілком погоджуються сучасні науковці, які вивчають генеалогію українських козацько-старшинських родів. Переважна більшість представників української старшини та дворянства насправді походили з числа рядового козацтва або навіть селянства; представники цієї соціальної верстви використовували будь-які засоби, аби домогтися швидкого накопичення капіталу, збільшення земельних площ власних володінь, посилення своєї влади над підданими й зрівняння у правах з російським дворянством.

Ряд змістовних генеалогічних досліджень, опублікованих на сторінках «Киевской старини», належить іншим ученим. Так, не менш важливою за нариси О. М. Лазаревського є доволі ґрунтовна стаття І. П. Новицького «Князя Ружинские» [52]. Щодо походження Ружинських автор відзначив той факт, що представники родини перебували на видноті досить нетривалий час наприкінці XVI – на початку XVII ст., але потім рід почав вимирати, а все майно перейшло в чужі руки [52, с. 58]. Як бачимо, автор доволі сміливо розпочав власну працю, відразу підкресливши місце цього роду серед безлічі інших.

Слід зазначити, що І. Новицький, як і О. Лазаревський, досить детально проаналізував джерела з історії роду. Він подав декілька існуючих гіпотез щодо його походження. Зокрема, ним підкреслено, що дослідники «виводять рід Ружинських від Гедиміна; Папроцький предком їх вважав Коріата Гедеміновича, але Окольський, а за ним і Несецький, родоначальником їх признають іншого Гедеміновича, Наримунта» [52, с. 80]. Проте сам О. Лазаревський не вважав факти, наведені польськими істориками, достатніми, аби виводити рід Ружинських від Гедиміна, але в той же час він не піддавав сумніву їх князівське походження. Іван Новицький подав відомості про найбільш відомих представників роду, дані про їхні маєтності та службові посади. До того ж дослідник зазначив і те, що ще один представник роду Євстафій Ружинський був одним із відомих козацьких гетьманів [52, с. 60].

Але, напевно, найбільш вагомим досягненням І. Новицького можна вважати те, що він умістив тут «схему» цього роду, яка насправді являє собою родовідний розпис. У ній узагальнено відомості про 26 його представників, кожен з яких отримав власний порядковий номер. Варто зазначити, що жінки, представниці роду, також були включені істориком до розпису та пронумеровані, а це є свідченням певної специфіки підходу дослідника до матеріалу. У рамках не-

ликої статті учений зміг умістити досить значну інформацію, і це добре видно з тексту, оскільки в ньому є значна кількість посилань на різні джерела (літописи Граб'янки та Самовидця, акти королівства Польського, постанови сеймиків та сеймів, книги воєводств). Цікавим є ще й те, що І. Новицький намагався відстежити навіть перехід маєтностей від одного представника роду до іншого. Наприкінці статті він подав докладні відомості про князя Богдана Михайловича Ружинського, якого також відніс до зазначеного роду, хоча ступінь його спорідненості з іншими членами сім'ї він так і не зміг установити. У цілому ця невелика за обсягом публікація справляє враження серйозного наукового дослідження, яке може вважатись еталонним і взірцевим у генеалогії.

Ще одним змістовним генеалогічним нарисом у «Киевской старине» є стаття О. Лашкевича «Род Вишневеких» [41]. У ньому всього лише на 18 сторінках автор спромігся розкрити історію появи на політичному небосхилі нового дворянського роду, пояснити причини його злету, викласти багатий супровідний матеріал, подати біографії найбільш визначних представників і навіть описати долі деяких представниць роду жіночої статі. Більша частина нарису все ж присвячена засновнику роду Федору Степановичу Вишневецькому, сербу за походженням, який зміг розпочати власну успішну політичну кар'єру ще за часів царя Петра І.

Згідно з автором, головних висот рід досяг завдяки одному щасливому випадку, що стався з ним вже за часів правління Єлизавети Петрівни. Цей випадок змінив не лише долю роду, а й життя значної кількості людей. Одного разу, супроводжуючи транспорт із закордонними винами (а Федір Степанович займався їх поставками до Петербурга ще з часів Петра І), засновник цього роду проїздив через село Чемер на Чернігівщині і побачив там у церкві молодого козака Олексія Розума, який чимось зміг його здивувати. Недовго думаючи, Ф. С. Вишневецький умовив місцевого дядька відпустити хлопця з ним. У Петербурзі молодик познайомився з великою княгинею Єлизаветою Петрівною та відразу ж викликав у неї захоплення власною красою й чарівністю голосу. Далі О. Лашкевич підкреслив, що подальша доля Олексія Григоровича Розумовського «занадто відома, аби потрібно було говорити про неї» [41, с. 76-77]. Автор також висловив подив із приводу того, що нащадки Федора Вишневецького не прагнули досягти того становища, яке

посів їх предок. Виключенням став лише епізод, пов'язаний зі спробою отримати графський титул Іваном Гавриловичем Вишневським. Однак ця ідея провалилася, й останній задовольнився звичайним дворянством [41, с. 81-82].

Привертає увагу ще й той факт, що нарис також містить виписки з домової записної книги. Завдяки їм та наполегливій роботі О. Лашкевича вдалося знайти відомості про 58 представників роду, половина з яких – жінки та їхні діти, а також онуки. Взагалі ж легкий стиль публікації, доступне, логічне й послідовне викладення матеріалу привертають увагу інших спеціалістів із генеалогії до нарисів О. Лашкевича.

Наступна стаття, на яку варто звернути увагу, вміщена у «Киевской старине» за грудень 1887 р. під назвою «Род Лашкевичей и дневник одного из них» написана Ф. Ніколайчиком [51]. Вона є своєрідним генеалогічним оглядом історії цього роду. Цей момент спеціально підкреслила редакція «Киевской старины» в одній із приміток: давно плануючи надрукувати щоденник Степана Івановича Лашкевича, редакція намагалась відшукати матеріали за деякі роки, але, так і не знайшовши їх, вирішила все ж надрукувати архівні матеріали в тому вигляді, в якому вони наявні, та помістити перед тим історію родини Лашкевичів [51, с. 696].

З цієї публікації сучасні дослідники можуть вилучити такі важливі генеалогічні відомості: інформацію про походження самого роду (він, на думку автора, має білоруські корені), перелік маєтностей родини (землі у містечку Погарі, половина млина на річці Брусі, двори в Стародубі, деякі колишні полуботкові маєтки, половини земель прилеглих до сіл Брахлів, Обтень, Новхів), а також дані про родоначальника роду Іллю Лашкевича, його сина Тихона та онука Семена, п'ятьох синів останнього (Карпа, Івана, Артемія, Онисифора, Федора), їх нащадків чоловічої статі та доньок [51, с. 696-716].

Крім того, Ф. Ніколайчик подав знайдені ним матеріали про дружин деяких представників роду Лашкевичів та маєтки, які вони мали, згадав їхніх попередніх чоловіків (але лише в тому випадку, якщо ті вже перебували у шлюбі). Автор також описав один досить цікавий випадок, який стосувався долі жінки та певного свавілля чоловіків. Справа в тому, що Іван Степанович Лашкевич у 1789 р. одружився з Анастасією Петрівною Милорадович, яка за заповітом матері повинна була отримати в разі заміжжя маєток, що у свій час був посагом останньої. Але батько Анастасії так

не бажав його віддавати, що ледве не залишив доньку в дівках. Вона зрештою втекла від нього до своєї бабусі з роду Полуботків і таки вийшла заміж, але без батькового дозволу. За таких обставин інший би пробачив доньці, але Петро Степанович Милорадович вчинив інакше. Він розпочав судову справу про свавільний вихід доньки заміж. Невідомо чим би це закінчилося, але він невдовзі помер, а його донька все ж отримала те, що їй належало, збільшивши тим самим земельні володіння роду Лашкевичів [51, с. 702-703].

Наприкінці статті автор спеціально підкреслив, що для її написання були використані лише деякі фрагменти щоденника Семена Лашкевича. Згідно з ним у цьому джерелі можна знайти й окремі записи з історії населених пунктів Чернігівської губернії. Цінність цього щоденника, на думку Ф. Ніколайчика, полягає в тому, що, незважаючи на поширення різноманітних періодичних видань, автор їх зовсім не використовував, а писав його в оригінальній самобутній формі на основі «власних» спогадів [51, с. 716]. Дослідник зацікавив читачів не лише самим щоденником, а й особисто ним зібраними змістовними даними про рід, сімейні стосунки, долю представників цієї династії та звичайну людську вдачу.

У замітці графа Г. Милорадовича «Родословная дворян и князей Кочубеев» вміщено родовідний розпис та матеріали до біографій майже усіх представників цього знаного роду [47]. Науковий підхід автором реалізовано доволі чітко: ним було знайдено відомості про 46 представників роду, вказані роки їх народження та смерті, наведено відомості про посади, дружин, уведена єдина наскрізна нумерація (це стосується тільки чоловіків, хоча окремі жінки роду також вписані до родовідної), виокремлено 9 поколінь (якщо рахувати від кримського татарина Кучук-Бея, що приїхав в Україну в XVII ст. та прийняв православ'я під іменем Андрія, якого вважають засновником роду дворян і князів Кочубеїв). Публікація налічує лише 5 сторінок, але загалом містить досить змістовний і цінний у науковому відношенні матеріал.

До цієї ж групи також можуть бути віднесені публікації «Стороженки (фамильная летопись)» М. Стороженка [62]; «Роспись рода Горленков, составленная по фамильным родословным и поминальным спискам, грамотам и документам горленковского архива» О. В. Дабіжі [11]; «Марковичи» О. Маркевича [44]; «Генеральный судья Иван Чарныш и его род», «К родословной гетмана Даниила Апостола», «Зеньковский полковник

Василий Шиман и его потомство» В. Модзалевського [48; 49; 49]; «Трощины (к истории мало-русского шляхетства)» О. Лазаревського [4].

До історико-біографічних досліджень з елементами генеалогічного матеріалу, які складають другу групу, можна віднести 64 статті та замітки. Для більшості з них було характерним подання біографічного матеріалу про обрану історичну постать з деякими відсилками до генеалогії родин, які вони представляли. Подібні вкраплення з сімейної історії допомагали краще розкрити претензії на майно та способи накопичення матеріалу, визначити причини обрання деякими з цих осіб професій, до яких вони не мали хисту.

Питання моральних якостей, наявних у верхівки українського суспільства, піднімалось в опублікованій у «Киевской старине» замітці під назвою «Забавная родословная», яка, хоч і не була ним підписана, але, як встановили дослідники, належала О. Лазаревському [17]. У ній Олександр Матвійович подав вірш, який, за його визначенням, належав до пам'яток «викривальної мало-російської літератури» і являв собою їдку сатиру на чиновницьку буржуазію, що поступово виходила на «дворянську стезю, до привілейованого дворянського положення» за допомогою подарунків, підкупів та хабарів [17, с. 224].

Невелика анонімна публікація під назвою «К родословной гетмана Ивана Мазепы» [18] проливає певне світло на походження Івана Мазепи та містить спробу з'ясувати, ким йому доводився Адам Мазепа. Вправно зіставляючи дані, автор доводить, що Адам Мазепа не був батьком Івана. Але тим не менше дослідник не зміг не звернути увагу на одну деталь: у Адама Мазепи, як і у Степана, який вважається батьком українського гетьмана, був лише один син. Більше того, сини обох Мазеп перебували певний час на службі у польського короля. Але було тут невеличкі розбіжності у датах, яке спробував пояснити автор, зазначивши при цьому: «Подождем однако дальнейших розысканий и разъяснений» [18, с. 759].

До третьої групи, тобто загальноісторичних досліджень з генеалогічними сюжетами, входять 38 публікацій, уміщених на сторінках «Киевской старины». В переважній більшості ці дослідження не стосуються сімейної історії, але генеалогічні матеріали в них є своєрідним засобом обґрунтування подій та явищ, описаних автором.

Найбільш яскравим прикладом застосування родовідних даних як допоміжних елементів при вивченні питань соціальної історії в «Киевской старине» слугує стаття Володимира Ан-

тоновича «Паны Ходыки, воротилы городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII ст.» [1]. Автор спробував пов'язати історію роду Ходиків та процес входження представників певних соціальних верств до числа міської аристократії, а також юридичне оформлення останньої. Історик спеціально наголосив, що кожний, хто бажав досягти високого статусу в суспільстві, повинен був відмовитися від правил честі та принести всю свою гідність у жертву власним інтересам і прагненню наживи, використовуючи при цьому шлюб з більш багатими киянами, пропонуючи долі у власних фінансових справах, погрожуючи завдати шкоди авторитету київської влади [1, с. 234-235]. Автором подані не лише генеалогічні відомості, інформація суто біографічного характеру про представників роду, але й розкрита своєрідна еволюція їхнього прізвища: з Кобизевичів на Фіць, з Фіць на Ходиків, з Ходиків на Ходиків-Криницьких. Кожна з таких змін, як вважав В. Антонович, символізувала собою певний етап розвитку та становлення «авторитету» сім'ї [1, с. 236-242].

Пильну увагу В. Антонович приділив найбільш яскравому представнику родини – Василю Ходику. Справа в тому, що саме він, на думку історика, став прикладом того, як «треба» створювати собі ім'я: він обікрав будинок рідного брата, аби здобути хоча б початкову суму грошей для власної справи, одружився на дівчині зі значним посагом (це сталося відразу ж після смерті її батьків від чуми), забрав собі маєтності брата дружини, підробляв документи, розривав раніше укладені домовленості, на всі потрібні посади призначив власних родичів та кумів, в окремих випадках навіть ішов на свідомий і відвертий конфлікт із Костянтином Острозьким, який у цей час був київським воєводою. Згідно з дослідником, син Василя Федір наслідував приклад батька і декілька разів обкрадав своїх двоюрідних братів [1, с. 241]. Однак, як підкреслив Володимир Боніфатійович, за все рано чи пізно доводиться платити. У середині XVII ст. це сталося і з Ходиками, а оговтатись від цього вони не змогли: майно, накопичуване протягом багатьох років, розсіялось, родинні маєтки захопили їхні родичі Криницькі, а самі Ходики змушені були покинути Київ з поляками за часів повстання, очолюваного Б. Хмельницьким, і після 1651 р. згадок про них у середовищі київського міщанства більше не зустрічалось [1, с. 261].

Ця праця В. Антоновича може слугувати не тільки основним матеріалом для соціальної

історії міста Києва другої половини XVI – середини XVII ст., а й для досліджень історії роду Ходиків, генеалогії інших родин (Половців-Рожиновських, Дашковичів, Митковичів, Балик) або окремих історичних осіб. Крім того, публікація є дуже цінним джерелом з історії суспільних відносин, моральних якостей міщанства та формування соціальної верхівки тодішнього суспільства.

Але В. Антонович був не єдиним, хто наводив факти підробки документів. Жорстка позиція О. М. Лазаревського до сфальсифікованих відомостей, про яку вже згадувалось вище, призвела до того, що між ним та нащадками деяких досить відомих козацько-старшинських та дворянських родів виник конфлікт, частково розкритий на сторінках «Киевской старины». Так, наприклад, спадкоємець відомого широким колам Григорія Андрійовича Полетики Іван Полетика спробував заперечити твердження, що родовідна їх сім'я нібито була видумана його прашуром, як це стверджував Олександр Матвійович в одному нарисі. Більше того, останній взагалі доводив, що дворянство Полетики отримали лише в 1787 р. на підставі грамоти польського короля, що також заперечував його опонент. Проте О. Лазаревський не був людиною, яка легко піддавалася впливу громадської думки. Тому й не дивно, що за таких обставин він відповів на звинувачення на свою адресу у замітці під назвою «Поминка предков» [3, с. 158-162]. Тут історик наголосив, що відомості про предків Полетик були внесені до грамоти «під диктовку» самих прохачів, а офіцерські посади для власних синів, як свідчать офіційні документи, подані ним у замітці, Г. А. Полетика намагався купити за кордоном спеціально для того, щоб домогтися nobilitacji своїх нащадків до дворянського стану [3, с. 162].

На окрему увагу заслуговує публікація О. Дабіжі під назвою «Горленки (Очерки Прилуцкой старины). Посвящается княгине Анастасии Александровне Дабиже, рожденной Горленко» [10]. Автор навів гіпотезу про походження роду з Угорщини, а одним із найбільш відомих прашурів сучасних йому Горленків він назвав Лазаря Горленка, який служив у війську Б. Хмельницького. Дослідник також розмістив матеріал про отримані родом маєтності, кількість яких збільшувалась із покоління в покоління. Загалом публікація містить цінний історичний та біографічний матеріал, хоч він і поданий

у контексті соціальної історії певного географічного регіону.

До цієї ж групи можна також віднести публікації в «Киевской старине», в яких генеалогічні відомості про окремі родини подаються в першу чергу як своєрідні «додатки» до історії земель, історії родових маєтностей. Зокрема, це стосується замітки, підписаної псевдонімом Подолянин, під назвою «Старинный южно-русский дворянский род Слупиц и их поместье Куна» [61]. Містечко Куна (нині село Куна Гайсинського району Вінницької області), яке спочатку належало родині Слупиць, було засноване в 1590 р. Автор зазначив, що засновником цього поселення був родоначальник зниклого старовинного шляхетського роду, якого звали Семен Слупиця [61, с. 563-564]. Після смерті Семена воно відійшло його малолітньому синові Тихону, який жив з матір'ю та бабусею, що й стала його опікуншею. Проте останній спокійно володів ним лише декілька років, оскільки шляхтич Петро Свірський тривалий час робив набіги на цей маєток і вимагав передати Куну йому. Однак цього так і не сталося [61, с. 567]. Тихон не залишив по собі нащадків і маєток перейшов, як припустив автор публікації, його тітці Маруші Богданівні з роду Слупиць, після заміжжя Лисогорській, котра четверту частину Куни записала на користь своєї племінниці Гальшки Семенівни Рогозинської. Наступними господарями цього маєтку, згідно з даними автора, стали сини Гальшки (Матвій, Андрій, Микола, Олександр, Симеон, Лаврентій та Костянтин), а також її чоловік Василь. У той самий час частина Куни по жіночій лінії відійшла до Бореївків, Нарбутів, Терлецьких, Свидзинських і Мнішків, а від них перейшла до Ярошинських [61, с. 569-570].

Наприкінці автор зробив досить цікавий висновок: більшість власників Куни мали спільні родинні корені і це дозволяє дослідити спорідненість цілих сімей. На жаль, точно встановити, хто «приховується» під псевдонімом Подолянин як автор цієї публікації, не вдалося, адже так підписувалось до десятка осіб із числа істориків і літературознавців [14, с. 309].

Оскільки мова вже йде про історію родинних маєтків, то в цьому контексті варто згадати статтю вже згаданого раніше О. Лазаревського «Лубенщина и князя Вишневецкие (Матвеем Терентьевичу Симонову)» [26], у якій дослідник спробував з'ясувати, якими ж маєтностями володів рід Вишневецьких у цьому регіоні. Тут генеалогічні дані подавалися автором для з'ясу-

вання ступеня спорідненості членів роду та їхнього права на майно. Подібним чином історик використав матеріали сімейної історії й у замітці «К истории землевладения в Левобережной Малороссии (Сахно-Устимовичи и Апостолы)» [2].

Доволі змістовним є також нарис відомого історика М. В. Стороженка «К истории рода Свечек» [63]. Він був написаний істориком, за його власним зізнанням, із метою продемонструвати, як у XVIII ст. поступово збагачувалась козацька старшина. Тому й не дивно, що найбільше відомостей тут уміщено про Леонтія та Лук'яна Свічок, а саме про накопичення ними капіталу та земельних володінь.

Ще однією заміткою, віднесеною до цієї групи, стала публікація Д. Онацького «К родословной Полуботков» [55]. Дослідник проаналізував складений у 1776 р. синодик, який зберігався на той час у селі Ховзівці (нині в складі В'язенської сільської ради Путивського району Сумської області). Серед суто генеалогічних даних у замітці присутнє посилання на текст самого синодика та авторські «пояснення» щодо деяких представників роду Полуботків, які згадуються у джерелі.

Четверта група, а саме рецензії на генеалогічні дослідження та збірки документів з родинних архівів, що містять генеалогічний матеріал, налічує 11 публікацій, які вийшли з-під пера О. Лазаревського, В. Антоновича, І. Каманіна та В. Горленка.

Серед рецензійних досліджень, насамперед, потрібно згадати критичну замітку О. Лазаревського про двотомну працю Г. Милорадовича «Родословная книга Черниговского дворянства», яку автор вважав цікавим зібранням матеріалу «для истории малороссийского дворянства» [38, с. 46-54]. Особливо важливою, на його думку, була перша частина книги, де були подані переконливі докази про «недавнє походження» значної частини українського дворянства, причому переважно за рахунок набування таких маленьких чинів, як військовий товариш, сотенний отаман тощо. Лише у родинях Борозн та Рубців, на думку дослідника, слід було вбачати єдиних в Україні представників нащадків давньоруського боярства, тоді як всі інші роди походили майже винятково від козацької старшини.

Далі рецензент вказав на деякі помилки й неточності, помічені ним у книзі Г. Милорадовича щодо родів Александровичів, Бородах, а також віднесення її автором окремих родів до тих категорій дворянства, до яких вони насправді не на-

лежали. Олександр Лазаревський також звернув увагу на те, що інколи в родовідній книзі чернігівського дворянства, складеній Г. Милорадовичем, рідні брати були зазначені представниками різних гілок роду у зв'язку з тим, що просто подавали заяви про затвердження їх у дворянстві в різний час. Наприклад, Шираї автором книги були чомусь віднесені до родів іноземного походження, Остряньські взагалі пропущені, відомості про багато родів, на думку рецензента, були далеко неповні. До того ж «Родословная книга Черниговского дворянства» Г. Милорадовича, як підкреслив О. Лазаревський, рясніє деякими помилками, у тому числі й суто друкарськими, які слід було б обов'язково виправити наприкінці видання, оскільки в таких книгах «імена і цифри повинні бути безумовно вірними» [38, с. 54]. Та в цілому цю працю він вважав дуже змістовною і цінною для історичної науки.

Крім того, подібну схвальну оцінку від Лазаревського отримали також і дві інші роботи Г. Милорадовича: «О роде дворян и графов Милорадовичей» (1871) та «Сказание о роде дворян и графов Милорадовичей» (1884) [37].

Проте рецензії на праці колег, що містили генеалогічний матеріал, у складі авторського колективу писав не лише О. Лазаревський. Так, наприклад, В. Б. Антонович у 1884 р. опублікував рецензію на книгу все того ж О. Лазаревського «Сулимовский архив – фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей», яка вийшла друком роком раніше [6]. У ній історик високо оцінив книгу Олександра Матвійовича і відзначив такі важливі моменти: автор збірки вмістив до неї не лише матеріали із родинних архівів названих вище родин, а й документи, що містились у його власному архіві; «монографія», розміщена на початку видання, містила генеалогію родин, біографічні відомості на окремих осіб та 5 фамільних портретів. Оцінюючи значення праці О. Лазаревського, В. Антонович наголосив на тому, що, окрім «даних генеалогічних у сулимовському архіві ми знаходимо численні відомості, дані для відтворення внутрішнього побуту Малоросії і для окреслення суспільних відносин» [6, с. 334].

Авторський колектив «Киевской старины» відзначився також критичними замітками на такі праці: п'ятитомник «Род Шереметевых» О. Барсукова (рецензія І. Каманіна) [19; 20], «Семейство Разумовских» О. Васильчикова (рецензія В. Горленка) [70], «Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской империи»

О. Бобринського (рецензія Г. Милорадовича) [43] та деякі ін.

І, нарешті, до останньої групи належать публікації матеріалів родинних архівів із передмовами та примітками укладачів, яких загалом за підрахунком налічується 20.

Серед подібних тематичних публікацій необхідно, насамперед, згадати роботу П. О. Терновського «Семейная хроника и воспоминания Бориса Ивановича Куракина (род. 1676 г., ум. 1727 г.)» [62]. Вона містить рецензію на спогади князя Куракіна, що вийшли друком у Києві в 1884 р., а також самі «записки» зі «власноручними приписками та поправками автора». Однак автор досить оригінально (як для рецензії) подав матеріал: він спочатку навів відомості про походження Бориса Ивановича (вивівши початок роду Куракіних від литовських князів Гедиміновичів, а засновником роду вказав Андрія Кураку). Потім ним уміщена інформація про рід його матері – князів Одоєвських, наближених до царського сімейства [62, с. 107]. Пилип Терновський наголосив на тому, що й інші представники роду мали не менш значні родинні зв'язки: князь Борис, його брати, сестри та діти породичались із представниками таких відомих сімейств, як Лопухіни, Урусови, Апраксіни, Голіцини, Бутурліни та ін. [62, с. 107]

Взагалі ж сам П. Терновський доволі високо оцінив спогади Б. І. Куракіна, професійно проаналізував це видання й подав окремі нові генеалогічні відомості, які, безумовно, лише збільшили наукову вагу цієї публікації та підтвердили факт того, що сімейні зв'язки родини Куракіних у багатьох випадках відігравали вагому, а іноді й вирішальну роль у житті багатьох людей.

Огляд О. Лазаревського «Сулимовский фамильный архив» [39] також містить деякі відомості генеалогічного характеру. Спершу в ньому подані біографічні відомості про Івана Сулиму, який у 1628 р. був гетьманом запорозьких козаків. Далі – про Федора Сулиму, який отримав землі на лівому березі Дніпра (до цього він мешкав на Правобережжі). Лише потім подано характеристику їхньому сімейному архіву. Що стосується Федора Сулими, то він, на думку історика, «створив» собі статус у тодішньому суспільстві, видавши власну доньку заміж за одного з синів гетьмана І. Самойловича [39, с. 293]. Згодом один із п'яти його синів одружився на сестрі Павла Полуботка. Це, на думку О. Лазаревського, ще раз переконує в тому, що зв'язки у той час вирішували практично все.

Накопиченням сімейного архіву, на думку дослідника, почав займатися ще Іван Федорович Сулима, а продовжив цю справу його син Семен. Проте, як зазначив автор, більшість матеріалів архіву датується кінцем XVIII ст., коли володарем Сулимивки став середній син переяславського полковника Яким, який отримав непогану освіту. Спочатку він навчався в Київській академії, потім у Петербурзі в сухопутному шляхетському корпусі, який закінчив із відзнакою. Згідно О. М. Лазаревського, архів складався з трьох відділів: 1) поземельні акти, тобто гетьманські універсали та купчі записи, 2) уривки з судових справ; 3) приватне листування [39, с. 294]. Найбільше документів містив саме третій розділ. Крім матеріалів, що належали роду Сулим, до їх архіву увійшла значна частина ще трьох приватних колекцій: Єсимонтовських, Скоруп та Войцехівських [39, с. 295].

Архів включав, безсумнівно, цінні джерела для дослідження генеалогії, а оглядова стаття О. Лазаревського може бути використана як допоміжний матеріал при вивченні родоводу Сулим та споріднених із ним родів. Проте сам О. Лазаревський на цьому не спинився, оскільки дещо пізніше ним була написана ще одна подібна праця про фамільні зібрання – «Галагановский фамильный архив» [24].

Є ще один момент, на який варто звернути увагу. Пов'язаний він зі все тим же О. Лазаревським: саме завдяки йому на сторінках журналу «Киевская старина» друком з'явилося декілька значних збірок документів із фамільних зібрань, переважна більшість яких уводилась до наукового обігу вперше.

Висновки.

Отже, загалом значна частина тематичних статей на сторінках «Киевская старина» є досить ґрунтовними і змістовними генеалогічними дослідженнями. О. М. Лазаревський, В. Б. Антонович та ряд інших українських істориків для їх написання використовували переважно сімейні (фамільні) архіви, власні колекції документів, мемуарні твори, спогади сучасників, актові джерела часів Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московської держави (привілеї, жалувані грамоти, положення, списки шляхти, реєстри, скарги), а також найважливіші праці інших істориків, які займалися вивченням генеалогії та історії окремих старшинсько-козацьких, дворянських родин та біографій деяких їх представників. Практично кожен автор опублікованих у «Киевской старине» таких статей і заміток подавав відомості

генеалогічного характеру, майже виключно спираючись на нові, раніше невідомі джерельні дані. Практично кожна теза у цих ґрунтовних працях супроводжується ретельно перевіреною інформацією. Всі автори намагалися слідувати принципу: якщо не можеш щось довести, то запропонуй власну гіпотезу або обґрунтуй власну точку зору щодо цього. Намагаючись умістити максимум інформації у невеликій публікації, дослідники досить чітко систематизували матеріал, подавали родовідні розписи родів, а потім уміщували більш детальну описову інформацію з історії того чи іншого роду.

Підбиваючи підсумок, можна з упевненістю стверджувати, що часопис «Киевская старина» є місцем зосередження доволі значної кількості генеалогічної інформації, уміщеної на сторінках близько 166 спеціальних статей,

нарисів, заміток, оглядів і рецензій. Родовідні розписи та детальні відомості про окремих осіб, подані в різних за наповненістю публікаціях, можуть стати у нагоді й сучасним дослідникам, які розробляють не лише генеалогічні та історико-біографічні сюжети й аспекти, а й тим, хто власну увагу зосередив на питаннях геральдики, археографії, соціально-станової історії, майнового і спадкового права. Більше того, реалії сучасної України дозволяють говорити про те, що науковий доробок істориків, які на зламі XIX – XX ст. активно рухали розвиток генеалогії вперед, що зокрема й чітко відобразилось на сторінках «Киевской старины», допоможе здійсненню модернізації науково-дослідних процесів у галузі цієї спеціальної історичної дисципліни.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Антонович В. Паны Ходьки, воротилы городского самоуправления в Киеве / В. Антонович // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 233-261.
2. А. Л. [Лазаревський О.] К истории землевладения в Левобережной Малороссии (Сахно-Устимовичи и Апостолы) / О. Лазаревський // Киевская старина. – 1892. – № 9. – С. 410-414.
3. А. Л. [Лазаревський О.] Поминка предков / О. Лазаревський // Киевская старина. – 1902. – № 3. С. – 158-162.
4. А. Л. [Лазаревський О.] Трощины (к истории малорусского шляхетства) / О. Лазаревський // Киевская старина. – 1893. – № 11. – С. 321-324.
5. Білокінь С. Про національну аристократію України / С. Білокінь // Розбудова держави. – 1992. – № 1. – С. 55-60.
6. В. А. [Антонович В.] Рец. Сулимовский архив – фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей / В. Антонович // Киевская старина. – 1884. – № 10. – С. 332-336.
7. Воронов В. І. О. М. Лазаревський як дослідник української генеалогії та історичної біографістики / В. І. Воронов // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 249-273.
8. Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория / Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (отв. ред.) и др. – Київ: Наукова думка, 1988.
9. Горенко Л. Генеалогія українського шляхетства: історіографія та джерела (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / Л. Горенко // Українська культура. – 2010. – № 2. – С. 134-141.
10. Дабижа А. В. Горленки (Очерки Прилуцкой старины). Посвящается княгине Анастасии Александровне Дабиже, рожденной Горленко / А. В. Дабижа // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 237-268; № 10. – С. 199-232.
11. Дабижа А. В. Роспись рода Горленков, составленная по фамильным и поминальным спискам, грамотам и документам горленковского архива / А. В. Дабижа // Киевская старина. – 1886. – № 6. – С. I-XII.
12. Данилов В. В. Литературные поминки / В. В. Данилов // Исторический вестник. – 1907. – № 7. – С. 205-216.
13. Дашкевич Я. Р. Дослідницькі проблеми української генеалогії / Я. Р. Дашкевич // Знак. – 1995. – Лютий. – № 9. – С. 6-7.
14. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – XX ст.) / О. І. Дей. – Київ: Наукова думка, 1969.
15. Животко А. Історія української преси / А. Животко. – Київ, 1999.
16. Житецький І. Перші роки «Киевской старины» та М. І. Костомаров / І. Житецький // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 112-113.
17. Забавная родословная (Рисунок и стихи к ней) // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 223-225.
18. К родословной гетмана Ивана Мазепы // Киевская старина. – 1886. – № 12. – С. 757-759.
19. Каманин И. Рец.: Барсуков Александр. Род Шереметевых. Кн. I-IV / И. Каманин // Киевская старина. – 1885. – № 10. – С. 319-323.
20. Каманин И. Рец.: Барсуков Александр. Род Шереметевых. Кн. V / И. Каманин // Киевская старина. – 1888. – № 6. – С. 59-62.
21. Коваленко О. Б. В. Л. Модзалевський як історик України / О. Б. Коваленко // УГЖ. – 1972. – № 4. – С. 121-123.
22. Коваленко О. Б. Чернігівська архівна комісія (До 80-річчя з дня заснування) / О. Б. Коваленко // УГЖ. – 1976. – № 12. – С. 121-125.

23. Короткий Ю. А. З історії створення першого історичного журналу на Україні (До 90-річчя виходу в світ першого номеру журналу «Киевская старина») / Ю. А. Короткий // УІЖ. – 1972. – № 1. – С. 125-127.
24. Лазаревский А. Галагановский фамильный архив / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 452-469.
25. Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672 – 1805) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1899. – № 1. – С. 102-124.
26. Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецкие (Матвею Терентьевичу Симонову) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1896. – № 1. – С. 115-127; № 2. – С. 209-229; № 3. – С. 334-357.
27. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии (Лизогубы) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 101-125.
28. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии (Милорадовичи) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С. 479-498.
29. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии (Миклашевские, Свечки) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 243-258.
30. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии (Марковичи) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – № 1. – С. 51-82.
31. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии (Голубы, Крыжановские, Томары) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – № 5. – С. 1-20.
32. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии (Кулябки, Ломиковские) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 1-16.
33. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии (Афендики, Левенцы, Лесницкие) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1886. – № 7. – С. 443-455.
34. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии (Бороздны) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1887. – № 6-7. – С. 379-384.
35. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии (Раковичи, Оболонские, Мануиловичи) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1887. – № 8. – С. 627-635.
36. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии (Жураковские, Носенки-Белецкие, Трошинские) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1888. – № 11. – С. 364-373.
37. Лазаревский А. Рец.: [Милорадович Г. А.] О роде дворян и графов Милорадовичей; Сказание о роде дворян и графов Милорадовичей / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – № 10. – С. 331-332.
38. Лазаревский А. Рец.: Родословная книга Черниговского дворянства. Изд. гр. Г. А. Милорадовича: В 2 т. / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1902. – № 4. – С. 46-54.
39. Лазаревский А. Сулимовский фамильный архив / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 11. – С. 292-295.
40. Лазаревский Г. Київська старина: Спогади / Г. Лазаревский // Українська література. – 1943. – № 7. – С. 140-149.
41. Лашкевич А. Род Вишневецких / А. Лашкевич // Киевская старина. – 1887. – № 5. – С. 73-91.
42. Лобко Н. В. Внесок В. Л. Модзалевського в розвиток української генеалогії: методика складання родоводів українського дворянства / Н. В. Лобко // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип. V. – Львів, 2006. – С. 35-44.
43. М. [Милорадович Г.] Рец.: Дворянские роды, внесённые в общий гербовник Всероссийской империи. Составил гр. Александр Бобринский. 2 ч. / Г. Милорадович // Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 189-190.
44. Маркевич А. И. Марковичи / А. И. Маркевич // Киевская старина. – 1890. – № 10. – С. 1-32 (Приложения); № 11. – С. 33-55 (Приложения).
45. Матях В. М. Біля витоків «Киевской старины» (До 110-річчя виходу першого номеру журналу) / В. М. Матях // УІЖ. – 1992. – № 1. – С. 143-149.
46. Матях В. М. Історія українського козацтва в публікаціях журналу «Киевская старина» / В. М. Матях // УІЖ. – 1992. – № 9. – С. 26-36.
47. Милорадович Г. А. Родословная дворян и князей Кочубеев / Г. А. Милорадович // Киевская старина. – 1888. – № 8. – С. 46-50.
48. Модзалевский В. Генеральный судья Иван Чарныш и его род / В. Модзалевский // Киевская старина. – 1904. – № 3. – С. 315-347; № 4. – С. 1-35; № 5. – С. 193-230.
49. Модзалевский В. Зеньковский полковник Василий Шиман и его потомство / В. Модзалевский // Киевская старина. – 1905. – № 7-8. – С. 38-42.
50. Модзалевский В. К родословной гетмана Даниила Апостола / В. Модзалевский // Киевская старина. – 1904. – № 12. – С. 140-142.
51. Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них / Ф. Николайчук // Киевская старина. – 1887. – № 12. – С. 696-716.
52. Новицкий И. Князя Ружинские (Памяти М. А. Максимовича) / И. Новицкий // Киевские старина. – 1882. – № 4. – С. 58-84.

53. Оглоблин О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський / О. Оглоблин // Український історик. – 1966. – № 3-4. – С. 5-25.
54. Оглоблин О. Наукове товариство ім. Шевченка в історії України / О. Оглоблин // Український історик. – 1977. – № 3-4. – С. 5-13.
55. Онацкий Д. К. К родословной Полуботков / Д. К. Онацкий // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 365-366.
56. Опанасенко В. В. Джерелознавча база генеалогічних досліджень дворянських родів Чернігівської губернії / В. В. Опанасенко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ, 2001. – С. 300-306.
57. Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Г. Палієнко. – Київ: Темпора, 2005.
58. Палієнко М. Г. Писемні історичні джерела на сторінках журналу «Киевская старина» / М. Г. Палієнко // Питання гуманітарних наук: зб. наук. праць. – Миколаїв, 1994. – Вип. 2. – С. 28-35.
59. Палієнко М. Г. Повернення із забуття: Портрет вченого, журналіста, видавця Володимира Науменка / М. Г. Палієнко. – Київ, 1998. – 41 с.
60. Палієнко М. Г. Проблеми іконографії на сторінках журналу «Киевская старина» / М. Г. Палієнко // Спеціальні історичні дисципліни: зб. наук. праць. – Київ, 1997. – С. 203-213.
61. Подолянин. Старинный южно-русский дворянский род Слупиц и их поместье Куна / Подолянин // Киевская старина. – 1886. – № 7. – С. 563-570.
62. С-ко Н. В. [Стороженко М.]. Стороженки (фамильная летопись) / М. Стороженко // Киевская старина. – 1884. – № 2. – С. 205-222.
63. Стороженко Н. К истории рода Свечек / Н. Стороженко // Киевская старина. – 1887. – № 11. – С. 580-584.
64. Терновский Ф. А. Семейная хроника и воспоминания Бориса Ивановича Куракина (1676 – 1727) / Ф. А. Терновский // Киевская старина. – 1884. – № 9. – С. 104-128; № 11. – С. 478-498; № 12. – С. 621-638.
65. Томазов В. В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). К.: Видавничий дім «Стилос», 2006.
66. Томазов В. В. Практично-утилітарна доба генеалогії козацько-старшинських родів (друга половина XVII – перша половина XIX ст.) / В. В. Томазов // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. – № 13. – Ч. 1. – С. 128-143.
67. Чернецький Є. А. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди / Є. А. Чернецький. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007.
68. Швыдько А. К. Вопросы истории феодальных городов Украины в журнале «Киевская старина» / А. К. Швыдько // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР: Сб. науч. ст. – Днепропетровск, 1973. – Вып. 4. – С. 135-146.
69. Швыдько А. К. Значение фамильных архивов в историческом краеведении (на материалах Левобережной Украины) / А. К. Швыдько // Историческое краеведение в СССР: Вопросы и практики. – Киев, 1991. – С. 132-138.
70. W. [Горленко В.] Рец.: Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. Т. IV / В. Горленко // Киевская старина. – 1887. – № 4. – С. 760-762.

REFERENCES

1. Antonovich, V. (1882). Pany Hodyki, vorotily gorodskogo samoupravleniya v Kieve [Pani Khodyki, the magnates of city government in Kiev]. *Kievskaya starina*, 2, 233-261 [in Russian].
2. A.L. [Lazarevskiy O.] (1892) K istorii zemlevladieniya v Levoberezhnoy Malorossii (Sakhno-Ustimovich i Apostoly) [On the history of land ownership in the Left Bank of Little Russia (Sakhno-Ustimovich and the Apostles)]. *Kievskaya starina*, 9, 410-414 [in Russian].
3. A.L. [Lazarevskiy O.] (1902). Pominka predkov [Ancestors' Remembrance]. *Kievskaya starina*, 3, 158-162 [in Russian].
4. A.L. [Lazarevskiy O.] (1893) Troshchiny (k istorii malorusskogo shliakhetstva) [Troshchin (to the history of the Little Russian gentry)]. *Kievskaya starina*, 11, 321-324 [in Russian].
5. Bilokin', S. (1992). Pro nacional'nu arystokratiyu Ukrayiny [About the National Aristocracy of Ukraine]. *Rozbudova derzhavy*, 1, 55-60 [in Ukrainian].
6. V.A. [Antonovich V.] (1884) Review: Sulimovskiy arhiv – famil'nye bumagi Sulim, Skorup i Voycekhovichy. K., 1884. Izdatel' A. Lazarevskiy [Sulimovsky archive – the family papers of Sulim, Skorup and Wojciechowicz. K., 1884. Publisher A. Lazarevskiy]. *Kievskaya starina*, 10, 332-336 [in Russian].
7. Voronov, V.I. (2007) O. M. Lazarev's'kyj yak doslidnyk ukrajins'koji genealogiji ta istorychnoji biografistyky [O. M. Lazarevsky as a researcher of Ukrainian genealogy and historical biography]. *Mykola Pavlovych Koval's'kyj. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* / Za red. G. K. Shvyd'ko. D.: PP «Lira LTD». 249-273 [in Ukrainian].
8. *Vspomogatel'nye istoricheskie discipliny: istoriografiya i teoriya*, 1988 [Auxiliary historical disciplines: historiography and theory] (Ed. Ju. Ju. Kondufor). K.: Naukova dumka [in Russian].
9. Gorenko, L. (2010). Genealogiya ukrajins'kogo shlyahetstva: istoriografiya ta dzherela (druga polovina XVIII – seredina XIX st.) [Genealogy of Ukrainian nobility: historiography and sources (second half of the XVIII – mid XIX century)]. *Ukrajins'ka kul'tura*, 2, 134-141 [in Ukrainian].

10. Dabizha, A.V. (1887). Gorlenki (Ocherki Priluckoj stariny). Posvyashchaetsya knyagine Anastasii Aleksandrovne Dabizhe, rozhdennoj Gorlenko [Gorlenki (Sketches of Priluki antiquity). Dedicated to Princess Anastasia Alexandrovna Dabizh, born Gorlenko]. *Kievskaya starina*, 2, 237 – 268; 10, 199-232 [in Russian].
11. Dabizha, A.V. (1886). Rospis' roda Gorlenkov, sostavlenaya po famil'nyh i pominal'nyh spiskam, gramotam i dokumentam gorlenkovskogo arhiva [The painting of the Gorlenkov family, compiled on the family and memorial lists, letters and documents of the Gorlenkov archive]. *Kievskaya starina*, 6, I-XII [in Russian].
12. Danilov V.V. (1907). Literaturnye pominki [Literary wake]. *Istoricheskij vestnik*, 7, 205-216 [in Russian].
13. Dashkevich, Ya.R. (1995). Doslidnyci problemi ukrajins'koji genealogiji [Research Problems of Ukrainian Genealogy]. *Znak. Ljutyj*, 9, 6-7 [in Ukrainian].
14. Dej, O.I. (1969). *Slovnyk ukrajins'kyh psevdonimiv ta kryptonimiv (XVI – XX st.)* [Dictionary of Ukrainian pseudonyms and kryptonites (XVI – XX centuries)]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
15. Zhyvotko, A. (1999) *Istoriya ukrajins'koji presy* [The history of the Ukrainian press]. Kyiv [in Ukrainian]
16. Zhytec'kyj, I. (1926) Pershi roky «Kyevskej stariny» ta M. I. Kostomarov [The first years of «Kievan antiquities» and M. I. Kostomarov]. *Ukraina. Book 4*, 112-113 [in Ukrainian].
17. Zabavnaya rodoslovnaya (Risunok i stihi k nej) (1882) [Funny pedigree (Drawing and poems to it)]. *Kievskaya starina*. 1, 223-225 [in Russian].
18. K rodoslovnnoj getmana Ivana Mazepy [To the pedigree of Hetman Ivan Mazepa] (1886). *Kievskaya starina*. 12, 757-759 [in Russian].
19. Kamanin, I. (1885) Review: Barsukov Aleksandr. Rod Sheremetevyh. Kn. I – IV. SPb., 1881 – 1884 [Barsukov Alexander. The Sheremetev family. Book. I – IV. St. Petersburg, 1881 – 1884] *Kievskaya starina*. 10, 319-323 [in Russian].
20. Kamanin, I. (1888) Retc.: Barsukov Aleksandr. Rod Sheremetevyh. Kn. V. SPb., 1888 [Barsukov Alexander. The Sheremetev family. Book. V. St. Petersburg, 1888] *Kievskaya starina*. 6, 59-62 [in Russian].
21. Kovalenko, O.B. (1972) V. L. Modzalevs'kyj jak istoryk Ukraïny [V. L. Modzalevsky as historian of Ukraine]. *UIZh*. 4, 121-123 [in Ukrainian].
22. Kovalenko, O.B. (1976) Chernigivs'ka arhivna komisija (Do 80-richchja z dnja zasnuvannja) [Chernihiv Archival Commission (To the 80th anniversary of the founding)]. *UIZh*. 12, 121-125 [in Ukrainian].
23. Korotkyj, Ju.A. (1972) Z istoriji stvorennja pershogo istorychnogo zhurnalu na Ukraïni (Do 90-richchja vyhodu v svit pershogo numeru zhurnalu «Kyevskej stariny») [From the history of creating the first historic magazine in Ukraine (To the 90th anniversary of the publication of the first issue of the magazine «Kievan antiquities»)]. *UIZh*. 1, 125-127 [in Ukrainian].
24. Lazarevskij, A. (1883). Galaganovskij famil'nyj arhiv [Galaganovsky family archive]. *Kievskaya starina*. 11, 452-469 [in Russian].
25. Lazarevskij, A. (1899). Iz semejnoi hroniki Berlov (1672 – 1805) [From the family chronicle of Berlov (1672 – 1805)]. *Kievskaya starina*. 1, 102-124 [in Russian].
26. Lazarevskij, A. (1896). Lubenshchina i knyaz'ya Vishneveckie [Lubenshchina and the princes Vishnevetsky (Matvej Terentievich Simonov)]. *Kievskaya starina*. 1, 115-127; 2, 209-229; 3, 334-357 [in Russian].
27. Lazarevskij, A. (1882). Lyudi Staroj Malorossii (Lizoguby) [People of Old Little Russia (Lizoguby)]. *Kievskaya starina*. 1, 101-125 [in Russian].
28. Lazarevskij, A. (1882). Lyudi Staroj Malorossii (Miloradovichi) [People of Old Little Russia (Miloradovichi)]. *Kievskaya starina*. 3, 479-498 [in Russian].
29. Lazarevskij, A. (1882). Lyudi Staroj Malorossii (Miklashevskie, Svechki) [People of Old Little Russia (Miklashevskie, Svechki)]. *Kievskaya starina*. 8, 243 – 258 [in Russian].
30. Lazarevskij, A. (1884). Lyudi Staroj Malorossii (Markovichi) [People of Old Little Russia (Markovichi)]. *Kievskaya starina*. 1, 51-82 [in Russian].
31. Lazarevskij, A. (1884). Lyudi Staroj Malorossii (Goluby, Kryzhanovskie, Tomary) [People of Old Little Russia (Goluby, Kryzhanovskie, Tomary)]. *Kievskaya starina*. 5, 1-20 [in Russian].
32. Lazarevskij, A. 1886. Lyudi Staroj Malorossii (Kulyabki, Lomikovskie) [People of Old Little Russia (Kulyabki, Lomikovskie)]. *Kievskaya starina*. 1, 1-16 [in Russian].
33. Lazarevskij, A. (1886). Lyudi Staroj Malorossii (Afendiki, Leveny, Lesnickie) [People of Old Little Russia (Afendiki, Leveny, Lesnickie)]. *Kievskaya starina*. 7, 443-455 [in Russian].
34. Lazarevskij, A. (1887). Lyudi Staroj Malorossii (Borozdny) [People of Old Little Russia (Borozdny)]. *Kievskaya starina*. 6-7, 379-384 [in Russian].
35. Lazarevskij, A. (1887). Lyudi Staroj Malorossii (Rakovichi, Obolonskie, Manuilovichi) [People of Old Little Russia (Rakovichi, Obolonskie, Manuilovichi)]. *Kievskaya starina*. 8, 627-635 [in Russian].
36. Lazarevskij, A. (1888). Lyudi Staroj Malorossii (Zhurakovskie, Nosenki-Beleckie, Troshchinskie) [People of Old Little Russia (Zhurakovskie, Nosenki-Beleckie, Troshchinskie)]. *Kievskaya starina*. 11, 364-373 [in Russian].
37. Lazarevskij, A. (1884). Review: [Miloradovich G. A.] O rode dvoryan i grafov Miloradovichej. K., 1871. 157 s.; Skazanie o rode dvoryan i grafov Miloradovichej. K., 1884. 131 s. [About a kind of nobles and counts Miloradovich. K., 1871. 157 p.; A tale of the kind of nobles and counts of Miloradovichs. K., 1884. 131 p.]. *Kievskaya starina*. 10, 331-332 [in Russian].

38. Lazarevskij, A. (1902). Review: Rodoslovnaya kniga Chernigovskogo dvoryanstva. Izd. gr. G. A. Miloradovicha: V 2 t. [Family tree book of the Chernigov nobility. Ed. gr. G. A. Miloradovich: In 2 vol.]. *Kievskaya starina*. 4, 46-54 [in Russian].
39. Lazarevskij, A. (1882). Sulimovskij famil'nyj arhiv [Sulimovsky family archive]. *Kievskaya starina*. 11, 292-295 [in Russian].
40. Lazarevskij, G. (1943). Kyjivs'ka staryna: Spogady [Kievan antiquities: Memories]. *Ukrajins'ka literatura*. 7, 140-149 [in Ukrainian].
41. Lashkevich, A. (1887). Rod Vishnevskih [Family of Vishnevsky]. *Kievskaya starina*. 5, 73 – 91 [in Russian].
42. Lobko, N.V. (2006). Vnesok V. L. Modzalevs'kogo v rozvytok ukrajins'koji genealogiji: metodyka skladannya rodovodiv ukrajins'kogo dvoryanstva [Vnesok V. L. Modzalevsky in the development of Ukrainian genealogy: the technique of storing rodovodiv Ukrainians nobility]. *Genealogichni zapysky Ukrajins'kogo geraldychnoho tovarystva. Vyp. V. L'viv*. 35-44 [in Ukrainian].
43. M. [Miloradovich G.] (1890). Review: Dvorjanskije rody, vnesjonnye v obshhij gerbovnik Vserossijskoj imperii. Sostavil gr. Aleksandr Bobrinskij. 2 part. SPb. [Noble births, introduced in the general arms of the All-Russian Empire. Compiled by gr. Alexander Bobrinsky. 2 part SPb.] *Kievskaya starina*. 4, 189-190 [in Russian].
44. Markevich, A.I. (1890). Markovichi [Markovici]. *Kievskaya starina*. 10, 1-32 (Prilozheniya); 11, 33-55 (Prilozheniya) [in Russian].
45. Matyah, V.M. (1992). Bilya vytyokiv «Kyeveskoj staryny» (Do 110-richchya vyhodu pershogo nomeru zhurnalu) [At the origins of the «Kievan antiquities» (To the 110th anniversary of the publication of the first issue of the magazine)]. *UIZh*. 1, 143-149 [in Ukrainian].
46. Matyah, V.M. (1992). Istoriya ukrajins'kogo kozactva v publikacijah zhurnalu «Kyeveskaya staryna» [The history of the Ukrainian Cossacks in the publications of the magazine «Kievan antiquities»]. *UIZh*. 9, 26-36 [in Ukrainian].
47. Miloradovich, G.A. (1888). Rodoslovnaya dvoryan i knyazej Kochubeev [Pedigree of noblemen and princes Kochubei]. *Kievskaya starina*. 8, 46-50 [in Russian].
48. Modzalevskij, V. (1904). General'nyj sud'ya Ivan Charnysh i ego rod [Judge Ivan Czarnysh and his family]. *Kievskaya starina*. 3, 315-347; 4, 1-35; 5, 193-230 [in Russian].
49. Modzalevskij, V. (1905). Zen'kovskij polkovnik Vasilij Shiman i ego potomstvo [Zenkovsky Colonel Vasily Shiman and his progeny]. *Kievskaya starina*. 7-8, 38-42 [in Russian].
50. Modzalevskij, V. (1904). K rodoslovnoj getmana Daniila Apostola [To the pedigree of Hetman Daniil Apostol]. *Kievskaya starina*. 12, 140-142 [in Russian].
51. Nikolajchik, F. (1887). Rod Lashkevichej i dnevnik odnogo iz nih [The Lashkevich family and the diary of one of them]. *Kievskaya starina*. 12, 696-716 [in Russian].
52. Novickij, Iv. (1882). Knyaz'ya Ruzhinskie (Pamyati M. A. Maksimovicha) [Princes Ruzhinsky (In Memory of M. A. Maksimovich)]. *Kievskaya starina*. 4, 58-84 [in Russian].
53. Ogloblyn, O. (1966) Mykola Vasylenko j Vadym Modzalevs'kyj [Nikolay Vasilenko and Vadim Modzalevsky]. *Ukrai'ns'kyj istoryk*. 3-4, 5-25 [in Ukrainian].
54. Ogloblyn, O. (1977) Naukove tovarystvo im. Shevchenka v istorii' Ukrai'ny [Scientific Society them Shevchenko in the history of Ukraine]. *Ukrai'ns'kyj istoryk*. 3-4 (55-56), 5-13.
55. Onackij, D.K. (1887). K rodoslovnoj Polubotkov [To the pedigree of Polubotok family]. *Kievskaya starina*. 2, 365-366 [in Russian].
56. Opanasenko, V.V. (2001). Dzhereleloznava baza genealogichnyh doslidzhen' dvoryans'kyh rodov Chernigivs'koji guberniji [Source-based database of genealogical studies of aristocratic families of Chernihiv province]. *Problemy istoriji Ukrajiny XIX – pochatku XX st. Kyiv*, 300-306 [in Ukrainian].
57. Palijenko, M.G. (2005). «Kievskaya starina» u gromads'komu ta naukovomu zhytti Ukrajiny (kinec' XIX – pochatok XX st.) [«Kievan antiquities» in the public and scientific life of Ukraine (end of the XIX – early XX centuries)]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
58. Palijenko, M.G. (1994). Pysemni istorychni dzherela na storinkah zhurnalu «Kievskaya starina» [Written historical sources on the pages of the magazine «Kievan antiquities»]. *Pytannya gumanitarnyh nauk: zb. nauk. prac'. Mykolajiv. Rel.* 2, 28-35 [in Ukrainian].
59. Palijenko, M.G. (1998). *Povernennya iz zabuttya: Portret vchenogo, zhurnalista, vydavcy Volodymyra Naumenka* [A return from oblivion: A portrait of a scientist, journalist, publisher Vladimir Naumenko]. Kyiv [in Ukrainian].
60. Palijenko, M.G. (1997). Problemy ikonografiji na storinkah zhurnalu «Kievskaya starina» [Problems of iconography on the pages of the magazine «Kievan antiquities»]. *Special'ni istorychni dyscypliny: zb. nauk. prac'*. Kyiv, 203-213 [in Ukrainian].
61. Podolyanin. (1885). Starinnyj yuzhno-russkij dvoryanskij rod Slupic i ih pomest'e Kuna [Ancient South Russian noble family of Slupice and their estate Kuna]. *Kievskaya starina*. 4, 563-570 [in Russian].
62. S-ko, N.V. [Storozhenko M.]. (1884). Storozhenki (famil'naya letopis') [Storozhenki (family chronicle)]. *Kievskaya starina*. 2, 205-222 [in Russian].
63. Storozhenko, N. (1887). K istorii roda Svechek [To the history of the clan Svechki]. *Kievskaya starina*. 11, 580-584 [in Russian].
64. Ternovskij, F.A. (1884). Semejnaya hronika i vospominaniya Borisa Ivanovicha Kurakina (1676 – 1727) [Family chronicle and memoirs of Boris Ivanovich Kurakin (1676 – 1727)]. *Kievskaya starina*. 9, 104-128; 11, 478-498; 12, 621-638 [in Russian].

65. Tomazov, V.V. (2006). *Genealogiya kozac'ko-starshyns'kyh rodiv: istoriografiya ta dzherela (druga polovyna XVII – pochatok XXI st.)* [Genealogy of the Cossack-starlet families: historiography and sources (the second half of the XVII – the beginning of the XXI century.)]. Kyiv: Vydavnychyj dim «Stylos» [in Ukrainian].
66. Tomazov, V.V. (2006). Praktychno-ulyitarna doba genealogiji kozac'ko-starshyns'kyh rodiv (druga polovyna XVII – persha polovyna XIX st.) [Practical-utilitarian day of the genealogy of the Cossack-starlet families (the second half of the XVII – the first half of the XIX century.)]. *Special'ni istorichni dyscypliny: pytannya teorii ta metodyky*. K.: Institut istoriji Ukrainy NAN Ukrainy. 13, Part 1, 128-143 [in Ukrainian].
67. Chernec'kyj, Je.A. (2007). *Pravoberezhna shlyahyta za rosij's'kogo panuvannya (kinec' XVIII – pochatok XX st.). Dzherela, struktura stanu, rody* [Right Bank nobility for the Russian rule (the end of XVIII – the beginning of XX century.). *Sources, structure of the state, rhodes*]. Bila Cerkva: Ed. O. V. Pshonkivs'kyj [in Ukrainian].
68. Shvyd'ko, A.K. (1973). Voprosy istorii feodal'nyh gorodov Ukrainy v zhurnale «Kievskaya starina» [Questions of the history of the feudal cities of Ukraine in the magazine «Kievan antiquities»]. *Nekotorye voprosy social'no-ehkonomicheskoy i politicheskoy istorii Ukrainskoj SSR: Sb. nauch. st.* Dnepropetrovsk (Vol 4, pp. 135-146) [in Russian].
69. Shvyd'ko, A.K. (1991). Znachenie famil'nyh arhivov v istoricheskom kraevedenii (na materialah Levoberezhnoj Ukrainy) [The importance of family archives in historical local history (on the materials of the Left-Bank Ukraine)]. *Istoricheskoe kraevedenie v SSSR: Voprosy i praktiki*. Kyiv, 132-138 [in Russian].
70. W. [Gorlenko V.] (1887). Review: Vasil'chikov A. A. Semejstvo Razumovskih. Vol. IV. SPb., 1887. [Vasilchikov A. A. The Razumovsky family. Vol. IV. St. Petersburg, 1887]. *Kievskaya starina*. 4, 760-762.

Колесник Оксана Сергіївна

Аспірантка

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
49000, Дніпро, пр. Гагаріна, 72**Kolesnyk Oksana**

Postgraduate student

Oles Honchar Dnipro National University
72, Haharina Ave., Dnipro, 49000, Ukraine

Email: kolesnik1386@gmail.com ORCID: 0000-0001-6355-4922

Цитування: Колесник О. С. Внесок часопису «Киевская старина» в розробку проблем української генеалогії / О. С. Колесник // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 8. – С. 68-84.

Citation: Kolesnyk, O.S. (2018). Vnesok chasopysu «Kievskaja staryna» v rozrobku problem ukrainskoj henealohii [The contribution of the magazine «Kievan antiquities» to the development of problems Ukrainian genealogy]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(8), 68-84.

Стаття надійшла / Article arrived: 07.08.2018

Схвалено до друку / Accepted: 17.08.2018

Формування мережі губернських установ Катеринославської губернії у XIX столітті

Тлеуш В. М., Запорізький національний університет

Стаття присвячена історії формування мережі губернських установ Катеринославської губернії у XIX ст. Виявлено, що основною метою приведення мережі губернських установ у відповідність з центрально-російськими губерніями стала ліквідація будь-яких відмінностей у адміністративному устрої Катеринославської губернії.

Мережа губернських установ Катеринославської губернії, утвореної 1802 року, конструювалася на основі її територіального поділу. З'ясовано, що місцеві органи влади утворювались згідно із законодавством Російської імперії та за прикладом центрально-російських губерній. Встановлено, що основною метою заснування та функціонування цих установ стала їх інтеграція у державну систему Російської імперії.

У статті виявлено, що до середини XIX ст. мережа губернських установ значно збільшилась. Загалом місцеві органи влади, створені в Катеринославській губернії, за деяким виключенням відповідали нормативно-правовим актам Російської імперії, але, втім, мали свої особливості як у структурі, так і функціях. Окрім того, установи, створення яких регламентувалось загальноімперськими нормативно-правовими актами, зазвичай утворювались та починали функціонувати через декілька років після більшості центрально-російських губерній. З'ясовано, що поступово за півстоліття існування Катеринославської губернії склад її губернських установ уніфікувався до загальноросійського зразка, але все ж деякі установи так і не були створені.

У статті доведено, що губернські органи влади Катеринославської губернії формувалися протягом усієї першої половини XIX століття, тож інтеграцію адміністративного устрою регіону не вдалося здійснити швидкими темпами. Після ліквідації Новоросійського генерал-губернаторства в управлінні Катеринославської губернії відбувалися процеси, що ще більше прирівняли її до внутрішньої губернії Російської імперії.

Ключові слова: Катеринославська губернія; адміністративно-територіальний устрій; органи влади; губернатор; губернське правління; уніфікація; інтеграція

Formation of the network of the Katerynoslav province's authorities in the XIXth century

Tleush V. M., Zaporizhzhia National University

The article is devoted to the history of the formation of the network of provincial institutions of Katerynoslav province in the 19th century. It was found out that the main goal of bringing the network of provincial institutions in line with the central Russian provinces was the elimination of any differences in the administrative structure of Katerynoslav province.

The network of provincial institutions of Katerynoslav province formed in 1802 was constructed on the basis of its territorial division. It was found out that local authorities were formed in accordance with the legislation of the Russian Empire and the example of the central Russian provinces. It was established that the main purpose of the creation and functioning of these institutions was their integration into the state system of the Russian Empire.

The article reveals that by the middle of the 19th century the network of provincial institutions has increased significantly. In general, local authorities, established in Katerynoslav province, with some exceptions conformed to the legal acts of the Russian Empire, but, however, had their own peculiarities, both in structure and in functions. In addition, the institutions, the creation of which was regulated by general imperial normative and legal acts, usually formed and began to work in a few years after most of the central Russian provinces. It was clarified that gradually for half a century of the existence of the Katerynoslav province the composition of its provincial institutions was standardized to the all-Russian model, but, however, some institutions were not created yet.

The article proves that the provincial authorities of the Katerynoslav province formed throughout the first half of the 19th century, and the integration of the administrative system of the region failed to be implemented at a rapid pace. After the liquidation of Novorossia governance-general, the governor-general in the management of Katerynoslav province took place processes that further equated it with the internal province of the Russian Empire.

Keywords: Katerynoslav province; administrative-territorial structure; authorities, governor; provincial government, unification, integration

Формирование сети губернских учреждений Екатеринославской губернии в XIX веке

Тлеуш В. М., Запорожский национальный университет

Статья посвящена истории формирования сети губернских учреждений Екатеринославской губернии в XIX в. Выявлено, что основной целью приведения сети губернских учреждений в соответствие с центрально-росийскими губерниями стала ликвидация любых различий в административном устройстве Екатеринославской губернии.

Сеть губернских учреждений Екатеринославской губернии, образованной в 1802 г., конструировалась на основе ее территориального деления. Выяснено, что местные органы власти создавались в соответствии с законодательством Российской империи и по примеру центрально-росийских губерний. Установлено, что основной целью создания и функционирования этих учреждений стала их интеграция в государственную систему Российской империи.

В статье выявлено, что к середине XIX в. сеть губернских учреждений значительно увеличилась. В целом местные органы власти, созданные в Екатеринославской губернии, за некоторым исключением отвечали нормативно-правовым актам Российской империи, но, впрочем, имели свои особенности как в структуре, так и в функциях. Кроме того, учреждения, создание которых регламентировалось общеимперскими нормативно-правовыми актами, обычно создавались и начинали функционировать через несколько лет после большинства центрально-росийских губерний. Выяснено, что постепенно за полвека существования Екатеринославской губернии состав ее губернских учреждений был унифицирован по общероссийскому образцу, но все же некоторые учреждения так и не были созданы.

В статье доказано, что губернские органы власти Екатеринославской губернии формировались в течение всей первой половины XIX в., поэтому интеграцию административного устройства региона не удалось осуществить быстрыми темпами. После ликвидации Новороссийского генерал-губернаторства в управлении Екатеринославской губернии происходили процессы, которые еще больше приравняли ее к внутренней губернии Российской империи.

Ключевые слова: *Екатеринославская губерния; административно-территориальное устройство; органы власти; губернатор; губернское правление; унификация; интеграция*

Постановка проблеми.

Російська імперія протягом двох століть перманентно проводила адміністративно-територіальні реформи для реалізації своєї політики на місцях та організації відносин між центром та периферією. Це дозволяло державі здійснювати внутрішню політику та вирішувати нагальні питання державного управління, особливо на окраїнних територіях. Одну з головних ролей в системі адміністративно-територіального устрою займали місцеві органи влади в губерніях.

Мережа губернських установ Катеринославської губернії, утвореної 1802 року, конструювалася на основі її територіального поділу. У цьому контексті слушним є твердження, що «адміністративно-територіальний устрій – це не просто проблема розподілу території держави на певні частини. Насамперед – це проблема влади та її організації, як у центрі, так і в територіальних утвореннях» [10]. Місцеві органи влади утворювались згідно із законодавством Російської імперії та за прикладом центрально-російських губерній. Основною метою заснування та функціонування цих установ стала їх інтеграція у державну систему Російської імперії.

Аналіз досліджень і публікацій.

До питання адміністративно-територіального устрою Катеринославської губернії звертались у своїх дослідженнях такі історики, як М. Панфорова, І. Савченко, В. Лукашевич та інші [12; 19; 22]. Але протягом двох століть вивчення історії Південної України жоден з дослідників не присвятив свої студії комплексному вивченню формування мережі установ губернського рівня Катеринославської губернії у XIX столітті, оскільки в науковому середовищі побутує вже стала думка, що з утворенням трьох південноукраїнських губерній (Катеринославської, Херсонської та Таврійської) процес реформування та уніфікації завершився або ж був не такий жвавий, як у останній чверті XVIII ст.

Мета дослідження.

У статті здійснюється спроба вивчити особливості формування губернських установ Катеринославської губернії.

Виклад основного матеріалу.

Владу в губернії очолював губернатор, який був фактично виконавцем волі імператора та генерал-губернатора, не дивлячись на коло повноважень, які надавали цивільним губернаторам законодавчі акти Російської імперії. Не сталося

розширення влади губернатора Катеринославської губернії і після ліквідації Новоросійського генерал-губернаторства, чому завадило впровадження ліберальних реформ Олександра II. Але при цьому губернатор продовжував бути керівником місцевої адміністрації і виконував різні обов'язки з управління губернією, поліцією, нагляду за судами, в'язницями, становими органами, завідував багатьма господарськими справами. В останній третині XIX ст. простежується посилення влади губернатора у зв'язку з активним розгортанням революційного руху, отримавши право навіть впливати на суд у 80-х роках [25].

Губернатору підпорядковувались усі місцеві органи влади Катеринославської губернії: губернське правління, канцелярія, різноманітні комісії, комітети, контори тощо. Необхідно зазначити, що усі місцеві органи влади мали лінійне або відомче підпорядкування. Відомча система управління означала, що кожна установа або посадовець мав підпорядковуватися в своїй діяльності певному міністерству. Навіть губернатор і той підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ.

Губернські та повітові присутні місця мали відкритися одразу після вступу губернатора на свою посаду. У сенатському указі 1802 р. вказувалося, що губернатори зобов'язані якнайшвидше розпочати роботу місцевих установ та доповісти Сенату. При цьому, на відміну від Миколаївської та Таврійської губерній, де створювалися нові установи, в Катеринославській губернії необхідно було здійснити передачу справ від попередніх установ Новоросійської губернії, центр якої також знаходився в Катеринославі [20].

Штат Катеринославської губернії був затверджений 1806 р. [1]. У зв'язку з недостатньою кількістю чиновників на півдні України, в тому числі й через відкомандирування деяких із губернських установ попередньої Новоросійської губернії до новостворених Миколаївської та Таврійської, імператорським указом дозволялося відходити від вимог обирати посадовців згідно рангам та обирати з огляду на їх здібності [21]. Проте саме це і збентежило пізніше імператора Олександра I, який надіслав 1816 р. наказ херсонському військовому губернатору О. Ф. Ланжерону з відомостями про виявлені недоліки в устрої південноукраїнських губерній. Зокрема, імператор зазначав, що занепокоєний тим, що в Катеринославській, як і в інших південних губерніях, на службу приймають

«порочных, из других губерний удаленных» чиновників. Тому вимагав негайного перегляду чиновників та встановлення їх досвіду, компетентності, «дабы люди подозрительные и дурного поведения удалены были от должностей» [1].

Свої функції губернатор виконував за допомогою губернського правління, яке підпорядковувалося Сенату та знаходилося у відомстві Міністерства внутрішніх справ. Губернське правління було важливою ланкою мережі місцевих органів влади на теренах Південної України після їхнього входження до складу Російської імперії. Воно вважалося основною адміністративною установою губернії під керівництвом губернатора. Губернське правління відповідало за оприлюднення в губернії законів і здійснювало контроль за їх виконанням, контролювало розвиток сільського господарства, промисловості, охорони здоров'я тощо [6].

Правління ще з часів Петра I було колегіальним органом. Катеринославське губернське правління поділялось на присутствіє, на засіданнях якого вирішувались усі поточні та нагальні справи по губернії, та канцелярію, на яку покладалось завдання документального обслуговування правління. Детальний аналіз адрес-календарів дозволяє стверджувати, що до складу Катеринославського губернського правління входили два радники, а з 1831 р. – 3 радники, асесор та секретар. Головою правління вважався Катеринославський губернатор. Радники засідали та вирішували справи, а головне завдання асесора було замінити радника у разі відсутності кого-небудь із засідателів. Секретар не мав права голосу, він був головою канцелярії правління, але брав участь у засіданнях у якості доповідача по справах дня.

Зазвичай у губернському правлінні працювало два секретаря, але один призначався для роботи безпосередньо при губернському правлінні, а другий виділявся для роботи при губернаторі. З 1836 р. штат секретарів трохи збільшився – при правлінні тепер працювали два секретаря. А для роботи при губернаторі секретар вже не виділявся зі штату губернського правління, а призначався особистий [15]. Звідси бере початок формування особистої канцелярії катеринославського губернатора.

У 30-х роках секретарська посада вже вийшла за межі правління, секретар став особистим при губернаторі. 1859 р. він зветься вже правителем канцелярії, якому підпорядковуються шість помічників [2]. Окрім того, 1832 р. при губерна-

торі з'являються чиновники «по особым поручениям» [13], 1852 р. – вже чотири, 1857 р. – 5: три старших та два молодших. Як бачимо, до середини XIX ст. роль губернського правління значно знизилась, а справи передані канцелярії. Саме до середини XIX ст. якраз і сформувалась особиста канцелярія Катеринославського губернатора, яка поступово перебрала частину функцій і обов'язків губернського правління та керівне положення в губернській адміністрації. Катеринославське губернське правління – це орган із колегіальною формою правління, а канцелярія катеринославського губернатора – це установа з одноосібною формою управління, де рішення з того чи іншого питання губернатор приймав самостійно [11]. Тим самим губернське правління перетворилося на виконавчий орган губернатора.

Існування особистих канцелярій губернатора, окрім канцелярії губернського правління, було законодавчо закріплено в «Учреждении губернских правлений» 1845 р. Причинами утворення такої установи дослідники вважають роздрібнення губернського управління по відомствах, які не підпорядковувалися губернатору, великий обсяг паперової роботи та листування губернатора. Проте це аж ніяк не вирішило обсяги роботи і навіть після утворення особистих канцелярій губернаторів мали місце скарги щодо заплутаності та великої кількості листування, а також накопичення невирішених справ по губернії [5].

Структура та штат губернського правління протягом першої половини XIX ст. еволюціонують. 1851 р. до складу губернського правління входить віце-губернатор, який до цього головував у казенній палаті [3]. Також 1851 р. Катеринославське губернське правління вперше ділиться на окремі відділи, які, в свою чергу, поділялись на столи. Чиновники відділів займалися оприлюдненням законів, наглядом за виконанням розпоряджень губернатора та губернського правління, фінансово-господарськими питаннями, керівництвом поліції, зв'язком із судовими органами губернії тощо. Так, було створено перший, другий, третій відділ та окремо виділявся редактор створеного у 1838 р. печатного органу губернської адміністрації – Катеринославських губернських відомостей [23]. Пізніше, з 1859 р., четвертий відділ почав називатися газетним, а його голова – начальником газетного столу та «производителем» робіт статистичного комітету [2]. Головами відділень зазвичай були радники губернського правління. Такий

поділ був уведений у Російській імперії «Учреждением губернских правлений» від 2 січня 1845 р., яке в Катеринославській губернії отримало дію лише з початком 50-х років XIX ст. 1866 р. у губернському правлінні виділяється будівничий відділ, до складу якого входили інженер та архітектор, та лікарський відділ.

При губернському правлінні також працювали губернський прокурор, стряпчий карних справ, стряпчий казенних справ, які підпорядковувались Міністерству юстиції. Ці чиновники здійснювали нагляд за виконанням законів Російської імперії на місцях. Стряпчих можна розглядати як помічників губернського прокурора, які допомагали йому кожний у своїй галузі, відповідно їх основна функція полягала у нагляді за виконанням карного законодавства та за фінансовими справами. На початку 50-х років посада стряпчого казенних справ змінюється посадою казначея. 1803 р. навіть зустрічається стряпчий цивільних справ, але, вочевидь, обов'язки посадовця перекликалися з обов'язками самого прокурора. Як і по всій Російській імперії, штат губернських службовців починає збільшуватися на середину XIX ст., тому вже у 1859 р. при прокурорі з'являється «письмовод», який займався паперовими справами [2].

До вищезазначених чиновників, які працювали при губернському правлінні, необхідно додати губернського землеміра, губернського архітектора (з'являється в Катеринославській губернії з 1806 р. [16]), наглядача за худобою (але ця посада існувала не кожного року, причину чого вбачаємо у неповноті даних, що подавалися губернаторами до Академії Наук та Герольдії) тощо.

Окрім губернського правління та канцелярії губернатора, у губернії діяла велика кількість різноманітних комісій та контор, які були створені для посилення оперативності роботи губернатора та губернського правління по відомству інших міністерств. Із часу заснування Катеринославської губернії у ній діяла казенна палата, палата карного суду та палата цивільного суду. Проблем із організацією роботи цих установ не було, оскільки вони стали правонаступниками таких же установ попередньої Новоросійської губернії.

До складу казенної палати, яка підпорядковувалась Міністерству фінансів, до 1851 також входили три радники, губернський казначей, асесор та секретар. У 1834 р. штат казенної палати Катеринославської губернії збільшився за рахунок

появи посади контролера, старшого лісничого (до к. 40-х років), у 1859 р. – трьох чиновників «по особам поручениям», наглядача за акцизними зборами та інших чиновників [14; 2]. Станом на 1860 р. казенна палата поділялась на ревізське, питне, контрольне, казначейське відділення.

Загалом Катеринославська казенна палата відала збором податків, державним майном, будівництвом, винними відкупам та іншими фінансовими справами. Але поступово функції казенної палати звужувались. Як видно з відомостей, вміщених у місяцесловах, у 40–50-х роках XIX ст. з'являються спеціальні установи, на кшталт палати державного майна, акцизної контори, контрольної палати (ревізія рахунків), які спеціалізувались на конкретній фінансовій діяльності. Тож казенна палата до середини XIX ст. втрачає більшу частину своїх обов'язків, а відповідно і компетенції, перетворюючись із колегіального в бюрократичний орган. Окрім того, чиновники казенної палати виконували роль бухгалтерів усіх державних губернських установ, проте із розширенням штату губернських чиновників у середині XIX ст., із появою окремих бухгалтерів у кожній установі у чиновниках казенної палати відпадає потреба.

У губернії від самого початку її діяльності функціонували такі судові установи, як палата карного та цивільного суду, підпорядковані Міністерству юстиції. Їх характерною особливістю була загальностановість. Окрім того, окремі палати карного та цивільного суду існували тільки на півдні України. В інших губерніях існувала одна палата Суду та Розправи, яка поділялася на два департаменти. Введення окремих судочинних установ в губерніях пояснювалося скоріш за все значною кількістю поземельних суперечок в регіоні. Така структура судочинних установ на півдні України залишилася без змін до 1831 р., коли в губерніях Російської імперії знову ввели окремі карні та цивільні палати [22].

Палата карного суду була вищою інстанцією для повітових судів, городових магістратів та ратуш. До складу палати входили голова, радник, засідателі та секретар. Палата цивільного суду розглядала та вирішувала, відповідно, цивільні справи. Палата виступала апеляційною установою для нижчих судових інстанцій. У результаті судової реформи 1864 р. палати карного та цивільного суду були скасовані. У Катеринославській губернії вони зникли лише 1870 р.

До судових інстанцій Катеринославської губернії слід віднести ще й совісні суди. Совісний

суд виникає в Катеринославській губернії лише 1805 р. До складу суду входили суддя та два засідателі. Це становий суд, а отже і члени суду обиралися від різних станів [26]. До компетенції цих судів належали справи, пов'язані з чаклунством, марновір'ям, бродяжництвом, злочинами малолітніх, а також справи про образу батьків дітьми. У Російській імперії совісні суди було ліквідовано 1852 р., а в Катеринославській губернії функції совісного суду було передано палатам карного та цивільного суду лише у 1858 р.

Протягом другої третини XIX ст. у Катеринославській губернії виникає ряд губернських установ, створення яких мало полегшити роботу губернатора та губернського правління шляхом відбирання деяких питань, переважно господарського характеру. Усі ці комітети дещо розвантажували губернське правління, але губернатору не ставало легше, адже він всюди був головою засідань [5].

Так, 1824 р. була створена комісія народного продовольства, яка вирішувала справи створення запасів продовольства (діяла до 1842 рр.).

«Приказ общественного призрения», утворений для управління притулками, освітніми установами, лікарнями тощо, виник лише 1830 р., хоча, наприклад, у Херсонській губернії він існував від самого початку заснування (1804 р.). У складі приказу станом на 1857 р. знаходились засідателі, наглядачі та лікарі. З проведенням земської реформи та утворенням земств справи приказу перейшли до земських установ.

Будівнича комісія у складі асесора, архітектора та секретаря діяла протягом 1834–1840 рр. До цього функцію комісії виконував просто губернський архітектор. 1858 р. з'являється будівнича та дорожня комісія [4]. У 1866 р. справами по будівництву завідувало вже новостворене будівниче відділення Катеринославського губернського правління [17].

Катеринославська губернська креслярня працювала з 1834 р., де служили два землеміри, і це окрім основного губернського землеміра у складі правління. У 60-х роках креслярня стала черговим відділенням губернського правління. Лікарська управа, що працювала з 1836 р. у складі інспектора, оператора, акушера, діяла також до 1866 р., коли у складі Катеринославського губернського правління з'явилося лікарське відділення. З 1839 р. працював попечитель хлібних запасних магазинів.

На відміну від решти губерній Російської імперії, де губернські палати державного майна

з'являються 1838 р., у Катеринославській губернії ця палата була утворена 1844 р., вона перебрала функції будівничої комісії, комісії народного продовольства та інших. Від початку заснування в палаті працювали управляючий, губернський лісничий (який до того працював у складі казенної палати), учень лісничого, діловод, асесор. Поступово штат значно розширюється. 1851 р. додаються радник, контролер, землемір, стряпчий, цивільний інженер, лікар; 1854 р. – казначей (для вирішення власних фінансових питань палати); 1859 чиновник для особливих доручень, бухгалтер, ексектор, архіваріус та ветеринар.

На початок другої половини XIX ст., а саме 1858 р., у Катеринославській губернії також була створена губернська поштова контора [2] з величезним штатом службовців, що свідчить про великий обсяг роботи.

Поступово кількість губернських установ ще збільшується. Так, 1860 р. працювали губернський статистичний комітет, губернський «попечительный» комітет про в'язниці, губернське «попечительство» дитячих притулків, «особое о земских повинностях присутствие», губернський комітет «общественного здравия», «комитет о губернском коннозаводстве», «губернская посредническая комиссия». 1866 р. – «питейно-акцизное управление», контрольна палата, губернське казначейство. Цікаво, що головою більшості комісій та комітетів був цивільний губернатор, що у декілька разів перевищувало зайнятість губернаторів у порівнянні з початком XIX ст.

Як бачимо, до середини XIX ст. мережа губернських установ значно збільшилась. Загалом місцеві органи влади, створені в Катеринославській губернії, за деяким виключенням відповідали нормативно-правовим актам Російської імперії. Але, втім, мали свої особливості. На початку існування губернія зовсім не мала совісного суду, «приказа общественного призрения» та інших загальноприйнятих установ. Окрім того, необхідно зазначити, що установи, створення яких регламентувалось загальноімперськими нормативно-правовими актами, зазвичай утворювались та починали функціонувати через декілька років після більшості центрально-російських губерній. Та поступово за півстоліття існування Катеринославської губернії склад її губернських установ уніфікувався до загальноросійського зразка, але все ж деякі установи так і не були створені, на кшталт мануфактурного або віспаного комітетів, які, втім, були не обов'язковими

[24]. Подальший соціально-економічний розвиток регіону сприяв нівелюванню відмінностей губернських органів управління, що конкретизувалося у структурних змінах. Уніфікація проходила досить довго – до середини XIX ст. Центральний російський уряд вжив усіх необхідних заходів для того, щоб цей процес викликав якомога менший супротив місцевого населення.

Після ліквідації Новоросійського генерал-губернаторства в управлінні Катеринославської губернії відбуваються процеси, що ще більше прирівнюють її до внутрішньої губернії Російської імперії.

При губернаторі продовжувала працювати канцелярія з великим штатом канцелярських службовців та чиновників з особливих доручень [18]. Так само діяло губернське правління, що згідно з нормативно-правовими актами Російської імперії з 1865 р. було звільнено від деяких адміністративно-господарських справ, якими тепер мали завідувати новостворені земські установи [9]. Штат губернського правління не змінився. Так, до його складу входили віце-губернатор, радники, асесор та секретар.

Правління поділялося на відділи, які, на відміну від першої половини XIX ст., мали обов'язкові назви. Так, у Катеринославському губернському правлінні діяли будівничий відділ у складі інженера, архітектора, помічників; лікарський відділ у складі лікарського інспектора, помічника, фармацевта; губернська креслярня у складі землеміра, помічників. З 1894 р. виділяється губернське присутствіє, на відміну від решти губерній Російської імперії, де вони вводяться 1889 р. У 1895 р. з'являється тюремний відділ, з початку 1900-х рр. – межовий відділ.

У губернії продовжувала діяти казенна палата, губернське казначейство, питно-акцизне управління (з 1890 – просто акцизне управління), контрольна палата. Катеринославська палата державного майна перетворилася на управління державним майном, яке діяло до 1882 р. Після цього діяла спільна Таврійсько-Катеринославська палата державного майна. Об'єднання стало необхідним кроком через передачу багатьох питань палати до інших губернських установ. Взагалі реформування Міністерства державного майна суттєво вплинуло на структуру губернських органів по цьому відомству. Так, в останні роки свого існування управління носило назву управління землеробства та державного майна. Продовжувало діяти дворянське депутатське зібрання, губернська поштова контора, яка з

1890 р. стала поштово-телеграфною конторою. Судова влада в Катеринославській губернії була представлена окружним судом, який почав діяти з 1896 р.

Наприкінці XIX ст. у Катеринославській губернії діяли губернський статистичний, розпорядчий, тюремний комітети, губернське по земським та міським справам присутствіє. 1891 р. в Катеринославі було засновано Гірське управління Південної Росії, якому підпорядковувались усі південноукраїнські губернії, розділені на чотири округи: Південно-Західний, Дніпровсько-Таврійський, Харківсько-Бахмутський та Луганський [7]. На початку XX ст. додаються ще лісоохоронний комітет, губернське по промислового податку присутствіє, «по фабричним и горнозаводским делам присутствие», «по воинской повинности присутствие», комітет «попечительства о народной трезвости» [8]. Усі ці установи так само існували у всіх губерніях Російської імперії, проте в Катеринославській губернії вони завжди створювалися на декілька років пізніше. Окрім того, що у

більшості цих присутствій засідав губернатор, до їх складу також входили представники земського та міського самоврядування.

Висновки.

Таким чином, мережа губернських установ Катеринославської губернії формувалась протягом усієї першої половини XIX століття, тож інтеграцію адміністративного устрою регіону не вдалося здійснити швидкими темпами. Проте до часу ліквідації Новоросійського генерал-губернаторства мережа губернських установ стала майже повністю відповідати загальноросійському зразку. Загалом губернські органи влади відповідали нормативно-правовим актам Російської імперії, проте мали свої особливості, а також зазвичай утворювались із запізненням у порівнянні з більшістю центрально-російських губерній. У другій половині XIX століття мережа губернських установ змінювалась у загальноросійському руслі та їх діяльність була направлена здебільшого на боротьбу з революційним рухом, як і по всій Російській імперії.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX століття) / Упорядники А. Бойко, В. Козирев, В. Мільчев та ін Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. – 528 с.
2. Адрес-календарь. Общая роспись всех чиновных особ в государстве, на 1859–1860 год. Санкт-Петербург: в Типографии Императорской Академии Наук. Ч. 2. – 554 с.
3. Адрес-календарь. Общая роспись всех чиновных особ в государстве, 1851. Санкт-Петербург: в Типографии Императорской Академии Наук. Ч. 2. – 194 с.
4. Адрес-календарь. Общая роспись всех чиновных особ в государстве, на 1858 год. Санкт-Петербург: в Типографии Императорской Академии Наук. Ч. 2. – 260 с.
5. Алексеев С. А. Управление губерниями по «Наказу губернаторам» 1837 г. / С. А. Алексеев, Ц. Ц. Михеева // Вестник РУДН. Серия Юридические науки. – 2008. – №2. – С. 5-11.
6. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. В. Бармак. – Львів, 2008. – 40 с.
7. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года / Под ред. Я. Г. Гололобова. Екатеринослав: Типо-Литография Губернского правления, 1903. Отд. 3. – 74 с.
8. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1900 года / Под ред. Я. Г. Гололобова. Екатеринослав: Типо-Литография Губернского правления, 1900. Отд. 3. – 66 с.
9. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – М., 1997. – 357 с.
10. Кучабський О. Г. Еволюція адміністративно-територіальних систем: теоретико-методологічний аспект / О. Г. Кучабський // Актуальні проблеми державного управління. – 2010. – № 1. – С. 51-59.
11. Леміш Н. Організація роботи зі службовими документами в органах державної влади Чернігівської губернії в першій половині XIX ст. / Н. Леміш // Архіви України. – 2008. – № 5-6. – С. 81-96.
12. Лукашевич В. Історія створення канцелярії генерал-губернатора Катеринославського намісництва Г. Потьомкіна (до джерелознавства документації з діловодства останньої чверті XVIII століття) / В. Лукашевич // Південна Україна XVIII – XIX ст. – 1999. – Вип. 4. – С. 159-166.
13. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1832. В Санкт-Петербурге, при Императорской Академии Наук. Ч. 2. – 422 с.
14. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1834. В Санкт-Петербурге, при Императорской Академии Наук. Ч. 2. – 439 с.
15. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1836. В Санкт-Петербурге, при Императорской Академии Наук. Ч. 2. – 448 с.

16. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1806. В Санкт-Петербурге, при Императорской Академии Наук. Ч. 2. – 492 с.
17. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Екатеринослав: в типографии губернского правления, 1866. Ч. 1. – 64 с.
18. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 год / Под ред. Я. Г. Гололобова. Екатеринослав: Типо-Литография Губернского правления, 1894. – 274 с.
19. Панфьорова М. А. Адміністративно-територіальний устрій Південно-Східної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / М. Панфьорова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 1999. – Вип. VII. – С. 119-127.
20. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – 1120 с.
21. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXVIII. – 1326 с.
22. Савченко І. В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775–1822 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. В. Савченко. – Запоріжжя, 2004. – 202 с.
23. Самохина Н. Вітчизняні «Губернские ведомости» у колекції газетних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / Н. Самохина // Бібліотечний вісник. – 2010. – № 4. – С. 55-58.
24. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. – Санкт-Петербург, 1857. – Т. 2. Ч. 1. – 1263 с.
25. Тлеуш В. М. Особливості організації губернаторської влади в Катеринославській губернії / В. М. Тлеуш // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – Київ, 2016. – Випуск 109. – С. 21-26.
26. Шандра В. С. Совісний суд в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: структура, судові практики та архівні фонди / В. С. Шандра // Український археографічний щорічник. – 2009. – Вип. 13-14. – С. 532-554.

REFERENCES

1. Boiko, A., Kozyriev, V., & Milchev, V. et all. (2005). *Administratyvnyi ustroi Pivdennoi Ukrainy (seredyna XVIII – persha polovyna XIX stolittia)* [Administrative division of the Southern Ukraine (middle of the 18th – first half of the 19th century)] / Zaporizhzhia [in Ukrainian].
2. Adres-kalendar. Obshchaia rospys vsekh chynovnykh osob v gosudarstve, na 1859–1860 god [Address-calendar. The general painting of all officials in the state, 1859-1860]. *V Tipohrafii Imperatorskoi Akademii Nauk, Sankt-Peterburg*. Ch. 2 [in Russian]
3. Adres-kalendar. Obshchaia rospys vsekh chynovnykh osob v gosudarstve, 1851. [Address-calendar. The general painting of all officials in the state, 1851]. *V Tipohrafii Imperatorskoi Akademii Nauk, Sankt-Peterburg*. Ch. 2 [in Russian]
4. Adres-kalendar. Obshchaia rospys vsekh chynovnykh osob v hosudarstve, na 1858 hod. [Address-calendar. The general painting of all officials in the state, 1858]. *V Tipohrafii Imperatorskoi Akademii Nauk, Sankt-Peterburg*. Ch. 2 [in Russian]
5. Alekseev, S.A., & Mikheeva Ts.Ts. (2008). Upravlenie guberniiami po «Nakazu gubernatoram» 1837 [Governance of the provinces on the “Order of the governors” 1837]. *Vestnik RUDN. Seryia Yuridicheskie nauki*, 2, 5-11 [in Russian]
6. Barmak, M.V. (2008). *Formuvannia vladnykh instytutiv Rosiiskoi imperii na Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – persha polovyna XIX st.)* [Formation of the power institutions of the Russian Empire in the Right-Bank Ukraine (end of the 18th - first half of the 19th century)]. Extended abstract of doctor's thesis. Lviv [in Ukrainian]
7. Gololobov, Ya.G. (Ed.). (1903). Ekaterynoslavskaiia huberniia. Pamiatnaia knizhka i adres-kalendar 1903 goda [Ekaterinoslav province. The memoir and the address-calendar of 1903]. *Typo-Litohrafiia Gubernskago pravleniia Ekaterynoslav*. Otd. 3 [in Russian]
8. Gololobov, Ya.G. (Ed.). (1900). Ekaterynoslavskaiia huberniia. Pamiatnaia knizhka i adres-kalendar 1900 goda [Ekaterinoslav province. The memoir and the address-calendar of 1900] *Typo-Litohrafiia Gubernskago pravleniia Ekaterynoslav*. Otd. 3 [in Russian]
9. Eroshkin, N.P. (1997). *Istoriia gosudarstvennykh uchrezhdenii dorevoliutsyonnoi Rossii* [History of state institutions of pre-revolutionary Russia]. Moscow [in Russian]
10. Kuchabskyi, O.H. (2010). Evoliutsiia administratyvno-terytorialnykh system: teoretyko-metodolohichniy aspekt [Evolution of administrative-territorial systems: theoretical and methodological aspect]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*, 1, 51-59 [in Ukrainian]
11. Lemish, N. (2008). Orhanizatsiia roboty zi sluzhbovymy dokumentamy v orhanakh derzhavnoi vlady Chernihivskoi hubernii v pershii polovyni XIX st. [Organization of work with official documents in state authorities of Chernihiv province in the first half of the 19th century]. *Arkhivy Ukrainy*, 5-6, 81-96 [in Ukrainian]
12. Lukashevych, V. (1999). Istoriia stvorennia kantseliarii heneral-hubernatora Katerynoslavskoho namisnytstva H. Potomkina (do dzhereloznavstva dokumentatsii z dilovodstva ostannoii chverti XVIII stolittia) [History of the establishment of the office of the Governor-General of Katerynoslav Province G. Potemkin (to the source study of documentation of the record keeping of the last quarter of the 18th century)]. *Pivdenna Ukraina XVIII – XIX st.*, 4, 159-166 [in Ukrainian]
13. Mesiatse slov i obshchii shtat Rosyiskoi imperii na 1832 [Mesiatse slov and the general state of the Russian Empire in 1832]. *V Sankt-Peterburge pri Imperatorskoi Akademii Nauk*. Ch. 2 [in Russian]

14. Mesiatseslov i obshchii shtat Rossiyskoi imperii na 1834 [Mesiatseslov and the general state of the Russian Empire in 1834]. *V Sankt-Peterburge pri Imperatorskoi Akademii Nauk*. Ch. 2 [in Russian]
15. Mesiatseslov i obshchii shtat Rossiyskoi imperii na 1836 [Mesiatseslov and the general state of the Russian Empire in 1836]. *V Sankt-Peterburge pri Imperatorskoi Akademii Nauk*. Ch. 2 [in Russian]
16. Mesiatseslov s rospysiu chynovnykh osob ili obshchii shtat Rossiiskoi imperii na leto ot Rozhdestva Khristova 1806 [Mesiatseslov with a list of officials or general staff of the Russian Empire for the summer of Christmas 1806]. *V Sankt-Peterburge pri Imperatorskoi Akademii Nauk*. Ch. 2 [in Russian]
17. Pamiatnaia knizhka Ekaterynoslavskoi gubernii na 1867 god. (1866) [Memorable book of Ekaterinoslav province for 1867]. *Ekaterynoslav: v tipografii gubernskogo pravleniia*, Ch. 1 [in Russian]
18. Gololobov, Ya.G. (Ed.). Pamiatnaia knyzhka i adres-kalendar Ekaterynoslavskoi gubernii na 1895 god (1894) [Memorable book and address-kalendar of Ekaterinoslav province for 1867]. *Typo-Lytohrafyia Hubernskaho pravleniia*, Ekaterynoslav [in Russian]
19. Panforova, M.A. (1999) Administratyvno-terytorialnyi ustroi Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy naprykintsi XVIII – u pershii polovyni XIX st. [Administrative-territorial structure of Southeastern Ukraine at the end of the 18th - in the first half of the 19th century]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*, VII, 119-127 [in Ukrainian]
20. *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii (1830)* [A complete collection of laws of the Russian Empire]. Saint Petersburg, XXVII [in Russian]
21. *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii (1830)* [A complete collection of laws of the Russian Empire]. Saint Petersburg, XXVIII [in Russian]
22. Savchenko, I.V. (2004). *Administratyvno-terytorialnyi ustroi Pivdennoi Ukrainy (1775–1822 rr.)* [Administrative-territorial structure of Southern Ukraine (1775–1822)]. Candidate's thesis. Zaporizhzhia [in Ukrainian]
23. Samokhyna, N. (2010). Vitchyzniani «Hubernskie vedomosti» u koleksii hazetnykh vydan Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho [Domestic «Gubernskie Vedomosti» in the collection of newspaper editions of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. *Bibliotechnyi visnyk*, 4, 55-58 [in Ukrainian]
24. *Svod zakonov Rossiiskoi imperii, poveleniem gosudaria imperatora Nikolaia Pavlovicha sostavlennyy (1857)* [A set of laws of the Russian Empire composed by the decree of the emperor Nikolai Pavlovich]. Saint Petersburg, Vol. 2, Ch. 1 [in Russian]
25. Tleush, V.M. (2016). Osoblyvosti orhanizatsii hubernatskoi vlady v Katerynoslavskii hubernii [Features of the organization of the governor's power in Katerynoslav province]. *Hileia*, 109, 21-26 [in Ukrainian]
26. Shandra, V.S. (2009). Sovisnyi sud v Ukraini kintsia XVIII – pershoi polovyny XIX st.: struktura, sudovi praktyky ta arkhivni fondy [Conscious court in Ukraine in the late 18th and first half of the 19th century: structure, jurisprudence and archival funds]. *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk*, 13-14, 532-554 [in Ukrainian]

Тлеуш Віктор Махмутович

Аспірант

Запорізький національний університет

69600, м.Запоріжжя, вул. Жуковського, 66

Tleush Viktor

Postgraduate student

Zaporizhzhia National University

66, Zhukovskogo Str., Zaporizhzhia, 69600, Ukraine

Email: tleush@i.ua

ORCID: 0000-0002-4684-3439

Цитування: Тлеуш В. М. Формування мережі губернських установ Катеринославської губернії у XIX столітті / В. М. Тлеуш // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 8. – С. 85-93.

Citation: Tleush, V.M. (2018). Formuvannia merezhi hubernskykh ustanov Katerynoslavskoi hubernii u XIX stolitti [Formation of the network of the Katerynoslav province's authorities in the XIXth century]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(8), 85-93.

Стаття надійшла / Article arrived: 11.08.2018

Схвалено до друку / Accepted: 21.08.2018

Опора на тіло як фундамент стійкості самоідентичності особистості

Пашинська А. В., Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова

Стаття присвячена дослідженню ролі тілесності у формуванні стійкості самоідентичності особистості. З'ясовано, що поняття «тілесність людини» включає в себе взаємодію не лише з власним тілом, а й з іншими тілами. Виявлено, що дослідження власної тілесності актуалізується, коли людина відривається від «тіла сім'ї» та має долучитися до «тіла соціального». Власне, цей процес і може викликати кризу самоідентичності. До чого, зокрема, спонукає і нестабільний стан нашого суспільства. Тож тілесна ідентифікація має відношення до соціалізації особистості.

Щоб її набутти, особистість має опанувати власним тілом, вжитися у власне соціальне тіло та створити власну внутрішню культуру турботи про тіло. Опанування власним тілом є переживанням своєї тілесності, відчуттям значимості свого тіла, встановленням його меж. Вживання у власне соціальне тіло передбачає вдосконалення його, створення певного тілесного іміджу, який має відповідати становищу людини в суспільстві. Внутрішня культура турботи про тіло має включати культуру харчування, режим сну, контроль фізичних навантажень, чистоту та охайність зовнішнього вигляду і т. п.

Встановлено, що опора людини на власне тіло може допомогти їй не втратити власну ідентичність як в процесі соціалізації, так і в соціальному просторі взагалі. Для цього необхідне створення діалогічних стосунків зі своїм тілом, вміння прислухатися до його сигналів. Саме за таких умов тіло людини виступить тим Іншим, спираючись на яке, людина має більше шансів зберегти власну ідентичність.

З'ясовано, що в процесі соціалізації буде плідним спочатку налагодити стосунки з тілом міста як одиницею соціального простору. При цьому тіло маленького містечка більш органічне і природне, тож в ньому кращі умови для особистості, щоб екзистенційно відкритися Іншим і зберегти свою самоідентичність.

Доведено, що тілесна самість має доповнювати психічну самість. Їх єдність забезпечить особистості конструктивну стійкість самоідентичності. Останню символічно вдало передає рослина «водяна лілія».

Ключові слова: ідентифікація; замість; тілесність; соціалізація; внутрішня культура; соціальне тіло

Reliance on the body as the foundation of the firmness of the self-identity of the individual

Pashinskaya A. V., National Pedagogical Dragomanov University

The role of corporality in the formation of the firmness of a person's self-identity is examined in the article. Our goal was to find out how a person should treat his body so that in the process of social activity, it serves as a support for his self-identity. Mostly we focused on the study of the constructive self-identity of the individual. It is a person's ability to maintain his integrity and stay true to himself in all life situations.

It is clarified that the concept of «human corporeality» includes interaction not only with one's own body, but also with other bodies. It is revealed that the study of one's own corporeality is actualized when a person breaks away from the «body of the family» and must join the «body of the social». Actually, this process can cause a crisis of self-identity. What, in particular, is prompted by the unstable state of our society. Thus, bodily identification has to do with the socialization of the individual.

In order to acquire it, the person must master his own body, get used to his own social body and create his own inner culture of caring for the body. The control of one's own body is an experience of its corporeality, a sense of the significance of its body, the establishment of its limits. Use in the proper social body involves improving it, creating a certain bodily image, which should correspond to the position of a person in society. The internal culture of body care should include a culture of nutrition, a sleep mode, physical activity control, cleanliness and cleanliness of the appearance, etc.

It is established that the support of a person to his own body can help him not to lose his identity both in the process of socialization and in social space in general. For this, it is necessary to create a dialogical relationship with your body, the ability to listen to its signals. It is under such conditions that the human body will act to the Other, on which the individual has more chances to preserve his own identity.

It is established that in the process of socialization it will be fruitful to first establish relations with the body of the city, as a unit of social space. At the same time, the body of a small town is more organic and natural, so it has better conditions for the individual to existentially open another and to maintain its identity.

It is proved that the bodily self must complement the psychic self. Their unity will ensure the person's constructive steadfastness of self-identity. The latter is symbolically successfully transferred to the plant «water lily».

Keywords: identification; self; corporeality; socialization; internal culture; social body

Опора на тело как фундамент стойкости самоидентичности личности

Пашинская А. В., Национальный педагогический университет им. М. Драгоманова

Статья посвящена исследованию роли телесности в формировании стойкости самоидентичности личности. Выяснено, что понятие «телесность человека» включает в себя взаимодействие не только с собственным телом, но и с другими телами. Выявлено, что исследование собственной телесности актуализируется, когда человек отрывается от «тела семьи» и должен присоединиться к «телу социального». Собственно, этот процесс и может вызвать кризис самоидентичности. К чему, в частности, побуждает и нестабильное состояние нашего общества. Таким образом, телесная идентификация имеет отношение к социализации личности.

Чтобы ее получить, личность должна овладеть собственным телом, вжиться в собственное социальное тело и создать собственную внутреннюю культуру заботы о теле. Овладение собственным телом является переживанием своей телесности, ощущением значимости своего тела, установлением его границ. Употребление в собственное социальное тело предполагает совершенствование его создания определенного телесного имиджа, который должен соответствовать положению человека в обществе. Внутренняя культура заботы о теле должна включать культуру питания, режим сна, контроль физических нагрузок, чистоту и опрятность внешнего вида и т. п.

Установлено, что опора человека на собственное тело может помочь ему не потерять собственную идентичность как в процессе социализации, так и в социальном пространстве вообще. Для этого необходимо создание диалогических отношений со своим телом, умение прислушиваться к его сигналам. Именно при таких условиях тело человека выступит тем Другим, опираясь на которое личность имеет больше шансов сохранить собственную идентичность.

Установлено, что в процессе социализации будет плодотворным сначала наладить отношения с телом города как единицей социального пространства. При этом тело маленького городка более органическое и естественное, поэтому в нем лучшие условия для личности, чтобы экзистенциально открыться Другим и сохранить свою самоидентичность.

Доказано, что телесная самость должна дополнять психическую самость. Их единство обеспечит личности конструктивную стойкость самоидентичности. Последнюю символически удачно передает растение «водяная лилия».

Ключевые слова: идентификация; самость; телесность; социализация; внутренняя культура; социальное тело

Постановка проблеми.

Прагнучи цілісно дослідити самоідентичність особистості, слід належну увагу звернути на тілесність людини. Адже більшість вчених, «розмірковуючи» про людину, так чи інакше виділяють її тілесну або духовну сторону. І тим швидше вони називають себе чисто гуманітарними, чим більше звертають уваги на сторону духовну. Однак в людині рівно представлені обидва боки: вона по суті є і тим і іншим» [17, с. 2]. І хоч на сьогодні зроблено багато розвідок тілесності, актуальність цього дослідження зумовлена недостатнім розкриттям її значення у формуванні самоідентичності особистості. Проблематизуючим ядром цього є віртуалізація світу з «інноваційним характером розвитку інформаційного суспільства, кліповою фрагментарністю сучасної культури, перманентною змінністю» [3, с. 5].

«Зазначимо, що різкі інституціональні зміни останніх років, які практично підігрують перманентності кризи ідентичності, руйнують життєві плани, вимагають їх швидкого і кардинального перегляду, призводять до руйнування біографій,

особливо соціальних» [6, с. 187]. Все це поглиблює кризу ідентичності та сприяє «соціальній девіталізації особистості» [6]. За таких умов необхідно реабілітувати позитивний наратив тілесності людини. Ми припускаємо, що саме він може стати основою формування конструктивної стійкості самоідентичності особистості.

Адже, «з антропологічного погляду, власне тіло людини є першою формою людського дому. Більше того, онтологічна «безпритульність» (М. Гайдеггер) знаходить притулок у домі (тілі)... який водночас постає модусом відкритості «у світ» і модусом «закритості», приватності» [18, с. 24], що робить наше тіло місцем зустрічі з Іншим і водночас простором нашої інтимної сталої присутності. Таке положення тіла вказує на його потенціал ресоматизації та ревіталізації сучасної особистості при певному підході до власної тілесності.

Аналіз досліджень і публікацій.

Світові тенденції філософських роздумів над цією проблематикою визначили Е. Гуссерль, М. Шелер, Г. Зіммель, О. Шпенглер, М. Гайдеггер, М. Мерло-Понті, Х. Плеснер,

М. Фуко, Ж.-П. Сартр, С. де Бовуар, Дж. Батлер, Ю. Крістева В. Подорога та ін.

Аналізуючи розробленість цієї теми, слід відзначити таких українських дослідників: Є. К. Бистрицького, В. В. Ляха, В. А. Косяка, А. О. Осипова, Л. О. Мазур, О. В. Вербницьку, Л. М. Дерман, Ю. А. Семенову, Н. С. Медведєву, які розглядали дотичність тілесності до ідентифікації особистості.

Серед останніх публікацій з даної тематики, особливий інтерес представляє робота Томаса Фукса, який стверджує, що «без укоріненості в тілесності, безперервності сутності суб'єкта поступово стає сумнівною» [19]. Вчений доводить, що «основою особистої ідентичності є тілесне існування, в той час як біографічна пам'ять сама по собі не є для обґрунтування достовірності буття ані достатньою, ані необхідною» [19]. Із роздумів Т. Фукса стає зрозумілим, що саме «безперервність чуттєвого сприйняття тілесної суб'єктності» [19] забезпечує стабільність нашого психологічного самосприйняття. Автор стверджує, що «емпіричне «я» тілесної суб'єктивності і аутопоетичного «я» живого організму слід розглядати як два аспекти одного й того ж процесу» [22].

І. А. Муратова наголошує на тому, що сучасна криза ідентичності особистості породжена світоглядом, «який визначає пріоритетну позицію розуму над тілом» [11]. І зазначає, що вихід із цієї кризи лежить у площині реабілітації тілесної самосвідомості. О. О. Морозова, досліджуючи соціальний і екзистенціальний виміри тілесного буття людини, відмічає особливу роль тілесності у пошуку своєї екзистенції. [10]. А. Ю. Чукуров наголошує, що сьогодні «фізичне тіло «відступає» перед тілом соціальним» [20]. Це, на думку автора, провокує людей звертатися до модифікації власного тіла як засобу захисту та самоідентифікації в умовах інформаційного суспільства.

Майкл Оцука пише про значимість наслідування інших при формуванні власної ідентичності. Мислитель зауважував, що переймаючи досвід інших, ми «стаємо (тобто можемо стати) кимось іншим, тоді як в іншому випадку ми просто змінюємо себе на когось іншого» [24]. Іншим оригінальним підходом до вирішення дилеми «соціального та особистого» в процесі формування стійкості самоідентичності людини є ідея Джо Хігінса. Він пропонує розширити концепт тілесної ідентичності до поняття «біо-соціальної самості». Вчений пояснює таку необ-

хідність тим, що «наші біологічні тіла соціально насичені з перших моментів життя до наших останніх хвилин, що означає, що «тілесні» і «соціальні» процеси мають розглядатися як «тілесно-соціальні» чи «біо-соціальні»» [23]. На думку Дж. Хігінса, це допоможе подолати тілесно-соціальну проблему в процесі ідентифікації. Такий підхід є близьким до ідей Т. Фукса і ще раз доводить актуальність дослідження ролі тілесності у формуванні стійкості самоідентичності особистості. І хоча існує досить багато робіт на схожу тематику, вона залишається недостатньо висвітленою саме в філософсько-антропологічному контексті.

Тож метою нашого дослідження є з'ясувати, у який спосіб людина має взаємодіяти з власним тілом, щоб набути конструктивної стійкості самоідентичності.

Виклад основного матеріалу.

Щоб зробити наше дослідження більш конкретним, спробуємо сфокусуватися виключно на такому ставленні до тіла, яке буде плідним для формування позитивної стійкості самоідентичності. Для цього коротко охарактеризуємо нашого героя – людину, яка знаходиться в центрі нашої уваги, що буде ефективним для ознайомлення з викладом нашого подальшого теоретичного матеріалу.

Це особистість зі сформованою самоідентичністю в її конструктивному вимірі. Тобто людина, яка усвідомлює хто вона, здатна бути гуманною, розуміє свої душевні якості, опанувала їх і набула цілісності, має власні духовні орієнтири та визначилася зі своїм призначенням, має свій сенс в житті і бажає бути вірною йому. Наш герой є психологічно здоровою особистістю, що в широкому сенсі означає – не завдавати шкоди собі та іншим, відчувати себе щасливою та сповненою сил. При цьому ми орієнтовані на те, що така особистість сформувала самоідентичність нещодавно і потребує набуття її стійкості.

Самоідентичність «може бути представлена як посередник поміж цілісним буттям людини, її суттю та персональним буттям, тобто екзистенцією, маркованою за допомогою «Я», яке розтиражоване в часі за посередництва історії» [7]. В її основі лежить відчуття людиною власної самототожності, що репрезентує самість. «Совість же, Істина і Бог, божественна істина, переломлена через внутрішнє софійне, є Самість» [1, с. 239]. Тож стійкість самоідентичності – це здатність особистості утримувати власну цілісність, бути автентичним собі при постійній зміні, «рух-

ливості» своєї ідентичності. Власна ідентичність та самоідентичність є тотожними поняттями, тоді як поняття «ідентичність» в широкому сенсі відсилає нас до «чужої ідентичності» і здебільшого представляє собою залучення нас у простір думки про нас інших людей, включає нас в загальне, актуальне поле культурної активності і надає нам певні характеристики та ролі, підтримуючи які, ми можемо сприймати їх за свої власні. Це являє собою один з аспектів деструктивної ідентичності.

Слід додати, що «негативна ідентичність демонструє, що індивід позбавлений почуття солідарності й відповідальності. Доволі часто розвиток негативної ідентичності можливий і в тому випадку, коли одна з ідентичностей перетворюється на маску. Ідентичність як маска є ознакою бездушності, брехливості її носія, а індивід фактично приховує селф, виступаючи виключно як тіло / шкіра» [6, с. 140]. Таким чином, тілесність можна розглядати як корелят самості в конструкті негативної ідентичності особистості. Власне, це справедливо і для конструктивної самоідентичності, про що ми говоритимемо згодом. Адже в негативній ідентичності самість взагалі відсутня, тож і тілесність повстає як тіло, з яким у людини «ринкові» відносини. Та «відкидати самість означає відкидати речі як речі, тобто не розуміти речі як речі, тобто розуміти речі не як речі, тобто не розуміти речей, тобто не приймати їх взагалі» [9, с. 86].

Разом із тим тілесність – це «філософський концепт, що обґрунтовує чуттєвий характер людського буття як його невід’ємну онтологічну ознаку та фіксує присутність людини у світі через сприйняття, просторовість, моторність, темпоральність» [4]. Тож припускаємо, що вона відіграє значиму роль і у набутті стійкості самоідентичності особистості. Однак слід уточнити: тілесність чи тіло?

Наше тіло репрезентує нас іншим, а не наша душа чи дух. Щоб висловитись на зовні, ми користуємося своїм тілом. Тож «лише завдяки своїй пов’язаності в досвіді з тілом, свідомість стає свідомістю реально людською і реально тваринною, і лише завдяки цьому вона отримує місце в просторі природи і в часі природи – в часі, який вимірюється фізично» [5, с. 74].

Більше того, наше тіло «є поріг, те, що затримує в собі певний зовнішній вплив, щоб тут же змінити своє становище в реакції на цей вплив» [14, с. 7]. В. Подорога налічує чотири таких порога: тіло – об’єкт, тіло – моє тіло, тіло – афект та

тіло мислиме, єдине [14, с. 7]. Останнє тіло виражає собою світ тіл, що в широку сенсі є матеріальним виміром буття, а в контексті людського буття виражає тілесність людини. Таким чином, наша тілесність включає в себе і переживання нами інших тіл, а не лише свого. Разом із тим вона являє собою трансценденцію над світом речей через усвідомлення його. Тож, говорячи про роль тілесності у набутті стійкості самоідентичності, доречно говорити саме про тіло.

І. Биховська запропонувала розглядати тіло людини як природне, соціальне та культурне [2]. Такий поділ є методологічно плідним і для нашого дослідження. В ньому природне тіло є фізичним об’єктом, соціальне тіло є суб’єктом світу взаємодії з навколишнім світом, а культурне тіло є певним внутрішнім виміром тілесності людини. Воно виступає об’єктом творення власної тілесності.

Ми вважаємо, що такий поділ відповідає і трьом функціям нашого тіла – можливість життя, можливість взаємодіяти з іншими та з самим собою. Ось ця взаємодія з самим собою на рівні власного тіла і приймає найбільшу участь у набутті стійкості самоідентичності особистості. Адже саме у цьому вимірі, на нашу думку, наша тілесність здатна сполучатися з нашою самістю і утворювати певну єдність з нею – «біосоціальну самість» (у Дж. Хігінса було дещо інше тлумачення біосоціальної самості).

Таким чином, ми припускаємо, що наше тіло є опорою, спираючись на яку людина здатна утримувати власну стійкість самоідентичності. «Саме тому, що ми знаходимося всередині власного тіла і, вступаючи з ним у тимчасовий союз, ми завоюємо «я-почуттям», переживанням психосоматичної єдності, абсолютно унікальним і неповторним, яке дозволяє нам породжувати цілком певні образи власного тіла, співвідносити їх з образами і реальністю інших тіл і тим самим звертатися до власного Я і затверджувати його центральне положення в світі, варіюючи як зовнішні, так і внутрішні екзистенціальні дистанції» [14, с. 6]. Така взаємодія з власним тілом, з одного боку, дана нам онтологічно, а з іншого боку, потребує усвідомлення, яке становить процес вживання у власне тіло та опанування ним.

Формуючи власну ідентичність, людина більшою мірою занурена у внутрішній світ, вона намагається знайти відповіді на запитання: «хто вона, яка та для чого живе?» Відповівши на них, особистість «виходить» до людей. Починає процес реалізації свого призначення. І

саме в цей момент важливо проявити стійкість самоідентичності, досвід якої знадобиться і в подальшому житті. Тож вкрай важливим є спосіб формування цієї стійкості. Ми наполягаємо, що конструктивним є знайти опору у власному тілі. Адже підтримка інших є важливою, і добре, коли вона є. Однак інші, на відміну від нашого тіла, не завжди поруч. Соціальний простір в наш час дуже швидко змінюється, і в ньому легко розгубитися, піддатися модним тенденціям, загалом зрадити себе. Саме тому слід свідомо розвивати власну стійкість самоідентичності, основою якої ми вважаємо опору на тіло.

Опора на тіло – це усвідомлення цінності свого тіла (його здорового стану, що є опануванням природним тілом), актуалізація себе у соціальному просторі через усвідомлення рівності власного тіла з тілами інших (вживання у власне соціальне тіло) та побудова стосунків зі своїм тілом як з Іншим (творення внутрішньої культури взаємодії з тілом). Звідси – опора на тіло тим сильніша, чим більшою мірою ми опанували власним тілом, вжилися у соціальне тіло та розвинули внутрішню культуру турботи про нього.

О. Гомілко стверджує, що тіло не належить людині від народження. Людина народжується як організм, в якому закладена потенція виникнення тіла. Тому людина має вийти з власної органіки і оволодіти своєю тілесністю. Цей процес авторка пов'язує з творенням «флеш-іміджу», який має бути автентичний становищу людини в соціумі [4]. На нашу думку, флеш-імідж є складовою тілесної соціалізації, під якою розуміють «процес вироблення, трансляції, засвоєння і трансформації цінностей, знань і навичок, пов'язаних із тілесним буттям людини» [15, с. 14].

Вживання у власне тіло, перш за все, є його пізнанням, тобто усвідомленням і осмисленням власної відчутної тілесності по відношенню до іншої. Воно не обмежується лише технічним вбудовуванням свого тіла в соціальне тіло.

В. Подорога писав: «Я володію власним тілом - це значить: я можу свідомо використовувати його можливості бути з світом в різних і різноманітних відносинах. Існувати, бути присутнім значить відчувати, але це не голе, чисте відчуття, а пережите відчуття близькості з собою і зі світом, пережите за допомогою власного тіла» [14, с. 15].

Таким чином, опанування своїм тілом можна уявити як процес розототожнення з власним організмом і встановлення свідомих турботливих відносин із власним тілом як з Іншим. Коли це

здається, і людина усвідомлює, що її тіло – це найближчий, вірний друг, який завжди з нею, тоді вона отримує міцну опору для своєї стійкості самоідентичності.

Тілесна соціалізація не дарма є частиною вживання людини у власне тіло, певно, що не головною, та стає очевидним зв'язок опанування власним тілом із процесом соціалізації особистості. «Людина як істота соціальна, навмисно (переважно зі суб'єктивних причин) долучає себе до простору соціуму засобами власного тіла. Тому тіло – це чи не єдине явище органічного світу, соціокультурна значимість якого домінує над біологічною. Відштовхуючись від такого висновку, можемо припустити, що наше Я (тобто те, ким ми себе ідентифікуємо) стає зримим суспільству через наше тіло» [21, с. 2].

Прагнення людини до соціалізації підвищується, коли вона набула самоідентичності. Вектор її уваги переводиться з самої себе на оточення, і вона прагне реалізувати себе. Цей етап може співпадати з процесом сепарації від батьків, коли людина відривається від звичного топосу перебування (тіла сім'ї) і входить в простір тілесності в широкому розумінні. І від того, в яке саме оточення вона потрапить, також залежить набуття її стійкості самоідентичності.

«Соціалізація представляє собою інтерналізацію індивідом системи традицій, генерованої конкретним суспільством. Водночас соціалізація полягає у встановленні гармонії між адаптацією, індивідуалізацією та інтеграцією в конкретний соціальний простір. Крім того, соціалізація виступає процесом включення індивіда в систему суспільних відносин за допомогою конституювання соціально-типових і соціально-значимих рис» [6, с. 137]. Н. Доній відмічає, що «проблема з ідентичністю у людства починається в момент переходу суспільства в стан невизначеності (в першу чергу, системи цінностей), що провокує втрату стійкості ідентичністю та почастищення випадків прийняття рішення індивідом щодо ігнорування беззаперечних до певного часу соціальних рекомендацій та норм» [6, с. 138].

Разом із тим певним рятівним кругом для людини є масова культура, долучаючись до якої особистість має зробити підміну своїх цінностей на прийняті в обраному вимірі масової культури. При цьому особистість може перебувати в ілюзії власного вибору, власної самоідентифікації. Однак, по факту, часто така підміна є втечею від себе, самоуниканням.

Та в нашому дослідженні ми домовилися зосередитися на особистості з сформованою конструктивною самоідентичністю, тож розглянемо, як їй втримати стійкість власної ідентичності в процесі соціалізації, яка відбувається в топосі масової культури.

На нашу думку, масова культура є тілесною культурою. Адже її основними ознаками є «управління людьми на кшталт управління речами... висока швидкість соціальних змін (політичних, економічних, культурних, правових), нестабільність еталонів якості життя, яскравість, широта й, водночас, парадоксальна поверховість захоплень» [6, с. 100]. «Реакцією на неї є формування нарцистичного суспільства, аномії, «зеленої хвилі» та, зрештою, «соціальна девіталізація особистості» [6].

Таким чином, «соціалізація індивіда у рамках подібної спільноти представляє собою не засвоєння групових цінностей і норм, а побудову особистісного іміджу, який є результатом творчості індивіда, засобом самовираження, самопрезентації людини. Іміджева модель поведінки передбачає особливу значущість неформальних міжособистісних зв'язків, у контексті яких імідж відображає вільне самовизначення людини, а соціальної значущості вони набувають лише при умові активної комунікативної взаємодії. Мати імідж – це означає заявити оточуючим про свій особистий стиль життя і бути почутим, так як він вимагає від людини постійного «самореферування» і рефлексивного сприйняття соціального оточення» [3, с. 6]. Тож, якщо людина зі сформованою самоідентичністю не бажає долучатися до масової культури, то формування стійкості власної ідентичності цілком лягає на її плечі, і оскільки масова культура є культурою тілесною, то це ще раз підтверджує раціональність нашого підходу – особливої уваги до власного тіла та тілесності у формуванні стійкості самоідентичності особистості. Звідси доречно розглянути взаємодію людини з оточуючим світом на рівні тілесності, а саме – тіла міста. Адже наша сучасна культура більшою мірою є міською культурою.

Виходячи з цього, соціалізацію людини з конструктивною самоідентичністю можна уявити як «вплітання біологічного тіла у культурну реальність міста» [8, с. 135].

Слід зауважити, що «взаємодія «людського тіла» і «міського тіла» є відображенням взаємодії природи і культури (поява міста на фоні природи може взагалі розглядатись як рана і розлам космосу). Відповідно, культурним втіленням приро-

ди тут більше є село або містечко, аніж місто» [8, с. 137]. Тож формування стійкості самоідентичності в умовах невеличкого містечка має більше шансів на конструктивність.

В великому місті часто «у взаємодії людського тіла і міського настає той момент, коли перше втомлюється від світу міста і його тотального характеру. Тіло людини перетворюється із активного у пасивне, виконуючи роль не діяльного суб'єкта, а швидше того, що підкорюється ритмам, темпам і швидкості міста» [8, с. 143]. На думку М. В. Карповець, уникнути цієї втоми можливо, якщо не витратити зусилля на боротьбу з культурою міста, а відкритися йому.

«Відкритість людини до світу міста передбачає множинність тактик і практик, які мають як індивідуальний, так і об'єктивний характер. Однак основна антропологічна дилема полягає в тому, щоб зберегти водночас свою тілесно-духовну самість і водночас набуті якісно нового досвіду, знань і смислів» [8, с. 159]. Апелуючи до онтології М. Гайдеггера, М. В. Карповець переконує, що це можливо через практику запитування та присутності. Також автор відмічає плідність практики фланерування, що представляє собою «спосіб чужого бути своїм, а свого бути чужим; спроба зайняти дистанцію щодо міста і людей, «погляд з боку» на усталений історико-культурний контекст» [8, с. 150]. Що, по суті, є критичним ставленням до тіла міста, його усвідомленням та осмисленням.

М. П. Препотенська, розглядаючи способи взаємодії людини з містом, виділяє образи Обивателя, Шукача та Творця. Обиватель є актором масової культури, тоді як «стаючи Шукачем, людина мегаполісу відкривається світові міста та його людям; Шукач зонує місто і складає власну ментальну мапу, стає учасником міських спільнот, виявляє інтегральність натури у фрактальному просторі мегаполісу, розгортає «запитує буття» і шукає відповіді через комунікацію з собою і світом» [16, с. 25]. А Творець є людиною, яка вступає в творчість із містом і стає співавтором міської культури.

В процесі освоєння різних способів буття в місті, людина має бути готовою до власних змін. При цьому тіло являє собою незмінну константу, опираючись на яке, особистість зможе зберегти власну «біосоціальну самість». Звичайно при взаємодії людини з містом, тілесність людини буде змінюватися, однак її тіло залишатиметься онтологічно

незмінним. За умови, що людина буде зберігати вірність власній ідентичності і не «продасть» своє тіло маскульту.

На нашу думку, особистість зможе встояти, якщо буде відчувати зв'язок зі своїм тілом, створить певну внутрішню культуру взаємодії з ним, яка буде включати постійне прислуховування до тіла, розрізнення дійсно його бажань від різних симулякрів, чути його сигнали. Власне, про внутрішню культуру в філософії часто йдеться в дискурсі турботи про себе (М. Гайдеггер, М. Фуко, Л. Мазур). На рівні тіла ця культура має включати в себе культуру харчування, сну, фізичних вправ та ін. Людина в діалозі з власним тілом має створити свою внутрішню культуру взаємодії з тілом. Тоді вона сформує той щит, який допоможе особистості не потрапити в мережу маскульту.

Саме внутрішня культура людини турботи про тіло єднає нашу тілесність з душевністю та духовністю. Немарно в наш час все швидшими обертами розвивається вчення про психосматику, яка досліджує взаємовплив наших тіла та психіки. Адже «тілесність не може бути одним із моментів життєдіяльності особистості. Тілесність у контексті духовності, навпаки, є тією огранкою, яка охоплює собою всі аспекти буття особистості, надаючи їм цілісності і довершеності... активно-конститууюча природа тілесності та її визначальна роль у розвитку особистості, є розуміння людини як людини-духовної, коли установка на самопізнання, самовдосконалення виявляє новий горизонт сталостей антропо-вимірного буття, які складають підґрунтя духовності. Ці сталості – суть символи певного роду, первинним «матеріалом» для створення яких виступають не зовнішні предмети, образи тощо, а тіло людини» [12, с. 5].

Таким чином, тіло – це фундамент стійкості самоідентичності особистості, однак для її повного становлення слід звести весь будинок.

Зокрема, слід навчитися «повертати і помішувати свій розум у тіло, і особливо у те найвнутрішнє тіло тіла, яке ми зовемо серцем» [13, с. 44]. Та це вже тема наших наступних досліджень.

Висновки. Розглядаючи людину, яка набула конструктивної самоідентичності і перейшла до реалізації себе у соціальному просторі, ми прагнули дослідити збереження особистістю стійкості власної ідентичності. Адже в процесі соціалізації в кризовому суспільстві, вона може зрадити собі і вдатися до маскульту чи інших деструктивних практик.

З'ясовано, що основною умовою набуття стійкості самоідентичності є опора людини на своє тіло. Для цього необхідним є опанування своїм тілом, вживання у власне соціальне тіло та творення внутрішньої культури взаємодії, яка буде заснована на прислуханні до потреб та сигналів нашого організму.

Опора на тіло формується в процесі соціалізації особистості і відіграє значиму роль в соціальному просторі протягом усього життя.

Виходячи з усього вищесказаного, ми хотіли б запропонувати символічний образ конструктивної стійкості самоідентичності особистості. На нашу думку, його дуже вдало передає водяна лілія. Ця квітка росте в воді, має міцне кореневище, на довгих черешках піднімаються її плаваючі великі цілісні листки овальної форми з серцевидною основою, а сама квітка велика, біла, двостатева.

Вода символізує наше текуче суспільство, міцне кореневище – укорінення в божественному, довгі черешки – силу нашого духу, великий лист, схожий на серце і плаваючий на поверхні води – нашу душевність, цілісність, відкритість, а квітка – єдність чоловічого та жіночого, гармонійність. Тож цей символ вдало передає стійкість самоідентичності особистості. І в цьому дослідженні ми акцентували увагу на тому, що потрібно турбуватися про тіло, яке є нашою опорою.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Більченко Є. Людина без історії / Є. Більченко. – Київ: Видавець Білявський, 2015. – 371 с.
2. Быховская И. М. Тело физическое-социальное-культурное в контексте анализа проблемы идентичности / И. М. Быховская. – М.: Наука, 2007. – 196 с.
3. Воропаева В. Г. Проблема кризи ідентичності в умовах глобалізації та інформаційного суспільства / В. Г. Воропаева. – Режим доступу: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_46_84.pdf
4. Гомілко О. Є. Феномен тілесності: монографія / О. Є. Гомілко – Київ: НАН України; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди, 2007. – 420 с.
5. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Книга 1 / Э. Гуссерль – М.: ДИК. 1999. – 311 с.
6. Доній Н. Є. Соціальна девіталізація особистості в суспільстві глобалізованого світу / Н. Є. Доній. – Чернігів: Чернігівський національний технологічний університет, 2014. – 280 с.

7. Калуга В. Самоідентичність як атрибут змістовності автентичного буття / В. Калуга // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія Філософія. – 2016. – Випуск 19. – С. 22-27.
8. Карповець М. Місто як світ людського буття: монографія / М. Карповець. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. – 258 с.
9. Лосев А. Ф. Вещь и имя. Самое само / А. Ф. Лосев. – СПб.: Издательство Олега Абышко, 2016. – 576 с.
10. Морозова О. О. Телесность человека – соединение социального и экзистенциального / О. О. Морозова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2016. – № 6-1. – С. 131-135.
11. Муратова И. А. Телесно-ориентированный подход как основа решения кризиса идентичности человека / И. А. Муратова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2016. – № 6-1. – С. 136-138.
12. Осипов А. О. Феномен духовності (філософсько-антропологічний аспект) / А. О. Осипов // Вісн. нац. авіац. ун-ту. Серія: Філософія. Культурологія. – 2008. – Вип. 2.
13. Палама Г. Триады в защиту священнобезмолствующих / Г. Палама. – М.: Канон, 1995. – 381 с.
14. Подорога В. А. Феноменология тела. Введение в философскую антропологию. Материалы лекционных курсов 1992–1994 годов / В. А. Подорога. – М.: «Ad Marginem», 1995. – 340 с.
15. Потапенко Я. О. Осмислення людської тілесності в контексті еволюції базових напрямків соціології кінця ХХ – початку ХХІ ст. / Я. О. Потапенко. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2013-1/13_potapenko.pdf
16. Препотенська М. П. Homo urbanus: феномен людини мегаполісу / М. П. Препотенська. – Дніпропетровськ: Вид. Середняк Т. К., 2014. – 420 с.
17. Сервера Эспиноза А. Кто есть человек? Философская антропология / А. Сервера Эспиноза. – М.: Высш. шк., 1995. – С. 75-85.
18. Тарнашинська Л. Антропология тілесного як модус ідентифікації українських шістдесятників / Л. Тарнашинська // Postkolonializm – tożsamość – gender; Europa Środkowa, Wschodnia i Południowo-Wschodnia [Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia, 2/2014]. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2015. – 404 s.
19. Фукс Т. Тождество личности и телесное существование / Т. Фукс. – Мысль: Журнал Петербургского философского общества. – 2015. – Т. 18. – С. 47-70.
20. Чукуров А. Ю. Конструирование телесности как механизм самоконтроля / А. Ю. Чукуров // Общество. Среда. Развитие. – 2015. – № 3. – С. 145-149.
21. Шляхова О. Тілесна ідентичність як самоідентичність у контексті культури повсякдення / О. Шляхова // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Культурологія. – 2017. – Вип. 18. – С. 236-237.
22. Fuchs T. Self across time: the diachronic unity of bodily existence / T. Fuchs // Phenomenology and the Cognitive Sciences. – 2017. – V. 16. – № 2. – P. 291-315.
23. Higgins J. Biosocial selfhood: overcoming the 'body-social problem' within the individuation of the human self / J. Higgins // Phenom Cogn Sci. – 2018. – № 17. – P. 433-454. doi:10.1007/s11097-017-9514-2
24. Otsuka M. Personal Identity / M. Otsuka // Substantial Change, and the Significance of Becoming, Erkenn. doi:10.1007/s10670-017-9938-7

REFERENCES

1. Biljchenko, Je. (2015). Ljudyna bez istoriji: monografija [Human without history – Manuscript]. Kyiv: Vydavcej Biljavs'kyj [in Ukrainian].
2. Bykhovskaia, I.M. (2007). Telo fizicheskoe-sotsialnoe-kulturnoe v kontekste analiza problemy identichnosti [The body: physical-social-cultural in the context of the analysis of the problem of identity]. Moscow: Nauka [in Russian].
3. Voropajeva, V.Gh. Problema kryzy identichnosti v umovakh globalizaciji ta informacijnogho suspiljstva [The problem of identity crisis in the conditions of globalization and the information society]. Retrieved from http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_46_84.pdf [in Ukrainian].
4. Ghomilko, O.Je. (2007). Fenomen tilesnosti: monografija [Phenomenon of the Human Body: manuscript]. Kyiv: The NAS of Ukraine H. Skovoroda Institute of Philosophy [in Ukrainian].
5. Gusserl, E. (1999). Idei k chistoi fenomenologii i fenomenologicheskoi filosofii. Kniga 1 [Ideas Pertaining To A Pure Phenomenology And To A Phenomenological Philosophy. First book]. Moscow: DIK [in Russian].
6. Donij, N.Je. (2014). Socialjna devitalizacija osobystosti v suspiljstvi globalizovanogho svitu: monografija [Social devitalization of identity in a globalizing world: manuscript]. Chernigov: Chernihiv National University of Technology [in Ukrainian].
7. Kalugha, V. (2016). Samoidentychnistj jak atrybut zmistovnosti avtentychnogho buttja [Self-identity as an attribute of the content of authentic existence]. The science compilation of The National University of Ostroh Academy. Series «Philosophy», 19, 22-27 [in Ukrainian].
8. Karpovec, M. (2014). Misto jak svit ljudsjkogho buttja: monografija [City as the world of human being: manuscript]. Ostroh: Publishing house of The National University of Ostroh Academy [in Ukrainian].

9. Losev, A.F. (2016). Veshch i imia. Samoe samo [Thing and name]. St. Petersburg: Publishing house of Oleg Abyshko [in Russian].
10. Morozova, O.O. (2016). Telesnost cheloveka – soedinenie sotcialnogo i ekzistentsialnogo [The corporeality of man is a combination of social and existential]. Historical, philosophical, political and legal sciences, culturology and art history. Questions of theory and practice, 6-1, 131-135 [in Russian].
11. Muratova, I.A. (2016). Telesno-orientirovannyi podkhod kak osnova resheniia krizisa identichnosti cheloveka [The bodily-oriented approach as the basis for solving the crisis of human identity]. Historical, philosophical, political and legal sciences, culturology and art history. Questions of theory and practice, 6-1, 136-138 [in Russian].
12. Osypov, A.O. (2008). Fenomen dukhovnosti (filosofsko-antropologichnyj aspekt) [The phenomenon of spirituality (philosophical-anthropological aspect)]. Scientific bulletin of National aviation university Series: Philosophy. Culturology, 2 [in Ukrainian].
13. Palama, G. (1995). Triady v zashchitu sviashchennobezmolstvuiushchikh [Triads in defense of the sacredly silent]. Moscow: Kanon [in Russian].
14. Podoroga, V.A. (1995). Fenomenologiya tela. Vvedenie v filosofskuiu antropologiu. Materialy lektcionnykh kursov 1992–1994 godov [Phenomenology of the body. Introduction to philosophical anthropology. Materials of lecture courses 1992–1994 years]. Moscow: «Ad Marginem» [in Russian].
15. Potapenko, Ja.O. (2013). Osmyslennja ljudskoj tilesnosti v konteksti evoljuciji bazovykh naprjamiv sociologhiji kincja KhKh – pochatku KhKhI st. (Istorychni aspekty problemy) [Understanding human corporeality in the context of the evolution of the basic directions of sociology at the end of the XX – early XXI century. (Historical aspects of the problem)]. Retrieved from http://inb.dnsgb.com.ua/2013-1/13_potapenko.pdf [in Ukrainian].
16. Prepotensjka, M.P. (2014). Homo urbanus: fenomen ljudyny meghapolisu: monoghrafija [Homo urban: the human being in metropolis: manuscript]. Dnipropetrovsk: Vyd. Serednjak T. K. [in Ukrainian].
17. Servera, E.A. (1995). Kto est chelovek? Filosofskaia antropologiya [Who is man? Philosophical Anthropology]. Moscow: Vyssh. shk. Retrieved from <https://vunivere.ru/work71437> [in Russian].
18. Tarnashynska, L. (2015) Antropologhija tilesnogho jak modus identyfikacii ukrajinsjkykh shistdesjatnykiv [Anthropology of bodily as a mode of identification of the Ukrainian 1960s]. Postkolonializm – tozsamość – gender; Europa Środkowa, Wschodnia i Południowo-Wschodnia. Miscellanea Posttotalitarna Wroclawiensia, 2/2014, 331-354. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego [in Ukrainian].
19. Fuks, T. (2015). Tozhdestvo lichnosti i telesnoe sushchestvovanie [Personal identity and bodily existence]. Mysl: Zhurnal Peterburgskogo filosofskogo obshchestva, 18, 47-70 [in Russian].
20. Chukurov, A.Iu. (2015). Konstruirovaniie telesnosti kak mekhanizm samokontroliia [Designing corporality as a mechanism for self-control] Obshchestvo. Sreda. Razvitie, 3, 145-149 [in Russian].
21. Shljakhova, O. (2017). Tilesna identychnistj jak samoidentychnistj u konteksti kuljтуры povsjakdennej [Bodily identity as self-identity in the context of the culture of everyday life]. Ostroh: The science compilation of The National University of Ostroh Academy. Series «Culturology», 18, 236-237 [in Ukrainian].
22. Fuchs, T. (2017). Self across time: the diachronic unity of bodily existence/ Thomas Fuchs. Phenomenology and the Cognitive Sciences Vol. 16. doi:10.1007/s11097-015-9449-4
23. Higgins, J. (2018). Biosocial selfhood: overcoming the ‘body-social problem’ within the individuation of the human self. Phenom Cogn Sci 17, 433-454. doi: 10.1007/s11097-017-9514-2
24. Otsuka, M. (2017). Personal Identity. Substantial Change, and the Significance of Becoming, Erkenn. doi:10.1007/s10670-017-9938-7

Пашинська Агнеса Валеріївна

Аспірант кафедри філософської антропології
Національний педагогічний університет імені
М. П. Драгоманова
02000, Київ, вул. Пирогова, 9

Pashynska Ahnessa

Postgraduate student of the Department of
Philosophical Anthropology
National Pedagogical Dragomanov University
9, Pyrogo Str., Kyiv, 02000, Ukraine

Email: agnessa.pashynska@gmail.com

Цитування: Пашинська А. В. Опора на тіло як фундамент стійкості самоідентичності особистості /
А. В. Пашинська // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 8. – С. 94-102.

Citation: Pashynska, A.V. (2018). Opora na tilo yak fundament stiikosti samoidentychnosti osobystosti
[Reliance on the body as the foundation of the firmness of the self-identity of the individual]. *Scientific and
theoretical almanac «Grani», 21(8), 94-102.*

Стаття надійшла / Article arrived: 10.08.2018

Схвалено до друку / Accepted: 21.08.2018

Особливості трансформації освіти й духовності в епоху глобалізації та космізації

Поліщук Н. В., Рівненський державний гуманітарний університет

У статті показано, що з настанням XXI ст. людська цивілізація вступила в нову епоху свого розвитку – епоху антропокосмічної інформаційно-високотехнологічної цивілізації, яка є перехідним етапом до майбутньої ноосферно-космічної цивілізації і характеризується розгортанням новітньої інформаційно-високотехнологічної революції, глобалізацією, космізацією суспільних процесів тощо. Встановлено, що сучасний інформаційно-високотехнологічний період розвитку суспільства позначений загостренням глобалізаційних процесів, екологічної і кліматичної криз, нагальною необхідністю вирішення проблеми виживання людства та збереження цивілізації. Тому існує потреба створення та впровадження новітніх освітніх стратегій як для середньої, так і для вищої школи з орієнтацією на формування високодуховних цінностей молоді, які спрямовані на формування ноосферно-космічних світоглядних позицій людини майбутнього. Відповідно до цього всебічного значення набуває формування нової освітньої парадигми – ноосферно-космічної, філософське осмислення якої полягає у формуванні високодуховного, космічно-божественного типу особистості. Показано, що освіта та її пришвидшення – це не тільки нагромадження науково-технічних, технологічних, інформаційних і гуманітарно-мистецьких знань, а й формування духовного мислення, свідомості й світогляду, зміцнення віри у свої сили, уміння діяти, будувати свої відносини з навколишнім світом на новій високодуховній, ноосферно-космічній основі. Встановлено, що така освітня трансформація не тільки значно одухотворить, облагородить і прискорить процеси взаємодії у системі «Людина – суспільство – природа – Космос», але й сприятиме формуванню нових засобів і прийомів життєдіяльності молоді людини за умов сучасної антропокосмічної інформаційно-високотехнологічної цивілізації, як перехідної фази до майбутнього високодуховного ноосферно-космічного способу організації суспільного життя. Тому в даному дослідженні цивілізаційних змін, трансформації освіти і духовності в епоху глобалізації і космізації подано ряд основоположних визначень: антропокосмічна інформаційно-високотехнологічна цивілізація, ноосферно-космічна цивілізація, освіта та філософія освіти, концепція ідеального образу людини майбутнього.

Ключові слова: цивілізація; освіта; духовність; суспільство; космізація; ноосферно-космічний; інформаційно-високотехнологічний; антропокосмічний; космічно-божественний; майбутнє людства

Features of transformation of formation and spirituality during an epoch of globalization and cosmic

Polischuk N. V., Rivne State Humanitarian University

The article shows that with the onset of the XXI century human civilization entered a new era of its development – the era of anthropocosmic information-hightechnology civilization, which is a transitional stage to the future noosphere-cosmic civilization and is characterized by the deployment of a new information-hightechnology revolution, globalization, and the cosmization of social processes. Moreover, the modern information-hightechnology period of the development of society is marked by the aggravation of globalization processes, ecological and climatic crises, the urgent need to address the problem of human survival and the preservation of civilization. Consequently, there is a need to create and implement new educational strategies for both the secondary and higher schools with an orientation toward the formation of highly spiritual values, for young people that are aimed at shaping the noospheric-cosmic worldview of the future man. As a result, the formation of a new educational paradigm – the noosphere-cosmic, whose philosophical comprehension consists in the formation of a highly spiritual, cosmically-divine type of personality, acquires all-round significance. Moreover, during the transition to an information-hightechnology noosphere-space society, it is necessary to prepare a person for the rapid perception and processing of large volumes of world information, for mastering the latest information technologies, and therefore one must inevitably turn to basic philosophical and educational bases. It is shown that education and its acceleration – is not only the accumulation of scientific and technical, technological, information and humanitarian and artistic knowledge, but also the formation of spiritual thinking, consciousness and world outlook, the strengthening of faith in one's own strengths, the ability to act, build their relations with the surrounding world on a new highly spiritual, noosphere-cosmic basis. Moreover, such an educational transformation will not only significantly spiritualize, ennoble and accelerate the processes of interaction in the system «Man – Society – Nature – Space», but will also assist in the formation of new means and methods of life of a young man in the conditions of modern anthropocosmic information-hightechnology civilization, as a transitional phase to a highly spiritual noosphere-cosmic way of organizing public life. It is

found out that the man of the future – is the harmony of the highest qualities of mind and spirituality in harmonic union with the emotional and physical body, aimed at the realization of inner creative potentials on the scales of the Earth and the cosmos. The latter statement can serve as a warning about the inevitability of the threat of the existence of mankind, and therefore it is necessary to immediately introduce into the educational process the concept of a highly spiritual personality of the noospheric-cosmic future of mankind. As a result of the study of civilizational changes, the transformation of education and spirituality in the era of globalization and cosmization, a number of fundamental definitions are presented: anthropocosmic information-hightechnology civilization, noosphere-cosmic civilization, education and the philosophy of education, the concept of the ideal image of the future man.

Keywords: *civilization; education; spirituality; society; space; noosphere-cosmic; information-hightechnology; anthropocosmic; cosmic-divine; the future of mankind*

Особенности трансформации образования и духовности в эпоху глобализации и космизации

Полищук Н. В., Ровенский государственный гуманитарный университет

В статье показано, что с наступлением XXI ст. человеческая цивилизация вступила в новую эпоху своего развития – эпоху антропокосмической информационно-высокотехнологической цивилизации, которая является переходным этапом к будущей ноосферно-космической цивилизации и характеризуется развертыванием новейшей информационно-высокотехнологической революции, глобализацией и космизацией общественных процессов. Вместе с тем современный информационно-высокотехнологический период развития общества обозначен обострением глобализационных процессов, экологических и климатических кризисов, неотложной необходимостью решения проблемы выживания человечества и сохранения цивилизации. Следовательно, существует потребность создания и внедрения новейших образовательных стратегий как для средней, так и для высшей школы с ориентацией на формирование высокодуховных ценностей молодежи, которые направлены на формирования ноосферно-космических мировоззренческих позиций человека будущего. В результате чего всестороннее значение приобретает формирование новой образовательной парадигмы – ноосферно-космической, философское осмысление которой состоит в формировании высокодуховного, космически-божественного типа личности. Показано, что образование и его ускорение – это не только накопление научно-технических, технологических, информационных и гуманитарно-художественных знаний, а и формирование духовного мышления, сознания и мировоззрения, укрепление веры в свои силы, умение действовать, строить свои отношения с окружающим миром на новой высокодуховной, ноосферно-космической основе. Кроме того такая образовательная трансформация не только значительно одухотворит, облагородит и ускорит процессы взаимодействия в системе «Человек – общество – природа – Космос», но и будет оказывать содействие формированию новых средств и приемов жизнедеятельности молодого человека в условиях современной антропокосмической высокотехнологической цивилизации как переходной фазы к высокодуховному ноосферно-космическому способу организации общественной жизни. В результате исследования цивилизационных изменений, трансформации образования и духовности в эпоху глобализации и космизации представлен ряд основополагающих определений: антропокосмическая информационно-высокотехнологическая цивилизация, ноосферно-космическая цивилизация, образование и философия образования, концепция идеального образа человека будущего и др.

Ключевые слова: *цивилизация; образование; духовность; общество; космизация; ноосферно-космический; информационно-высокотехнологический; антропокосмический; космически-божественный; будущее человечества*

Постановка проблеми.

На будь-якому етапі розвитку суспільства освіта є найвагомішою сферою людської діяльності. З настанням XXI ст. людська цивілізація вступила в нову епоху свого розвитку – епоху антропокосмічної інформаційно-високотехнологічної (ІВТ) технічної цивілізації, яка є перехідним етапом до майбутньої ноосферно-космічної цивілізації і характеризується розгортанням новітньої ІВТ революції, інтенсивним поширенням інформаційних

технологій, глобалізацією і космізацією суспільних процесів тощо. Відповідно до цього висуюються нові вимоги до освітнього й духовного розвитку в усіх вимірах. У цих умовах всебічне значення набуває формування нової освітньої парадигми – ноосферно-космічної, філософське осмислення якої полягає у формуванні високодуховного, космічно-духовного типу особистості. Актуальність і проблемність теми дослідження полягає у тому, що закономірністю ІВТ прогресу є не просто збільшення розумової частки в

сукупній суспільній праці, а й інформатизація, інноватизація, інтелектуалізація і творче збагачення й висока технологізація, що, в свою чергу, вимагає якісної випереджаючої освіти на основі пропонованої нами освітньої стратегії формування високої духовності молоді у контексті ІВТ прогресу [9], яку, на жаль, у близькій перспективі, зважаючи на нинішній незадовільний стан економіки і військово-політичної ситуації в Україні, повноцінно реалізувати не вдасться.

Аналіз досліджень і публікацій.

Грунтовний аналіз проблеми трансформації освіти в умовах глобалізації здійснений у праці І. Г. Коляди [5], де показано, що глобалізація, як об'єктивний процес зростання і зрощення національних економік, культур, соціальних систем, відбувається на фоні інтенсивного розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Відзначено, що розглядати процеси трансформації освіти неможливо поза даним контекстом. У ході дослідження встановлено, що основними причинами трансформації освіти виступають цивілізаційні зміни, соціально-економічні процеси в глобалізованому суспільстві, стрімкий розвиток інформаційних технологій, наслідком чого є формування відкритого освітнього простору.

Але нині поруч із глобалізацією відбувається і космізація людського буття – вихід людини за межі вузько земного, соціально інтегрованого існування у сферу єдиної «духовної космічної батьківщини» на основі епохальних досягнень космонавтики; впровадження в повсякденну діяльність людства елементів космічної техніки, космічної освіти, формування космічної свідомості, світогляду, духовності тощо.

Науково-технічний прогрес (НТП) середини XX ст. й ІВТ прогрес кінця XX ст. і початку XXI ст. практично знищили природу потужною технікою (техносфера) і новітніми хімічними речовинами (хімізація виробництва), радіоактивним випромінюванням атомних електростанцій (АЕС), що зазнали руйнувань, виробництво надлишкової теплової й електричної енергії промисловими підприємствами, яке до природного нагрівання сонячним випромінюванням додатково нагріває Землю, в результаті людство має глобальну еколого-кліматичну катастрофу, що загрожує йому омніцидом.

Світова історія вступила у XXI ст. До його початку інтенсивна стихійна діяльність людства призвела до таких значних збурень біосфери, які вона уже не здатна компенсувати. Одночасно з цим і напруженість у взаємодіях всередині само-

го світового суспільства вийшла далеко за допустимі межі. Наступив критичний, надзвичайно загрозливий для людства момент його історії. Його вдасться уникнути, на думку глобалістів В. В. Оленьєва та А. П. Федотова, якщо керуватися вищим методологічним принципом граничного узагальнення світу в математичному вигляді, покладеним в основу глобалістики як науки про сучасний світ. У працях глобалістів здійснено наукове відкриття фундаментальних закономірностей динаміки руйнування сучасного світу, які призведуть до глобальної катастрофи приблизно в середині XXI ст., оскільки неперервно зростає в часі індекс соціально-економічної дисгармонії суспільства, який є мірою не тільки поглиблення прірви між багатими і бідними країнами, але і мірою міжнародного тероризму, наркобізнесу, корупції, воєнних і релігійних конфліктів, мірою деградації культури й особистості. Наукове відкриття глобальної катастрофи в традиційно рухомому світі приблизно в середині XXI ст. є найважливішим фактом в житті сучасної земної цивілізації [6, 11].

Передбачення майбутнього людської цивілізації можливе тільки на основі вивчення і усвідомлення ментальних і життєвих пріоритетів спільнот людей в їх акмеологічних, ціннісних пріоритетах, адже ментальність – субстанція духовна й освітня – є результатом впливу на людину, особливо молоду, культури того чи іншого народу, його релігії, укладу життя, філософських ідей і, звичайно ж, освіти та багатовікового життєвого досвіду певного народу. Ментальна несумісність народів і націй – це загроза XXI ст. людству, – істинна трагедія сучасного і, цілком можливо, майбутнього цивілізації. Тому роль ноосферно-космічної освіти в переборенні негативних впливів ментальностей різних народів на майбутні ноосферно-космічні особистості неможливо переоцінити. Єдина надія – на об'єднуючу силу ідей, високих, космічно-божественних духовних цінностей і пріоритетів, здатних зупинити трагічний розкол земної цивілізації, згуртувати людей при всіх відмінностях їх ментальностей. Задача архіскладна, але іншого вибору просто не існує: або-або [7]. Людство, окрім духовно-ментальної й еколого-кліматичної кризи, браку прісної води, родючих ґрунтів, територій проживання, має ще ряд не розв'язаних катастрофічних криз: духовна, демографічна, антропологічна, ресурсно-продовольча, загроза третьої світової ядерної війни тощо. Тому людській спільноті з необхідністю потрібно розши-

ряти свій життєвий ареал за рахунок експансії в космос, освоювати нові землі – екзопланети космосу і створювати нову цивілізацію – ноосферно-космічну.

Ідея створення майбутньої ноосферно-космічної цивілізації як частини розумної матерії у Всесвіті не є соціальною утопією, оскільки космізм притаманний людству ще з часів античності, ноосферизм, як соціальний проект, сформований працями видатних філософів, таких як: І. Кант, Ф. Енгельс, Е. Леруа, Тейяр де Шарден, В. Вернадський та інших. Їх синтез відбувся в наш час активного освоєння космонавтами й астронавтами навколоземного космічного простору, включно з висадкою американських астронавтів на Місяць і дослідження поверхні Марса автоматичними радіо- і телезондами – марсоходами. Зневіра у майбутньому, страх перед прийдешнім, безвихідь, песимізм, байдужість, депресія – характерні риси багатьох концепцій західних соціологів і футурологів (Ж. Еллюль, Л. Мемфорд, Т. Розак, Дж. Байрем, Е. Мюрес, Р. Хейлбронер, Е. Тоффлер та ін.).

Концепція космічної експансії, виховання людини майбутнього шляхом формування планетарно-космічного світогляду і мислення, екологічного світогляду, людського в людині, розглянуті у працях О. Базалука, Г. Берегової, І. Ланцева; антропокосмізм, ноосферна освіта («ноосферна» парадигма), яка вбирає в себе космічні педагогіку, освіту і виховання знаходить місце у працях В. Андрущенко, О. Базалука, І. Біріч, О. Благі, К. Вентцеля, Л. Джахая, Н. Маслової, Т. Матусевич, М.Монтессорі, Д. Свириденка, Е.Ціолковського, А. Урсула та ін.; філософія освіти у світлі нової космологічної концепції розроблена О. Базалуком [2]; тлумачення ноосферно-космічної педагогіки, яка повинна базуватися на процесах навчання, виховання і розвитку підростаючих поколінь в епоху ІВТ прогресу в дусі антропокосмізму, формування у них ноосферно-космічних свідомості та світогляду, високої духовності, прогресивної ментальності, відповідальності за долю людства тощо, які будуть спрямовані на розв'язання глобальних криз сучасності й уникнення можливих наслідків планетарно-космічних катастроф, зокрема руйнування Землі у майбутньому, детально висвітлені у праці Н. Поліщук [9] та інших.

У напрямку освоєння планет близького космосу вже ведеться певна підготовча робота, зокрема главою Tesla Motors і SpaceX Ілоном Маском, який стверджує, що його космічна ком-

панія зможе відправити людей на Марс вже у 2024 році, а охоплення життям декількох планет може слугувати захистом від загрози зникнення людства. Адже астероїд або супервулкан може знищити нас, штучно створений вірус, випадкова поява мікроскопічної чорної діри в результаті фізичного експерименту, яка поглине Землю, катастрофічне глобальне потепління або інша руйнівна технологія може припинити наше існування. На розвиток людства пішло мільйони років, але за останні шістдесят років атомна зброя створила потенціал миттєвого самознищення. Раніше або пізніше наше життя має вийти за межі цієї синьо-зеленої кульки – або ми загинемо [3].

Всесвітньо відомий вчений, професор Стівен Хокінг наголосив, що Земля в кінцевому підсумку буде знищена руйнівною дією астероїдів і комет. І це не наукова фантастика, це гарантується законами фізики та теорією ймовірності. Щоб ризик знищення людства зменшити, необхідна експансія в космос, що повністю змінить майбутнє людства. Без цього космічного акту людство не має взагалі будь-якого майбутнього. Куди б ми не переміщалися, нам доведеться створювати нову цивілізацію, нам доведеться приймати практичні засоби зі створення нової екосистеми, ми повинні вчитися виживати в середовищі, про яке мало відомо, і нам потрібно буде розглянути питання про транспортування декількох тисяч людей, тварин, рослин, грибків, бактерій, комах тощо. На думку С. Хокінга, Місяць і Марс були б найкращими місцями для започаткування перших колоній, при цьому місячну базу можна було б створити протягом 30 років, а марсіанський форпост протягом 50 років. Він також запропонував не залишитися в Сонячній системі, адже й вона не вічна і взяти участь у космічній подорожі до найближчої зіркової системи Alpha Centauri, де, як показали астрономи, існує екзопланета, відома як Proxima B, яка придатна для життя [10].

Отже, людство, не дивлячись на всі сучасні негаразди, все ж готується до переселення на екзопланети космосу. Питанням космічних подорожей присвячена праця філософа Олега Базалука «Космические путешествия – путешествующая психика». Зокрема, в ній стверджується: «Як тільки населення держав Землі відчують свою значимість в єдиному пориві вийти за планетарні масштаби і освоїти простори Всесвіту, багато поточних проблем на міждержавних рівнях відійдуть на другий план. Головне, кожна

людина, кожна нація і народність отримають реальну, актуальну, глобальну мету свого життя – присвятити себе освоєнню космосу, вивести земну цивілізацію на рівень космічної сили» [1, с.8].

Таким чином, однією з найсерйозніших проблем, породжених науково-технічною, а нині ІВТ революцією, є проблема подальшого вдосконалення системи освіти, бо з освітою пов'язане все життя людини (концепція неперервної і випереджаючої освіти). Наука, яка базується на прогресивно-ментальній, високодуховній, стратегічно обґрунтованій системі освіти та виховання, має стати фактором збереження цивілізації і культури у сучасному глобалізованому світі, адже всі катастрофічні загрози людству в минулому створили наука, освіта, бездуховність і безвідповідальність вчених [8].

Мета дослідження полягає в тому, щоб дати цілісне уявлення про освіту та духовність в антропокосмічній ІВТ цивілізації, яка є необхідним перехідним етапом до майбутньої ноосферно-космічної цивілізації, розкрити її суттєві риси й особливості, виявити тенденції і перспективи розвитку сфери освіти і її вклад у духовне становлення молоді в глобалізованому і космізованому світі.

Виклад основного матеріалу.

Отже, в кінці XX і на початку XXI ст. світ людей і природа на планеті Земля корінним чином змінилися. Земна цивілізація перетворюється з постіндустріальної в антропокосмічну ІВТ і технічну цивілізацію на основі всезростаючого ІВТ і космічного прогресу та цивілізаційних змін, зумовлених ними. ІВТ прогрес – це глобальне енерго-інформаційно-інноваційне-техно-технологіко-космічне і цивілізаційне явище, що нині інтенсивно розвивається (здійснюється ІВТ революція) і суттєво деформує біологічну і духовну основу особистості – фізичний організм людини, її розум, свідомість, духовність і науково-філософський та антропокосмічний світогляд.

У нашому розумінні антропокосмічна ІВТ технічна цивілізація – це сучасна перехідна до майбутньої ноосферно-космічної цивілізації фаза земної цивілізації з її матеріальними і культурними цінностями: науковими, філософськими, педагогічними, високотехнологічними, технічними, інформаційно-знансєвими, культурно-мистецькими звершеннями, яка здійснила віковичну мрію людства – вийшла в ближній космос та освоює його, і, в недалекому майбутньому, ноосферно-космічно виховані представники якої переселяться на штучні космічні орбітальні

житлові комплекси типу циліндрів О'Нейла або на твердотільні планети (Місяць, Марс), найбільш придатні серед інших планет для життя в межах Сонячної системи, а згодом і на екзопланети Всесвіту; здійснила науково-технічну революцію і здійснює ІВТ революцію, що зумовило окрім появи величезних матеріальних благ та ІВТ, науково-технічних і культурно-мистецьких досягнень, глобальні цивілізаційні зміни та кризи, які загрожують існуванню людства й планеті Земля.

У період переходу від антропокосмічної ІВТ технічної цивілізації до майбутньої ноосферно-космічної цивілізації та підготовки до майбутнього переселення ноосферно-космічно вихованої частини людства на екзопланети космосу необхідно підготувати молоду людину до швидкого сприйняття й обробки величезних обсягів інформації, до оволодіння сучасними й майбутніми ІВТ засобами і методами та технологією роботи з ними, космічними і космологічними знаннями. При осмисленні проблем і завдань, що виникають, неминуче доводиться звертатися до базисних філософсько-освітніх засад у світлі нових космологічної та антропокосмічної концепцій [2,8], оскільки очевидним фактом сучасної реальності є зростаюча духовна спустошеність і моральний занепад людської особистості.

Беручи до уваги деякі сучасні тенденції, новим напрямком змісту філософії освіти повинна стати інноваційна складова, а саме філософія освіти в світлі нових космологічної й антропокосмічних концепцій. І перед нею виникає питання: як сполучити ідеал універсально освіченої людини з постійно зростаючим потоком інформації, яку вже суто фізично неможливо засвоїти. Тому, насамперед, необхідна переорієнтація освіти сучасного суспільства на продукування й функціонування саме ноосферно-космічних науково-філософських знань. З урахуванням цивілізаційних змін, викликаних ІВТ прогресом, має розглядатися якісна своєрідність інноваційного типу особистості – ноосферо-космічна особистість.

Що ж стосується засобів навчання і педагогічних технологій, то вони якісно і кількісно відстають від усвідомлення цінностей і мети освіти. Адже освіта позбавляється найважливішої випереджаючої, прогностичної функції, тому втрачається можливість впливати на суспільні ідеали, вести активну перетворюючу роботу з їх удосконалення. Це тим більше необхідно, оскільки

мова йде про виживання людства. Споживацькі цінності світу приватного підприємництва і ринкової конкуренції витіснили на обочину моральні й духовні цінності суспільства. Тільки освіта може своїми власними засобами вплинути на глобальні, загальноцивілізаційні, геополітичні процеси. Тому потрібні прориви стратегічного масштабу, особливо в освіті й духовно-моральному вихованні молодого покоління, необхідно принципово по-новому підходити до обґрунтування й реалізації філософських концепцій, стратегічних орієнтирів і політичних доктрин у сфері освіти, особливо ноосферно-космічної, яка знаходиться на головному напрямку прориву в ноосферно-космічне майбутнє через антропокосмічну ІВТ і технічну цивілізацію і здатна знайти перспективну відповідь на виклики цього майбутнього, лише на основі чітких прогностично орієнтованих філософсько-освітніх і космологічних підходів, які враховують довготривалі тенденції розвитку світового освітнього процесу. З цією метою наведемо основні ноосферно-космічні концептуальні визначення.

У філософському дискурсі ноосферно-космічна цивілізація – це майбутнє людське суспільно-історичне антропокосмічне утворення, яке буде локалізоване у просторі як на Землі, доки вона і частина людства, що не переселилася в космос, будуть існувати, так і на екзопланетах космосу, як у земному, так і галактичному часі, яке пройшло такі ієрархічні рівні техногенних цивілізацій, як антична, римська, середньовічна, доіндустріальна, індустріальна і постіндустріальна цивілізації, що призвели до таких цивілізаційних змін під впливом ІВТ, соціального та космічного прогресу, коли зникли: процеси відчуження працюючої людини від засобів виробництва, матеріальних і духовних цінностей, знешкоджені засоби масового знищення людей і розв'язані всі глобальні катастрофічні кризи, які загрожують людству омніцидом; це нова суспільна формація, в якій відсутнє нагромадження капіталу, процвітає демократія, відбулися кардинальні зміни політичного устрою у напрямку рівноправ'я і соціального благополуччя в усіх національно-етнічних утвореннях, набрали чинності нові, без експлуатації і насилля, умови життя людей, космічно-божественні: освіта, світогляд, мислення, духовність; це інтелектуальний високодуховний (космічно-божественний) тип суспільства, що сміливо впроваджує інноваційні практики й технології в освіту й виховання і вміє цілеспрямовано, виходячи зі своєї

культурної, прогресивної ментальності самостійно зі знанням справи переживати і ліквідувати глобальні та цивілізаційні кризи; це майбутня земно-космічна цивілізація з її розумом, матеріальними і культурними, науково-філософськими, високотехнологічно-технічними, інформаційно-знаннєвими й інноваційно-мистецькими зверненнями, яка здійснила віковічну мрію людства – перехід нинішньої ІВТ біосфери у ноосферно-космічну антропосферу та освоєє екзопланети космосу з метою збереження генофонду людства; цивілізація, яка заснована на високій, космічно-божественній духовності її громадян, гармонійній взаємодії в системі «людина – суспільство – природа – космос» на освоєних людством екзопланетах космосу [4] і є необмеженою у часі, вона постійно розширюється у просторі [6, 11], тобто постійно здійснює експансію людства не тільки у ближній, але й в далекий космічний простір [4]. В останній поки що у вигляді роботизованих радіозондів.

Ноосферно-космічна освіта – система випереджаючого педагогічного впливу на учнів і студентів із метою ознайомлення їх із процесом і результатами дослідження й освоєння космосу, формування в них ноосферно-космічного світогляду, який базуватиметься на усвідомленні людиною своєї єдності з космосом і матеріальними об'єктами Всесвіту та їх системами й еволюцією Світобудови, підготовки їх як майбутніх спеціалістів космічної галузі, астрономії, космогонії і космології, виховання їх як особистостей, які будуть здатні переселитися і жити на інших екзопланетах космосу та утворити в майбутньому високоосвічену й високодуховну ноосферно-космічну цивілізацію, а також спілкуватися з іншими можливими цивілізаціями й допомагати землянам. Ноосферно-космічна освіта закладає фундамент для формування ноосферно-космічної філософії.

Ноосферно-космічна філософія освіти – розділ філософії, який базується на антропокосмізмі й охоплює питання всезагального зв'язку людини і Всесвіту, на уявленні, що людина – це закономірне явище не тільки в масштабах Землі, як космічного об'єкту, але й всього нескінченного космосу; формує у підростаючого покоління за допомогою ноосферно-космічної педагогіки, освіти і виховання світогляд, свідомість і духовність в душі антропокосмізму, космізації людського буття та визначає методологію й методи формування ноосферно-космічних особистостей – лідерів заселення космосу у період заготрення глобальних криз сучасності.

Концепція ідеального образу молодшої людини майбутнього – це формування особистості майбутньої ноосферно-космічної цивілізації, якій притаманна гармонія найвищих ноосферно-космічних якостей: розуму, духовності, моральності, ментальності і божественності при гармонійному сполученні з світоглядом і свідомістю, психікою та емоційністю, мудрістю й ментальністю, досконалим та витривалим фізичним тілом. Такі властивості забезпечать організмам космічних мандрівників (чоловікам і жінкам) здатність долати величезні галактичні й міжгалактичні простори в десятки й сотні, тисячі й мільйони світлових років зі швидкістю, близькою до швидкості світла, витримувати колосальні короточасні перевантаження при розгоні й гальмуванні космічного корабля, їхню повну і тривалу відсутність в стані невагомості при інерціальному польоті, дію потужних сил гравітації при зупинках на далеко більш масивних екзопланетах ніж Земля. Такі властивості космічним мандрівникам необхідні, адже доведеться засвоювати і переробляти величезні масиви інформації, щоб забезпечити галактичні і міжгалактичні подорожі й життєдіяльність цивілізації на екзопланетах, у результаті чого маса мозку, а, отже, і голова організму будуть пропорційно зростати [1], в той час як інші частини тіла внаслідок тривалої відсутності фізичних навантажень в стані невагомості при надто тривалих інерціальних польотах будуть зменшуватися; діяльність розуму таких особистостей також буде спрямована на реалізацію внутрішніх творчих потенціалів у справі допомоги Землі, доки вона сама і її мешканці будуть існувати за рахунок освоєння об'єктів, речовини й енергії космосу; такі ноосферно-космічні особистості будуть здатні колонізувати екзопланети космосу і жити та діяти в ньому практично вічно в умовах високорозвиненої, високодуховної ноосферно-космічної цивілізації, любити Бога, забезпечити репродуктивні функції своїх організмів з метою народження нових поколінь та спілкуватися і взаємодіяти з далеко більш розвиненими представниками космічно-інопланетних цивілізацій, інакше людство зникне як частина розумної матерії Всесвіту.

Визначення антропокосмічної концепції, ноосферно-космічних: педагогіки, методів виховання, світогляду і свідомості, високої, космічно-божественної духовності, прогресивної ментальності викладені у працях Н. Поліщук [8,9].

Корінні перетворення у справі впровадження ноосферно-космічної освіти можливі тільки при умові першочергового вирішення найбільш загальних освітніх проблем, що визначають роль і місце освіти в рішенні глобально-космічних цивілізаційних задач. Звісно, що основний освітньо-виховний тягар ляже на педагога, якому потрібно теж змінитися – стати антропокосмічно-гуманним, ноосферно-космічно духовним. Адже, метою у справі виховання молодого покоління має стати виховання ноосферно-космічної особистості, високодуховного, космічно-божественного громадянина і лідера з освоєння екзопланет космосу – людини майбутнього, яка усвідомлює, що ніякий інший розвиток – економічний, науково-технічний, високотехнологічний, інноваційний чи інформаційний – не може вивести людство з історичної безвиході, якщо він не буде підкріплений високодуховною революцією при розв'язанні проблеми переходу від людини земної до людини космічної, а відтак, від людини розумної до людини високодуховної, космічно-божественної, перебудовою її свідомості та світогляду у сторону антропокосмічних людських духовних і моральних якостей та цінностей.

Висновки.

Отже, у зв'язку з науково-технічним й ІВТ прогресом і викликами ХХІ ст., охарактеризовано основні напрями трансформації освіти та духовності з огляду на ефекти та ризики, що їх супроводжують в епоху глобалізації і космізації. Філософія освіти зобов'язана відповісти на питання, яким шляхом має розвиватися освіта нині і в період переходу до ноосферно-космічної цивілізації, в чому мають полягати її нинішні і стратегічні ноосферно-космічні пріоритети й цінності, її найважливіші функції. В цьому й має полягати сенс ноосферно-космічної філософії освіти, її зміст і практико-орієнтовані технології. Антропокосмізм і необхідність переселення ноосферно-космічно вихованої частини людства, а це перш за все молоді люди, на екзопланети космосу нині перейшли із сфери наукових космічних теорій і футурології в негайну практичну потребу, а точніше негайну дію з колонізації космосу, інакше людство спіткає вселенська катастрофа, омніцид.

Привабливість професії високодуховного вчителя з ноосферно-космічним світоглядом, формування поваги суспільства до нього в будь-якій державі має бути першочерговим

завданням загальнодержавного масштабу, а також в центрі уваги її мусить бути проблема впровадження ноосферно-космічної освіти і якісної підготовки високодуховного педагога – як особистості в контексті цивілізаційних змін так і громадянина-патріота у сфері ментальних рис українського етносу. Адже становлення України як молодій держави європейського типу супро-

воджується проблемами, що пов'язані з світоглядом, моральним і духовним потенціалом людини і суспільства. Тим часом очікуваного швидкого прориву в освітній галузі не відбувається, бо спершу має статися ноосферно-космічний «тектонічний зсув» на рівні особистості, на рівні основного суб'єкта освітнього процесу – молодій людини.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Базалук О. А. Космические путешествия – путешествующая психика: курс лекций / О. А. Базалук. – Киев: КНТ, 2012. – 424 с.
2. Базалук О. А. Философия образования в свете новой космологической концепции: учебник / О. А. Базалук. – Киев: Кондор, 2010. – 458 с.
3. Vens E. Elon Musk: Tesla, SpaceX, and the Quest for a Fantastic Future / E. Vens. – New York, NY: Ecco, an imprint of HarperCollinsPublishers: Ebury Publishing, 2015. – 416 p. doi: 10.1080/00332747.2016.1179511
4. Джахая Л. Г. Место человека в масштабах Земли и космоса / Л. Г. Джахая / В коллективной монографии «Образ человека будущего: Кого и Как воспитывать в подрастающих поколениях». – Киев: МФКО, 2013. – Т. 3. – С. 27-38.
5. Коляда І. Г. Особливості трансформації освіти в епоху глобалізації / І. Г. Коляда // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 8. – С. 37-42. doi: 10.15421/1717111
6. Оленьев В. В. Глобалистика на пороге XXI века / В. В. Оленьев, А. П. Федотов // Вопросы философии. – 2003. – № 4. – С. 18-30.
7. Поліщук Н. В. Виховання прогресивної ментальності молоді в умовах цивілізаційних змін за впливу інформаційно-високотехнологічного прогресу / Н. В. Поліщук // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2016. – Вип. 10. – С. 19-24. doi:
8. Поліщук Н. В. Духовність молоді перед викликами інформаційно-високотехнологічного прогресу – Рівне: О. Зень, 2016. – 336 с.
9. Поліщук Н. В. Освітні стратегії формування духовності молоді у контексті інформаційно-високотехнологічного прогресу: дис... докт. філософ. наук: 09.00.10 – філософія освіти / Н. В. Поліщук. – Київ, 2017. – 466 с.
10. Stephen Hawking. Human race is doomed if we do not colonise the Moon and Mars / Sarah Knapton, SCIENCE EDITOR. – Retrieved from: <https://www.telegraph.co.uk/science/2017/06/20/human-race-doomed-do-not-colonise-moon-mars-says-stephen-hawking/>
11. Федотов А. П. Глобалистика: Начала науки о современном мире / А. П. Федотов. – 2-е издание. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 224с.

REFERENCES

1. Bazaluk, O.A. (2012). *Kosmicheskie puteshestviia – puteshestvuiushchaia psikhika: kurs lekcii [Space travel – travelling mentality: a rate of lectures]*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Bazaluk, O.A. (2010). *Filosofia obrazovaniia v svete novoi kosmologicheskoi kontseptcii: uchebnik [Philosophy of formation in a view of new kosmologicheskoi concepts: the textbook]*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Vens, E. (2015). *Elon Musk: Tesla, SpaceX, and the Quest for a Fantastic Future*. New York, NY: Ecco, an imprint of HarperCollinsPublishers: Ebury Publishing. <https://doi.org/10.1080/00332747.2016.1179511>
4. Dzhakhiaia, L.G. (2013). Mesto cheloveka v masshtabakh Zemli i kosmosa [Place of the person in scales of the Earth and space]. In the collective monography «The Image of the person of the future: Whom and How to bring up in rising generations», 3, 27-38. Kyiv: MFKO [in Ukrainian].
5. Kolyada, I.G. (2017). Osoblyvosti transformatsiyi osvity v epokhu hlobalizatsiyi [Features of the transformation of education in the era of globalization]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 20(8), 37-42. doi: 10.15421/1717111 [in Ukrainian].
6. Oleney, V.V., & Fedotov, A.P. (2003). Globalistika na poroge XXI veka [Global studies on threshold XXI of a century]. *Questions of philosophy*, 4, 18-30. [in Russian]
7. Polishhuk, N.V. (2016). Vychovannja prohresyvnnoi mentalnosti molodi v umovakh cyvilizacijnykh zmin za vplyvu informacijno-vysokotekhnologichnogho prohressu [Education of progressive mentality of youth in conditions of civilizations of changes for influences information-hightechnological progress]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 10, 19-24. doi: 10.15421/1716100 [in Ukrainian]

8. Polishhuk, N.V. (2016). *Dukhovnistj molodi pered vyklykamy informacijno-vysokotekhnologichnogho proghresu: monoghrafija* [Spirituality of youth before calls information-hightechnological progress: the monography]. Rivne [in Ukrainian].
9. Polishhuk, N.V. (2017). *Osvitni strategiji formuvannja dukhovnosti molodi u konteksti informacijno-vysokotekhnologichnogho proghresu* [Educational strategies formation of spirituality of youth in the context of information-highlytechnological progress]. Doctor's thesis. Kyjiv [in Ukrainian]
10. Hawking, S. (2017). *Human race is doomed if we do not colonise the Moon and Mars*. Sarah Knapton, Science editor. RETRIEVED FROM: <https://www.telegraph.co.uk/science/2017/06/20/human-race-doomed-do-not-colonise-moon-mars-says-stephen-hawking/>
11. Fedotov, A.P. (2002). *Globalistika: Nachala nauki o sovremennom mire. Kurs lekcii* [Global studies: the Beginnings of a science about the modern world. A rate of lectures]. Moscow: Aspekt Press [in Russian].

Поліщук Наталія Володимирівна

Доктор філософських наук, доцент
Рівненський державний гуманітарний університет
33000, Рівне, вул. Пластова, 31

Polischuk Natalia

Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor
Rivne State Humanitarian University
31, Plastova Str., Rivne, 33000, Ukraine

Email: pnv202@ukr.net ORCID: 0000-0001-9498-4837

Цитування: Поліщук Н.В. Особливості трансформації освіти й духовності в епоху глобалізації та космізації / Н.В. Поліщук // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 8. – С. 103-111.

Citation: Polischuk, N.V. (2018). Osoblyvosti transformatsii osvity y dukhovnosti v epokhu hlobalizatsii ta kosmizatsii [Features of transformation of education and spirituality in an era of globalization and cosmization]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(8), 103-111.

Стаття надійшла / Article arrived: 14.08.2018

Схвалено до друку / Accepted: 24.08.2018

Трансцендентальний аргумент Канта проти Декартового проблематичного ідеалізму та його рецепції в аналітичному кантознавстві

Мельник В. В., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті йдеться про сучасні інтерпретації одного з найбільш відомих та контрверсійних аргументів в історії філософії, запропонованого І. Кантом у «Критиці чистого розуму» - спростування Декартового проблематичного ідеалізму. Базовим текстом для цих інтерпретацій є розділ зазначеної праці Канта під назвою «Спростування ідеалізму». До розгляду беруться рецепції найбільш авторитетних дослідників Кантової теоретичної філософії у XX ст., а саме Г. Елісона, П. Гаєра, П. Стросона, Б. Страуда, Е. Брюкнера, а також ряд інших представників англо-американської традиції аналітичної філософії.

Стаття умовно поділена на дві частини. У першій розглядаються власне інтерпретативні підходи до окремих розділів «Критики чистого розуму»: Спростування ідеалізму, Трансцендентальна дедукція категорій та Паралогізми чистого розуму. Ці підходи характеризуються, з одного боку, текстологічною буквальністю, з іншого – довільністю вибору контекстів для реконструкції Кантової проблематики та аргументації. Основна настанова цих інтерпретативних підходів має психологічний характер в сенсі застосування методу інтроспекції.

У другій частині розглянуто рецептивні підходи до Кантового аргументу в Спростуванні ідеалізму. Цей підхід характеризується тим, що його адепти приймають основний Кантовий намір – спростувати слушність аргументів скептика, який піддає сумніву існування об'єктивного світу – і пропонують свої варіанти трансцендентального аргумента. Автор аналізує дві ключові варіації трансцендентального аргумента, запропоновані П. Стросоном та Б. Страудом. Підходам цих авторів властива суголосність магістральній епістемологічній настанові Канта у «Критиці чистого розуму». Однак, відсутність строгої прив'язки до концептуального апарату трансцендентального ідеалізму зводить нанівець спроби цих аргументів досягти поставленої Кантом мети.

Автор доходить висновку, що аналітичні інтерпретації трансцендентального аргумента у Спростуванні ідеалізму нездатні оживити весь потенціал Кантового теоретизування внаслідок відсутності комплексного та системного підходу до його реконструкції.

Ключові слова: трансцендентальний ідеалізм, Критика чистого розуму, аналітична філософія, верифікаціонізм, темпоральність, скептицизм, досвід, епістемологія, самосвідомість

Kant's Transcendental Argument against Descartes' Problematic Idealism and its Reception in Analytic Kant Scholarship

Melnyk V. V., Taras Shevchenko National University of Kyiv

The article deals with modern interpretations of one of the most famous and controversial arguments in the history of philosophy, proposed by I. Kant in his Critique of Pure Reason - a refutation of Cartesian problematic idealism. The basic text for these interpretations is the section of Kant's work titled The Refutation of Idealism. The receptions of the most authoritative researchers of the Kantian theoretical philosophy of the twentieth century, namely H. Ellison, P. Guyer, P. Strawson, B. Stroud, A. Brueckner, and a number of other representatives of the Anglo-American tradition of analytic philosophy are considered.

The article is conditionally divided into two parts. In the first, the interpretative approaches to the separate sections of the Critique of Pure Reason are examined: Refutation of idealism, Transcendental deduction of categories and Paralogisms of pure reason. These approaches are characterized, on the one hand, by textual literalism, on the other hand by the arbitrariness of the choice of contexts for the reconstruction of Kant's problems and arguments. The basic setting of these interpretative approaches is psychological in the sense of using the introspection method.

In the second part, the author considers the receptive approaches to the Kantian argument in the Refutation of Idealism. These approaches are characterized by the fact that its representatives proceed from the basic Kantian intention - to refute the relevance of the arguments of the skeptic who questions the existence of the objective world - and offer their variants of the transcendental argument. The author analyzes two key variations of the transcendental argument, proposed by P. Strawson and B. Stroud. Approaches of these authors are characterized by proportionality to the Kant's main epistemological setting in the Critique of Pure Reason. However, the absence of a strict link to the conceptuality of transcendental idealism makes these attempts to reach the goal set by Kant in vain.

The author comes to the conclusion that analytical interpretations of the transcendental argument in the Refutation of Idealism are incapable of reviving the full potential of Kant's theorizing due to the lack of an integrated and systemic approach to its reconstruction.

Keywords: transcendental idealism, Critique of Pure Reason, analytic philosophy, verificationism, temporality, skepticism, experience, epistemology, self-consciousness

Трансцендентальный аргумент Канта против Декартовского проблематичного идеализма и его рецепции в аналитическом кантоведении

Мельник В. В., Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

В статье идет речь о современных интерпретациях одного из наиболее известных и противоречивых аргументов в истории философии, предложенного И. Кантом в «Критике чистого разума» – опровержение Декартовского проблематичного идеализма. Базовым текстом для этих интерпретаций является раздел указанного труда Канта под названием «Опровержение идеализма». Рассматриваются рецепции наиболее авторитетных исследователей кантовской теоретической философии XX в., а именно Г. Эллисона, П. Гайера, П. Стросона, Б. Страуда, Э. Брюкнера, а также ряда других представителей англо-американской традиции аналитической философии.

Статья условно разделена на две части. В первой рассматриваются собственно интерпретативные подходы к отдельным разделам «Критики чистого разума»: Опровержение идеализма, Трансцендентальная дедукция категорий и Паралогизмы чистого разума. Эти подходы характеризуются, с одной стороны, текстологической буквальностью, с другой – произвольностью выбора контекстов для реконструкции кантовской проблематики и аргументации. Основная установка этих интерпретативных подходов имеет психологический характер в смысле применения метода интроспекции.

Во второй части рассмотрены рецептивные подходы к кантовскому аргументу в Опровержении идеализма. Этот подход характеризуется тем, что его адепты исходят из основного кантовского намерения – опровергнуть уместность аргументов скептика, подвергающего сомнению существование объективного мира – и предлагают свои варианты трансцендентального аргумента. Автор анализирует две ключевые вариации трансцендентального аргумента, предложенные П. Стросоном и Б. Страудом. Подходам этих авторов свойственна соразмерность магистральной эпистемологической установке Канта в «Критике чистого разума». Однако отсутствие строгой привязки к концептуальному аппарату трансцендентального идеализма делает тщетными попытки этих аргументов достичь поставленной Кантом цели.

Автор приходит к выводу, что аналитические интерпретации трансцендентального аргумента в Опровержении идеализма неспособны оживить весь потенциал кантовского теоретизирования вследствие отсутствия комплексного и системного подхода к его реконструкции.

Ключевые слова: трансцендентальный идеализм, Критика чистого разума, аналитическая философия, верификационизм, темпоральность, скептицизм, опыт, эпистемология, самосознание

Постановка проблеми.

З-поміж найбільш вагомих здобутків теоретичної філософії І. Канта є розробка т. зв. трансцендентальних аргументів. Загальна структура аргументів такого ґатунку є наступною: вони відштовхуються від очевидного засновку стосовно наукового досвіду та знання, висновлюючи про присутню неочевидну передумову, а також необхідну засаду цього засновку. Висновки трансцендентальних аргументів скеровані проти скептицизму різного ґатунку. В даній статті йтиметься про сучасні інтерпретації аргумента, розвинутого Кантом у Спростуванні ідеалізму. Цей розділ був доданий Кантом у другому виданні «Критики чистого розуму» разом з уточнювальним коментарем у передмові до цього видання [14, С. 42–45, 255–259]. Його мета полягає в тому, щоби спростувати т. зв. проблематичний ідеалізм – Декартовий скептицизм, згідно з яким існування об'єктів у просторі поза суб'єктом є сумнівним та не може бути строго доведеним [14, С. 255].

Спростування ідеалізму – один з найбільш контроверсійних та коментованих розділів «Кри-

тики чистого розуму». Більше того, цей розділ можна вважати ядром системи трансцендентального ідеалізму, оскільки в ньому концентрується та розкривається зв'язок між ключовими поняттями теоретичної філософії Канта, а також здійснюється, мабуть, найпотужніша в історії філософії спроба строгого доведення існування об'єктивного світу. Розуміння специфіки сучасних інтерпретацій Кантової аргументації в цьому розділі необхідно для прояснення контекстів, в рамках яких дана аргументація виявляється слушною, послідовною та несуперечливою, а відтак, для адекватної актуалізації Кантового ідеалізму.

Аналіз досліджень та публікацій.

Стаття спирається, в першу чергу, на ряд авторитетних праць сучасних представників аналітичного кантознавства, які належать до англо-американської школи аналітичної філософії. Це, передусім, роботи Г. Елісона «Трансцендентальний ідеалізм Канта», П. Гаєра «Кант і потуги пізнання (claims of knowledge)», П. Стросона «Межі чуття», Дж. Бенета «Кантова аналітика», Б. Страуда «Трансцендентальні аргументи»,

Е. Брюкнера «Трансцендентальні аргументи». Окрім того, важливу роль в нашому дослідженні зіграв доробок українських дослідників Канта. Зокрема, чудовий переклад відомої статті Б. Страуда «Трансцендентальні аргументи» В. Циби та І. Іващенко [6], статті В. Козловського [3], М. Мінакова [5] та В. Циби [7]. Завдяки ґрунтовній монографії А. Богачова «Досвід і сенс» [2] ми можемо більш точно сформулювати проблематику та контекст аналітичного кантознавства, яка вирізняється на тлі феноменологічного та герменевтичного розуміння поняття досвіду. Зрештою, саме поняття самоуречевлення суб'єкта, характерного для післякантівської трансцендентальної (зокрема, феноменологічної) філософії лежить в основі Кантового трансцендентального аргумента і поняття самосвідомості.

Мета дослідження.

Проаналізувати ряд найбільш впливових сучасних інтерпретацій трансцендентального аргумента Канта, сформульованого ним у Спростуванні ідеалізму, запропонованих аналітичним кантознавством і продемонструвати їхню обмеженість вузькими контекстами, які не розкривають весь потенціал цього аргумента.

Виклад основного матеріалу.

Стратегія Кантової аргументації у Спростуванні ідеалізму передбачає вивід твердження про те, що існування об'єктів, спосіб буття яких є незалежним від їхньої суб'єктивної репрезентації, і це твердження засновується на певності (*Gewissheit*, *awareness*) Я щодо специфічної темпоральної впорядкованості його репрезентацій. Це означає, що в певний даний момент часу Я усвідомлює специфічний темпоральний порядок множини своїх минулих репрезентацій. Отже, має бути щось, завдяки посиланню на що Я може співвідносити елементи минулого досвіду і визначати темпоральний характер останнього.

Однак, Я не має жодних ментальних станів, які могли би відігравати таку роль. Окрім того, таким референтом не може бути сам час, бо «час сам по собі не є предметом сприйняття» [14, С. 219]. П. Гаєр зазначає, що окремі ментальні факти (репрезентації) не прив'язуються експліцитно до конкретних моментів часу, як, наприклад, відеокадри [13, С. 244]. У Першій аналогії досвіду Кант стверджує, що єдино можливим кандидатом на роль такого референта, на тлі якого Я може відітнути темпоральний характер досвіду, має бути щось, що знаходиться у просторі ззовні відносно суб'єкта; це зовнішнє повинно бути чимось (відносно) сталим [14, С. 219–224].

Ці міркування Канта можна пояснити на прикладі визначення часу певної події в повсякденному досвіді. Справді, з цією метою ми послуговуємось природними та штучними годинниками, які є не чим іншим, як зовнішніми відносно вимірюваного явища процесами. Видається, що Кант експлуатує цей факт у своїй аргументації, а також той, що свідомості не властивий подібний періодичний процес, який би був цілком незалежним від будь-яких просторових об'єктів досвіду. Тому жодне усвідомлення часу як такого, самого по собі, є неможливим, з чого Кант робить висновок про необхідність об'єктивних просторових репрезентацій для визначення темпорального характеру досвіду.

Аналіз структури трансцендентального аргумента у Спростуванні ідеалізму.

Дж. Дикер пропонує наступну схематизацію Кантової аргументації [12, р. 87]:

1) Засновок: Я усвідомлює своє власне існування в часі; тобто, Я є певним і може бути певним, що воно має досвід, який розгортається в специфічному темпоральному порядку.

2) Засновок: Я може бути певним, що має досвід, який розгортається в специфічному темпоральному порядку, лише за умови, що Я сприймає щось стале, посиланням на що Я може визначити темпоральний порядок.

3) Засновок: жодний свідомий стан Я не може слугувати сталим дещо, посиланням на яке Я може визначити темпоральний порядок.

4) Засновок: сам по собі час не є таким сталим дещо, посиланням на яке Я може визначити темпоральний порядок.

5) Засновок: якщо засновки (2, 3, 4) є істинними, тоді Я може бути певним, що воно має досвід, який розгортається в специфічному темпоральному порядку, лише за умови, що Я сприймає сталі об'єкти в просторі поза цим Я, посиланням на які Я може визначити темпоральний порядок.

6) Висновок на підставі засновків (1–5): отже, Я сприймає сталі об'єкти в просторі поза цим Я, посиланням на які Я може визначити темпоральний порядок свого досвіду.

Загальні висновки зі структури трансцендентального аргумента у Спростуванні ідеалізму.

1) Загалом погоджуються, що поняття певності в засновку (1) слід розуміти як поняття про деяку здійсненність; тобто, для Я бути певним, що воно має досвід, який розгортається в специфічному темпоральному порядку, означає коректно визначити, що він розгортається саме в такому порядку [7, С. 290; 13, С. 293; 12, С. 195].

2) Більшість коментаторів сходяться в тому, що досвід, про який ідеться, є минулим досвідом суб'єкта. Гаєр вважає, що аргумент Спростування ідеалізму має поширюватися на комбінацію з теперішнього та минулого досвіду, на що Дикер відповідає, мовляв, факт передування минулого досвіду теперішньому є інтроспективно очевидним і не вимагає жодного зовнішнього референта [13, С. 297–316; 12, С. 195].

3) Дж. Бенет висуває наступне, психологічно орієнтоване зауваження: ми маємо окремі спогади, зміст яких охоплює значні проміжки часу і дозволяє, відтак, визначити порядок слідування минулих ментальних подій. Коли хтось пам'ятає звучання якогось слова, він може точно визначити, відштовхуючись від нього, що сприйняття певної фонемі передувало сприйняттю іншої [8, р. 228–229]. Дикер, натомість, зазначає, що хоча ми і можемо точно визначити порядок деяких з наших минулих ментальних станів завдяки таким спогадам, однак, ми не можемо у такий спосіб встановити порядок більшості минулих елементів досвіду [8, р. 201–202]. Він, відтак, погоджується з обмеженням аргумента тими елементами досвіду, порядок слідування яких може бути коректно встановлений, але не так, як це пропонує Бенет.

4) Сучасні коментатори мають різні точки зору на те, яким є стосунок між просторовими об'єктами і тим досвідом, темпоральний порядок якого може бути коректно встановлений. Гаєр вважає, що цей стосунок має бути кавзальним, оскільки «свідомі стани Я вважаються впорядкованими лише за тієї умови, що вони вважаються кавзально спричиненими... послідовністю станів сталих об'єктів» [13, р. 309; 12, р. 200]. Натомість, згідно з позицією Г. Елісона, темпоральний порядок просторових об'єктів вимагається лише як тло (backdrop), на контрасті з яким стає можливим визначення темпорального порядку суб'єктивного досвіду: «сталий (enduring) об'єкт сприйняття вимагається для того, щоби забезпечити точку відліку, завдяки якій стає можливим визначення послідовності, одночасності та тривалості явищ (appearances) в спільній темпоральності» [7, р. 201].

Деякі коментатори зазначають, що Кантове Спростування ідеалізму має на меті підірвати зсередини будь-який метафізичний тип ідеалізму, серед яких фігурують і такі типи, якими характеризують трансценденталізм самого Канта [13, р. 317–329]. Однак, хоча такий рекурсивний аргумент має сильну підтримку, він натикається

на Кантову тезу про відмінність між просторовими об'єктами та суб'єктивними репрезентаціями. Відтак, у Кантовому трансцендентальному ідеалізмі, якщо говорити в термінах Берклі, *esse* об'єкта не є тотожним його *percipi*. Так, згідно з позицією Берклі, візуальні омани, типу явища дифракції, не є хибою, що має бути віднесена на рахунок недосконалості чуттєвого сприйняття. Натомість, Кантові Постулати емпіричного мислення взагалі [14, С. 249–255, 259–265], які обґрунтовують відмінність між емпіричним та можливим досвідом, не залишає жодних сумнівів у тому, що такі феномени, будучи, щоправда, суб'єктивно істинними в сенсі суб'єктивної достовірності факту сприйняття, є об'єктивно хибними. Так, Другий постулат визначає об'єктивно актуальне як таке, що відповідає системі емпіричних кавзальних законів [14, С. 254]. Оскільки ж суб'єктивні хибні сприйняття, ілюзії та галюцинації не відповідають цій системі природних законів, вони не є об'єктивно актуальними, а значить і посутньо просторовими [14, С. 258–259, 459–460].

Попередній висновок.

Розглянуті нами досі інтерпретації Спростування ідеалізму хиблять із самого початку, оскільки розглядають його в психологічних термінах станів свідомості, ментальних процесів, суб'єктивного плину часу тощо. Внаслідок цього повністю випадає з поля зору проблематика трансцендентального ідеалізму, яка ґрунтується в понятті речі самої по собі. З цією останньою пов'язана проблематика нормативності та об'єктивності досвіду. В другій частині статті ми розглянемо ряд трансцендентальних аргументів, які були розроблені представниками аналітичного кантознавства радше як варіації на основну інтенцію Кантового Спростування ідеалізму, аніж прямі, текстологічно орієнтовані інтерпретації цього розділу «Критики чистого розуму». Однак, в запропонованих аргументах все-таки прослідковується генеральна інтерпретативна настанова: розглядати порушену Кантом проблематику не в розрізі психологізму, а в контексті епістемології.

Аргумент П. Стросона.

Інспірований Кантом трансцендентальний аргумент, скерований проти проблематичного ідеалізму, був розвинутий у середині ХХ ст. П. Стросоном в його відомій кантознавчій праці «Межі чуття» («The Bounds of Sense»). Він базується на тексті Трансцендентальній дедукції, хоча автор експліцитно не послуговується

поняттям синтезу, а також іншим концептуальним апаратом Кантового трансцендентального ідеалізму [17, р. 97-104]. Предметом дослідження Стросона є чуттєвий досвід, який не репрезентує об'єкти, які розуміються як відмінні від будь-яких станів, пов'язаних із достовірністю їхнього сприйняття. Тобто йдеться про Беркліанське розуміння досвіду просторових об'єктів, керівним принципом якого є тотожність *esse* та *percipi* [17, р. 98]. Ядро Стросонового аргумента полягає у наступному:

Засновок: будь-який досвід є таким, що для суб'єкта (Я) цього досвіду можливою є певність щодо його наявності та характеру, а також щодо його належності, віднесеності до цього Я.

Висновок: у кожному акті сприйняття Я з необхідністю має можливість охоплювати відмінність між пізнавальним компонентом, який, відтак, не є цілком розчиненим в предметі пізнання, та самим пізнаним предметом [17, р. 100].

Отже, ми висновуємо, що суб'єкт має концептуалізувати свій досвід у такий спосіб, завдяки якому охоплюється засада розрізнення суб'єктивного (репрезентація досвіду) і об'єктивного компонентів (власний спосіб буття елемента досвіду).

Стросон зазначає, що, комбінуючи висловлені тези, можемо говорити про «...відмінність між суб'єктивними порядком та диспозицією (*order and arrangement*) елементів досвіду та об'єктивними порядком та диспозицією частинок (*items*), сприйняття яких утворює досвід» [17, р. 101]. Таке розуміння досвіду, яке передбачає об'єктивний порядок та диспозицію, передбачає можливість висловлювати про нього об'єктивно значливі судження. Це, у свою чергу, імплікує те, що досвід конститується зв'язками репрезентацій, які регулюються правилами [17, р. 98]. У підсумку маємо наступну узагальнену тезу:

«Із засновку про самосвідомість ми можемо зробити висновок про те, що Я (суб'єкт) концептуалізує свій досвід у такий спосіб, що охоплюється відмінність між суб'єктивною засадою досвіду та об'єктивним світом; завдяки так охопленій відмінності досвід об'єктивного світу конститується як система зв'язків репрезентацій, які регулюються правилами (*rule-governed order of representations*)» [17, р. 105].

Реакція Б. Страуда.

Б. Страуд у своїй статті «Трансцендентальні аргументи» кидає серйозний виклик спробам подолати скептицизм стосовно об'єктивного іс-

нування зовнішнього світу. Страуд стверджує, що трансцендентальний аргумент, спрямований на подолання скептицизму цього штибу, піддається однією проблемою загального характеру: цей аргумент є типом міркування, яке, виходячи з певної властивості досвіду чи знання, стверджує, що ця властивість, як властивість вже зовнішнього світу, об'єктивний характер якої піддається сумніву, насправді існує. В будь-якому разі, об'єктивне існування зовнішньої властивості не є необхідною передумовою репрезентації відповідної властивості у досвіді, оскільки достатнім буде вже одне лише переконання (*belief*) в об'єктивному існуванні цієї властивості. Теза про об'єктивне існування властивостей зовнішнього світу може бути обґрунтована на підставі певної моделі верифікаціонізму. Відтак, справедливості трансцендентального аргумента залежить від істинності засновку про конкретний спосіб верифікації, що, у свою чергу, піддає саму необхідність трансцендентального аргумента. Справді, зазначає Страуд, трансцендентальний аргумент Стросона, розвинений ним у більш ранній праці «Індивіди» (1959 р.) є непрямим способом спростування скептицизму, спрямованим на зведення позиції скептика *ad absurdum*. У той же час, наявність обґрунтованої процедури верифікації є прямим способом спростування скептицизму і виступає у ролі одного із засновків непрямої аргументації [5, с. 55-56].

Хоча критика трансцендентального аргумента Стросона у «Межах чуття» не є головною метою Страуда у «Трансцендентальних аргументах», на думку Е. Брюкнера, він, утім, вважає, що цей аргумент є чутливим до критики, що її розгортає Страуд [10, 557-558]. Справді, Стросон, мовляв, може зробити лише той висновок, що досвід концептуалізується у певний спосіб, який дозволяє Я (суб'єкту) охоплювати відмінність між об'єктивним світом та суб'єктивним способом його репрезентації. Це не є висновком про те, чи існує та яким чином існує незалежний від суб'єкта світ. Натомість, це є висновком про те, у який спосіб світ з необхідністю уявляється; або про те, яким чином досвід із необхідністю концептуалізується, що є більш поміркованим різновидом трансцендентального аргумента.

Поміркований варіант трансцендентального аргумента.

Більш поміркований різновид трансцендентального аргумента відштовхується від засновку про досвід чи знання, значливість яких є прийнятною для скептика, та доходить висновку не

про існування деякої властивості зовнішнього відносно суб'єкта світу, а, у повній згоді зі скептицизмом Страуда, про переконання (belief) в існуванні такої властивості зовнішнього світу. Страуд захищає саме таку стратегію обґрунтування трансцендентального аргумента [18, р. 235-240; 19, р. 160-164], так само, як і Р. Стерн [16, р. 48-55].

Переконання, відповідно до якого хтось міркуватиме у такий спосіб є, у розумінні Страуда, необхідним, оскільки «жодне переконання або множина переконань стосовно незалежного від суб'єкта світу не можуть бути відкинуті без того, щоби не виникла суперечність із нашим уявленням про світ в цілому» і воно буде «невразливим у тому сенсі, що не може бути визнано хибним доки ми певні у тому, що хтось його дотримується (it could not be found to be false consistently with its being found to be held by people)» [19, р. 166].

Стерн пропонує таке розуміння аргумента цього типу, згідно з яким скептик, який порушує питання про те, чи є сумісними певна множина переконань, є опонентом скептика, який порушує питання про істинність окремих переконань [Там само]. Необхідний характер сумісності, когерентності певної множини переконань має бути продемонстрований на підставі того, що поставлене під сумнів переконання є, власне, необхідною передумовою переконання, в істинності якого не виникає жодних сумнівів. Поміркована версія трансцендентального аргумента спрямована, відтак, на те, щоби продемонструвати, що переконання, справедливості якого ставиться під сумнів, є сумісним із множиною інших, виступаючи у ролі їхньої передумови.

У той же час, М. Сакс зазначає, що, якщо хтось буде змушений визнати деякі свої переконання (belief) хибними, то певність у виправданості дотримання переконання в існуванні незалежних від суб'єкта партикулярій буде підважено. Сакс каже, що цей закид виникає внаслідок напруги (tension) між когерентною та кореспондентською теоріями істини: саме на останню спирається скептик як на вихідний засновок своїх міркувань, вважаючи, що справедливості того чи іншого переконання може бути спростована в рамках деякої процедури верифікації. Отже, Сакс наголошує на тому, що позиції анти-скептика, який стоїть на позиції поміркованого трансцендентального аргумента Страуда, та скептика можна узгодити саме завдяки розрізненню між двома теоріями істини, кожна з яких є відповідним засновком їхніх міркувань [15, р. 71-76].

Але видається, що пропозиція Сакса не вирішує проблему, оскільки, навіть якщо прийняти когерентну теорію істини, все-таки доведеться визнати, що для окремих переконань можлива хибна, навіть якщо намагатися виправдати їх дотримання на підставі уявлення про сумісність (когерентність) множини переконань [Там само].

Відповідь Е. Брюкнера.

Важливою є критика запропонованого Страудом поміркованого типу трансцендентального аргумента, що її запропонував Е. Брюкнер [9, р. 265-278]. Він моделює ситуацію, за якої деякі не-скептичні переконання (belief) є невразливими (у сенсі когерентної теорії істини), але, водночас, вони можуть бути хибними. Якщо бути більш точними, Брюкнер заперечує можливість того, щоби одночасно істинними були наступні 2 твердження, кожне з яких є прямо вивідним з міркувань Страуда [18, р. 235-240]:

А. Якщо ми переконані (we believe) у тому, що деякі суб'єкти мають певні переконання (we attribute them beliefs), ми, відтак, маємо також бути переконані у наявності незалежного світу сталих об'єктів, із якими взаємодіють вказані суб'єкти.

В. Хоча ми переконані у багатьох речах стосовно незалежного від нас та нашого досвіду світу, жодне з цих переконань не є істинним.

Твердження (В) Брюкнер поділяє, для зручності аналізу, на 2 складові:

а) ми переконані у багатьох речах стосовно незалежного від нас та нашого досвіду світу;

б) жодне з цих переконань не є істинним.

Страуд, мовляв, стверджує наступне: ми не можемо бути переконані в істинності кожного із тверджень (а) та (б), якщо приймаємо твердження (А), однак ми цілком виправдано переконані у тому, що твердження (а) та (б) є логічно сумісними, навіть за умови припущення (А).

Брюкнер вважає, що, припускаючи істинність твердження (А) ми не можемо уявити собі такий логічно можливий світ, у якому обидва твердження (а) та (б) були би істинними. І це, по суті, підважує міркування Страуда. Логічно можливий світ W, у якому твердження (а) є істинним, є також світом, у якому мешкають наші двійники (DG – від Doppelgänger), яким ми (в нашому світі) приписуємо переконання в існуванні незалежних від суб'єкта об'єктів. Але, припускаючи істинність твердження (А), ми також маємо уявляти собі світ W як той, що містить ці незалежні об'єкти, з якими взаємодіють наші двійники (DG). Враховуючи їхнє переконання в існуван-

ні незалежних від суб'єкта об'єктів (твердження (а)) – переконання, яке вони поділяють із нами – твердження (b) для світу W буде хибним [9, 274–275].

Отже, ми не можемо уявити собі такий логічно можливий світ, у якому, за пресуппозиції твердження (А), істинним є твердження (В), з чого зі строгою очевидністю слідує, що обидва твердження – (А) і (В) – не є логічно сумісними. Таким чином, на думку Брюкнера, т.зв. поміркований трансцендентальний аргумент, запропонований Страудом, імпліцитно змушує його посісти радикальну позицію, згідно із якою ми не можемо помилятися у нашому переконанні стосовно існування незалежних від Я об'єктів [Там само].

Висновки з аргументації Б. Страуда і Е. Брюкнера.

З наведених міркувань може виникнути спокуса зробити висновок про те, що Страуд, щоправда, з деякою допомогою Брюкнера, розробив трансцендентальний аргумент, який є переконливим у питанні щодо спростування Картезієвого скептицизму. Однак, тут варто звернути увагу на два моменти:

1. Брюкнер критикує поміркований варіант трансцендентального аргумента Страуда на основі аргумента Стросона, що він його запропонував у праці «Індивіди» і який стосувався спростування скептичної настанови стосовно існування інших суб'єктів, окрім мене самого. Цей аргумент відсилає до царини практичної філософії, оскільки йдеться про осмислений вжиток слів, які позначають кваліа (ментальні стани, об'єктивна наявність яких засвідчується їхньою суб'єктивною очевидністю): якщо ми осмислено вживаємо ці слова в комунікації, а також осмислено кажемо про те, що ми розуміємо про що йдеться, коли хтось повідомляє про переживання ним такого ментального стану, тоді закиди скептика є суперечливими. Справді, йому йтиметься про заперечення об'єктивної значливості висловлювань інших суб'єктів про кваліа. А це передбачає, що він неявно приймає засновки про осмислений вжиток цих висловлювань та їх розуміння [5, с. 56]. Так чи інакше, питання про осмисленість висловлювань зводиться до питання про наявність методичної процедури верифікації того, чи кореспондують принаймні деяким нашим висловлюванням та кваліям об'єктивні стани речей. Отже, слушність аргументації Брюкнера знову-таки узалежнюється від пресуппозиції деякої моделі верифікації.

2. Специфіка вжитку поняття «незалежний» у словосполученні «незалежний від суб'єкта об'єкт». Страуду та Брюкнеру йдеться про ідеалістичне розуміння цього поняття в сенсі трансцендентального ідеалізму: наприклад, природа певних фізичних об'єктів є визначеною специфікою природничих теорій, в межах яких описується клас таких об'єктів, і, відтак, суб'єктивні чуттєві враження можуть уявляти ці об'єкти у хибному світлі. Тобто, йдеться про ідеалістичне розрізнення, по-перше, явища та речі самої по собі і, по-друге, перцептивних суджень (суб'єктивного характеру) та суджень досвіду (об'єктивно значливі судження) [5, с. 62].

Іншими словами, трансцендентальні, анти-скептичні, аргумент Страуда і Брюкнера надають достатнього обґрунтування нашій упевненості в існуванні об'єктивного світу лише за умови, що ми приймаємо, як засновки, верифікаціонізм (і, відповідно, кореспондентську теорію істини), а також систему трансцендентального ідеалізму.

Відтак, справедливість найбільш сильних версій анти-скептичних трансцендентальних аргументів на пряму залежить від справедливості тез розробленого Кантом трансцендентального ідеалізму, що повертає нас до необхідності прояснення та інтерпретації його змісту та концептуального апарату.

Висновки.

Розглянутим нами аналітичним інтерпретаціям Кантового Спростування ідеалізму властивий ряд серйозних вад. Зокрема, текстологічна буквальність та схильність розглядати окремі розділи та теми у відриві як від цілого, так і від безпосередньо суміжних розділів та тем «Критики чистого розуму». Ми проаналізували дві ключові інтерпретативні настанови, для яких характерно наступне:

1. Перша настанова, властива Дж. Дикеру, Дж. Бенету, Г. Елісону та П. Гаєру, розглядає Кантове поняття самосвідомості у психологічному ключі, а трансцендентальний метод узалежнює від інтроспекції.

2. Друга настанова, репрезентована постановами Б. Страуда, П. Стросона, Е. Брюкнера, М. Сакса та Р. Стерна, намагається актуалізувати Кантову проблематику в контексті логічної семантики та прагматики.

Утім, в обох настановах втрачається вихідний контекст та намір Кантових міркувань.

Перша настанова одразу стикається з проблемою т.зв. подвійної афектації (суб'єкт, мов-

ляв зазнає впливу спершу речей самих по собі, а потім – явищ [20, с. 291-310]), яка не може бути несуперечливо розв'язана в рамках моделі послідовних психологічних процесів. Окрім того, втрачається епістемологічний, трансцендентальний зміст суб'єктивності, яка, за цієї настанови, розчиняється у ряді темпорально впорядкованих ментальних станів.

Друга настанова врешті доходить висновку, що єдиною умовою того, що трансцендентальний аргумент, спрямований проти Картезієвого скептицизму, буде слухним, є, власне, система трансцендентального ідеалізму. Іншими словами, Кантовий аргумент є справедливим лише в рамках Кантової семантики, яка задається через розрізнення рівнів чуттєвості та розсуду, а також понять емпіричного та можливого досвіду. Зв'язок між цими фундаментальними розрізненнями забезпечують поняття синтезу,

рецептивності, спонтанності, апперцепції, категорій та трансцендентальних засад. Врешті, саме цей концептуальний апарат забезпечує те вихідне схоплення відмінності між очевидною даністю досвіду та суб'єктом досвіду, яке є засновком Стросонового трансцендентального аргумента.

Отже, ми бачимо, що Спростування ідеалізму є ключовим розділом всього Трансцендентального вчення про елементи, в той час як аналітичні рецепції зводять його до не надто вдалої критики Декартового скептицизму. І єдиним можливим способом адекватної інтерпретації цього розділу «Критики чистого розуму» є розгляд його в більш широкому та більш ґрунтовному контексті властиво Кантового порушення питання про значливість природничо-наукового досвіду та з урахуванням специфіки його термінологічного апарату.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Богачов А. До питання про діалектичне обґрунтування онтології / А. Богачов // *Sententiae*, 2017, №2. – с. 30 – 49.
2. Богачов А. Досвід і сенс: [монографія] / А. Богачов. – Київ: Дух і літера, 2011. – 336 с.
3. Козловський В. Стросон і Кант: дескриптивна метафізика як концептуальна передумова аналізу «Критики чистого розуму» / Віктор Козловський // *Sententiae*, 2016, №1. – С. 25 – 41.
4. Мінаков М. Подія первинного досвіду і філософія. Метатеорія досвіду в Канта і Квайна / М. Мінаков // *Sententiae*, 2015, №2. – С. 64 – 74.
5. Страуд Б. Трансцендентальні аргументи / Б. Страуд; [пер. з англ. В. Циби та І. Іващенко] // *Sententiae*, 2015, №2. – С. 51– 63.
6. Циба В. Концептуальність споглядання. Селарс добуває Кантову епістемологію / В. Циба // *Sententiae*, 2016, №1. – С. 42 – 60.
7. Allison H. Kant's Transcendental Idealism / H. Allison, New Haven: Yale University Press, 2004. – 537 p.
8. Bennett J. Kant's Analytic / J. Bennett, Cambridge: Cambridge University, 1966. – 251 p.
9. Brueckner A. Modest Transcendental Arguments / A. Brueckner // *Philosophical Perspectives*, 10, 1996. – P. 265–280.
10. Brueckner A. Transcendental Arguments I / A. Brueckner // *Noûs*, 17, 1983. – P. 551–575.
11. Brueckner A. Transcendental Arguments II / A. Brueckner // *Noûs*, 18, 1984. – P. 197–225.
12. Dicker G. Kant's Refutation of Idealism / G. Dicker // *Noûs*, 42, 2008. – P. 80–108.
13. Guyer P. Kant and the Claims of Knowledge / P. Guyer, Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 482 p.
14. Kant I. Kritik der reinen Vernunft // *Sämtliche Werke* / I. Kant. - Bd 1. – Leipzig: Meiner, 1919. – 861 p.
15. Sacks M. Transcendental Arguments and the Inference to Reality / M. Sacks // *Transcendental Arguments: Problems and Prospects*. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – P. 67–83.
16. Stern R. On Kant's Response to Hume: The Second Analogy as Transcendental Argument / R. Stern // *Transcendental Arguments: Problems and Prospects*. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – P. 47–66.
17. Strawson P. F. The Bounds of Sense: An Essay on Kant's Critique of Pure Reason / P. F. Strawson. – London: Methuen, 1966. – 296 p.
18. Stroud B. Kantian Argument, Conceptual Capacities, and Invulnerability / B. Stroud // *Kant and Contemporary Epistemology*. – Dordrecht: Kluwer, 1994. – P. 231–251.
19. Stroud B. The Goal of Transcendental Arguments / B. Stroud // *Transcendental Arguments: Problems and Prospects*. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – P. 155–172.
20. Veihinger H. Kommentar zur Kants Kritik der reinen Vernunft. Zweiter Band / Hans Veihinger. – Stuttgart: W. Spemann, 1882. – 563 p.

REFERENCES

1. Bogachov, A. (2017). Do pytannja pro dialektychne obgruntuvannja ontologhiji [On the Dialectical Justification of Ontology]. *Sententiae*, 2, 30–49 [in Ukrainian].
2. Bogachov, A. (2011). *Dosvid i sens [Experience and sense]*. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
3. Kozlovskiy, V. (2016). Stroson i Kant: deskryptyvna metafizyka jak konceptualjna peredumova analizu «Krytyky chystogho rozumu» [Strawson and Kant: Descriptive Metaphysics as Conceptual Background for the Analysis of “Critique of Pure Reason”]. *Sententiae*, 1, 25–41 [in Ukrainian].
4. Minakov, M. (2015). Podija pervynnogho dosvidu i filosofija. Metateorija dosvidu v Kanta i Kvajna [The Event of Primary Experience and Philosophy. Metatheory of Experience in Kant and Quine’s Epistemologies]. *Sententiae*, 2, 64–74 [in Ukrainian].
5. Straud, B. (2015). Transcendentaljni argumenty [Transcendental Arguments]. *Sententiae*, 2, 51–63 [in Ukrainian].
6. Tsyba, V. (2016). Konceptualnistj spoghljadannja. Selars dobudovuje Kantovu epistemologhiju [Conceptuality of the Intuition: Sellars completes Kant’s Epistemology]. *Sententiae*, 1, 42–60 [in Ukrainian].
7. Allison, H. (2004). *Kant’s Transcendental Idealism*. New Haven: Yale University Press.
8. Bennett, J. (1966). *Kant’s Analytic*. Cambridge: Cambridge University.
9. Brueckner, A. (1996). Modest Transcendental Arguments. *Philosophical Perspectives*, 10, 265–280.
10. Brueckner, A. (1983). Transcendental Arguments I. *Noûs*, 17, 551–575.
11. Brueckner, A. (1984). Transcendental Arguments II. *Noûs*, 18, 197–225.
12. Dicker, G. (2008). Kant’s Refutation of Idealism. *Noûs*, 42, 80–108.
13. Guyer, P. (1987). *Kant and the Claims of Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.
14. Kant, I. (1919). *Kritik der reinen Vernunft*. Leipzig: Meiner.
15. Sacks, M. (1999). Transcendental Arguments and the Inference to Reality. *Transcendental Arguments: Problems and Prospects*, 67–83.
16. Stern, R. (1999). On Kant’s Response to Hume: The Second Analogy as Transcendental Argument. *Transcendental Arguments: Problems and Prospects*, 47–66.
17. Strawson, P. F. (1966). *The Bounds of Sense: An Essay on Kant’s Critique of Pure Reason*. London: Methuen.
18. Stroud, B. (1994). Kantian Argument, Conceptual Capacities, and Invulnerability. *Kant and Contemporary Epistemology*, 231–251.
19. Stroud, B. (1999). The Goal of Transcendental Arguments. *Transcendental Arguments: Problems and Prospects*, 155–172.
20. Veihinger, H. (1882). *Kommentar zur Kants Kritik der reinen Vernunft*. Zweiter Band. Stuttgart: W. Spemann.

Мельник Володимир Володимирович

Аспірант кафедри теоретичної і практичної філософії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
01033, Київ, вул. Володимирська, 60

Melnyk Volodymyr

PhD student, department of theoretical and practical philosophy
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska Str., Kyiv, 01033, Ukraine

Email: volodymir.melnyk@gmail.com

Цитування: Мельник В. В. Трансцендентальний аргумент Канта проти Декартового проблематичного ідеалізму та його рецепції в аналітичному кантознавстві / В. В. Мельник // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 8. – С. 112–120.

Citation: Melnyk, V.V. (2018). Transscendentalnyi argument Kanta proty Dekartovoho problematychnoho idealizmu ta yoho retseptsii v analitychnomu kantoznastvi [Kant’s Transcendental Argument against Descartes’ Problematic Idealism and its Reception in Analytic Kant Scholarship]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(8), 112–120.

Стаття надійшла / Article arrived: 15.08.2018

Схвалено до друку / Accepted: 27.08.2018